

VETENSKAP BILDNING TRADITION

AXESS

AXESS MAGASIN NR 9 DECEMBER 2021 PRIS: 89:-

Höjden av mänsklighet

Viljan att besegra bergen

FACKBÖCKER

VINTERNS BÄSTA LÄSNING

21 titlar ur årets svenska
utgivning.

TEMA

KULTUREN

Vilken är vårt tids stora
kulturfråga?

TRADITION

MARTINA BJÖRK

om Seneca och stoicismen.

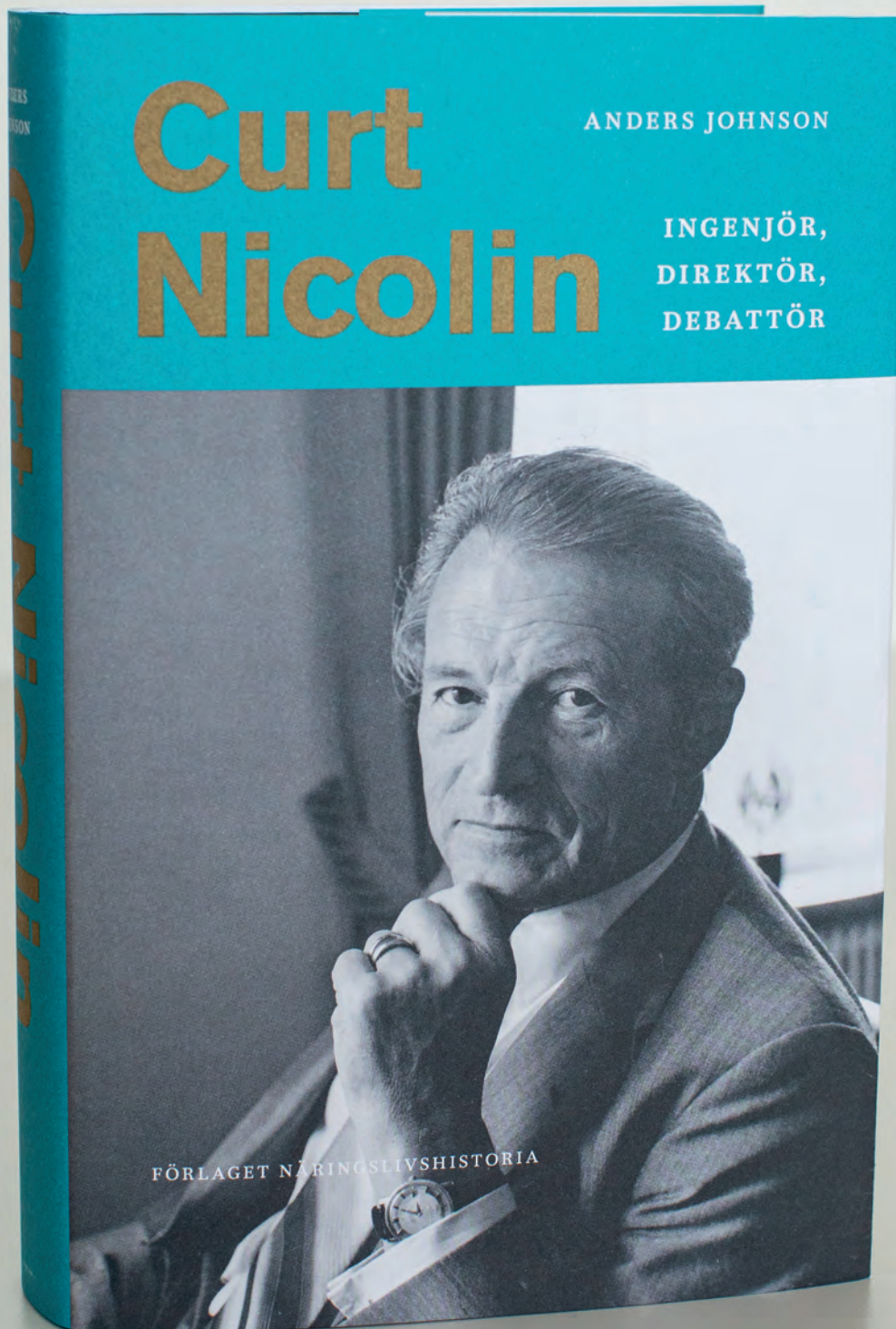
TIDSAM 2004-09

7 988280 408901

RETURVECKA 7

– FÖRLAGET –
NÄRINGSLIVSHISTORIA

Curt Nicolin var en av det svenska näringslivets mest betydelsefulla aktörer under den andra halvan av 1900-talet. Som vd för Asea och SAS blev han känd som en av landets främsta företagsledare och som ordförande i SAF stod han upp för det fria näringslivet. I denna nya biografi av Anders Johnson skildras både yrkesmannen och privatpersonen. Finns att köpa i bokbutiker på nätet!

SKAFFA DIG JÄRNKOLL PÅ

företagande, näringsliv, arbetsmarknad, entreprenörskap & ekonomi.

Intresserad av företagande, ekonomi, arbetsmarknad och näringspolitik? I Tidningen Näringslivet får du alla nyheter och fördjupningar. Alltid ur näringslivets perspektiv.

Romantisera inte en svällande stat

PJ Anders Linder

”Om inte Axel Oxenstiernas ben varit hopbundna med sidenband i graven torde rikskanslerns vålnad ha varit på väg genom Sörmland mot huvudstaden för länge sedan.”

Vanskötseln av staten har under lång tid uppmärksammats, inte minst här i *Axess*, och gudarna ska veta att det har behövts. Man kan klagat på hattande och bristande kontinuitet i svensk politik men oförmågan att prioritera statens kärnuppgifter har i alla fall varit beständig över tid. Om inte Axel Oxenstiernas ben varit hopbundna med sidenband där i graven i Jäders kyrka, i syfte att hindra honom att gå igen, torde rikskanslerns vålnad ha varit på väg genom Sörmland mot huvudstaden för länge sedan. Hanteringen av försvar och rättsväsende, utbildning och infrastruktur kan rimligen inte ha lämnat honom någon ro.

På några punkter har viss tillnyktring kommit till stånd. Försvarsmakten får numera reella resurstillskott så att man kan höja trösklarna mot integritetskränkningar och aggression. Snart kan tvåveckorsförsvaret vara ett faktum. Polisen och rättsapparatusens övriga myndigheter erhåller extramedel i miljardklassen i den M-KD-SD-budget som ligger till grund för politiken under valåret 2022. Utvecklingen vad gäller gängvåld, gangstervåld och annan grov organiserad brottslighet kommer dock att kräva ännu mer genomgripande åtgärder och ta lång tid att vända.

PÅ ANDRA FRONTER har medvetenheten om bristerna ökat men föga hänt i praktiken. Skolan hålls fortsatt i ett järngrepp av ett kunskapsfientligt etablissemang. Högskolepolitiken handlar mycket mer om kvantitet än kvalitet. Om universitetet kunde tala föreställer jag mig att det skulle säga som Bilbo i början av *Ringens*: ”Jag känner mig tunn, uttunnad, uttänjd på något sätt, om du förstår vad jag menar. Jag känner mig som smör, som brets över en alltför stor brödskiva.” På energiområdet – en av de allra mest betydelsefulla delarna av välfärdssamhällets infrastruktur – har lättsinnet getts fria tyglar. Som professor i tillämpad kärnfysik Jan Blomgren skriver i en färsk bok: ”nedbrytningen av elsystemet har orsakats av en cocktail av inkompetens, önsketänkande och fanatism”.

Läget är fortsatt besvärligt, men numera hörs i alla fall fler insiktsfulla röster som betonar värdet av en välfungerande kärnstat.

Tyvärr möter dessa samtidigt skärpt konkurrens från opinioner som vill att staten ska göra mer av i stor sett allting: att uppgiften inte är att prioritera utan att expandera, lägga nya områden under sig, höja skatterna och trycka tillbaka det som inte är offentlig sektor.

Inställningen kom väldigt tydligt till uttryck under den socialdemokratiska partikongress-

sen den 3–7 november. Här var budskapet ”mer politik” för hela slanten och viljan till skattehöjningar och större offentlig sektor entusiastisk och konsekvent.

I sitt jungfrutal som partiledare beskrev Magdalena Andersson privata företag i välfärdssektorn som en allmänt ondskefull kraft med inget annat än ”vinstjakt” för ögonen. Jag vet inte hur alla svenskar med erfarenheter av familjetandläkare och vårdcentraler i privat regi reagerar på detta, men inför partikamraterna kände i alla fall inte Andersson något behov av att ta hänsyn därtill. Ordet ”företag” nämndes överhuvudtaget inte i det långa anförandet, men ”näringsliv” kom faktiskt med vid ett tillfälle: ”Vi har ett innovativt och konkurrenskraftigt näringsliv.”

Det stämmer. Frågan är bara hur länge till.

Behovet av statliga stödåtgärder under covid-19-pandemin och aktivisternas visioner om att klimatförändringarna kräver politiska krafttag, som kastar hela samhällsordningen över ända, har eldat på föreställningarna om att politiken är förträfflig och bör utvidga sina domäner, medan företagsamheten är girig och måste tuktas.

FÖR DEN SOM har tagit del av piruetterna med DÖ och Jök och blivit vittne till absurda klimaxen i riksdagen den 24 november kan man tycka att det för närvarande borde vara omöjligt att se politiken som mogen och långsiktig, men märkligt många lyckas uppenbarligen med konststycket. Det vore en olycka om deras inflytande blev stort.

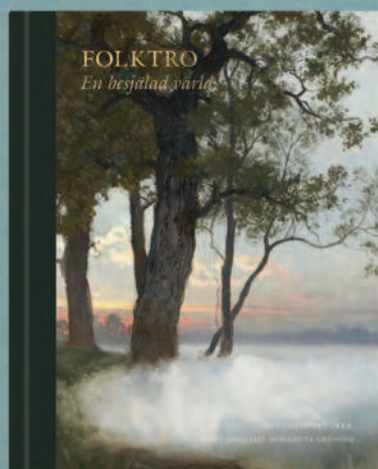
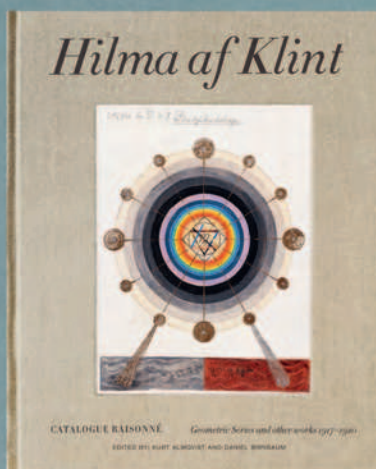
Sverige har ett i många delar imponerande näringsliv, men det betyder inte att vi har råd med näringslivsfientlig politik. Tvärtom behövs en konstruktiv välvilja gentemot industri och produktion av det slag som Stefan Löfven brukade locka med i början av sitt fögderi. Det handlar inte om subventioner och stöd utan om att statens kärnverksamhet ska fungera – att lag och ordning upprätthålls, skolan ger kunskap, el finns i kablarna och att tillståndsprocesser inte tar årtal – samt att skatter och regleringar ligger på konkurrenskraftig nivå. Hur ska annars de hundratusentals som idag saknar jobb kunna börja försörja sig själva?

Ja, valfrihetsreformerna behöver vårdas bättre. Men en generell offensiv för högre skatter, mer offentlig sektor och fientlighet mot marknader, vinster och företag är det sista vi behöver.

PJ Anders Linder

BOKFÖRLAGET STOLPE

Hantverk, bildning och skönhet

I höstens utgivning hittar vi arkitektur- och konstskatter, spännande livsöden och inblickar i folktrons förtrollade värld. Vi kan äntligen ta del av det sjätte bandet i Hilma af Klint Catalogue Raisonné och kung Gustav III som sin egen arkitekt. Vi ger oss in i kakelugns fascinerande historia och får nya insikter om folktrons betydelse. Vi fortsätter även essäserien från Engelsbergsseminariet, denna gång med fokus på kriser, historieskrivning och globalisering.t.

Missa inte att alla Axess-läsare har 20 % rabatt på Bokförlaget Stolpes titlar med koden **STOLPE20** hos [Bokus.com](https://www.bokus.com)

10 SAMHÄLLE

- Krönikor* Susanna Birgersson tänker på surrogatmödraskap 10
Annika Borg minns alla de som tittade åt andra hållet 10
Universitet Sten Widmalm varnar för dogmer på universiteten 12
Statistik Lars Melin förundras över Zipfs lag 16
Nätmobbing Torbjörn Elensky försöker förstå viralt våld 19
Bulgarien Joakim Rådström besöker ett folktomt land 20
Ekonomisk historia Hans Sjögren uppmärksammar företagsamma änkor 22
I korthet Svensk exceptionalism. Bokdofter 24
Samtiden Fredrik Johansson ser sig om och skakar på huvudet 25

22 FRIZON

- Daniel Bergström bedåras av bergsbestigare 26
Anders Alvestrand botaniserar i Hernando Colóns universella bibliotek 32

TEMA: VÅR TIDS STORA KULTURFRÅGA

- Tappa inte tron** Katarina Barrling om hoten mot civilisationen 40
Bokdrömmar Susanna Birgersson minns sin ungdoms läsiver 42
Tag och läs Tommy Olofsson fruktar för svenskans framtid 44
Böcker som bildar Erik Jersenius slår ett slag för boklig bildning 46
Fakta finns faktiskt Nina Solomin försvarar upplysningens ideal 46
Andlighet anmodad Johan Sundeen värnar det inre livet 48
Låt kulturen stå fri Anna Victoria Hallberg söker pluralism bland stödformerna 48
Vad går det ut på? Susanne Wigorts Yngvesson ställer grundläggande frågor 50
Fel kulturtyp Adam Cwejman förbereder sig på dogmatikernas intåg 50
Det är komplicerat Christian Abrahamsson vill diskutera kulturskillnader 52
Fanflykt Wilhelm Behrman noterar medelklassens uttunnade bildningsideal 54
Fria i själen Ulrika Carlsson letar efter en personlig röst i en privat sfär 56

58 TRADITION

Martina Björk om Seneca.

”

För när den
alienerade
bourgeoisien
lämnar fältet fritt
för aktivisterna
skapas två onda
cirklar.

Wilhelm Behrman, sid 54

62 CIVILISATION

- Historia* Gunnar Åselius om 300-årsminnet av freden i Nystad 62
Idéhistoria Catarina Kärkkäinen vill blanda liberalism och konservatism 64
Historia Charlotta Seiler Brylla om svenska SS-fruar 66
Yttrandefrihet David Andersson om de intellektuellas ansvar 68
Kulturhistoria Henrik Nilsson tar en cykeltur 70
Krönika Gustav Björklund Larsen tipsar Magdalena Andersson 71
I korthet Lars Lönnroth om skrock 71

72 SVENSKA FACKBÖCKER 2021

Specialektion med 21 recensioner av titlar ur årets utgivning av svensk facklitteratur.

104 RECENSIONER

- Jonas Elvander skiftar paradig 105
Helena Granström finner en andra fysik 109
Magnus P Ängsal kramas av en krake 112
Maria Engqvist fördjupar sig i förråderiet 114
Jesper Ahlin Marceta spårar frihetsbegreppet 116
Bengt G Nilsson besöker ett uthomhusfängelse 118
Emanuel Örtengren duckar för hot 121
Erik W Larsson tyder signaler 123
Benny Carlsson möter en strypande ängel 125
Patrik Lindenfors tänker på skärm 128

130 I VÅR TID

Bengt Ohlsson ger perspektiv på bildning.

AXESS

Axess Magasin är en tidskrift inom humaniora och samhällsvetenskap och utges av Axess Publishing AB.

Chefredaktör och vd:

PJ Anders Linder

Redaktörer: David Andersson,
Jan Söderqvist och Mats Wiklund

Redaktionssekreterare:

Katarina O'Nils Franke

Vik. redaktionssekreterare:

Catta Neuding

Redaktionsråd: Katarina Barrling,
Louise Belfrage, Adam Cwejman och
Anna Victoria Hallberg

Korrektur: Catharina Lewenhaupt

Layout: Petter Carnhagen

och Maria Haack

Bildredaktör: Maria Haack

Ansvarig utgivare: PJ Anders Linder

Nästa nummer: 7 februari 2022

Annonser: redaktionen@axess.se

Material: Redaktionen tar inte
ansvar för insänt obeställt material.
Material insänt till Axess kan lagras
och publiceras elektroniskt.

Ekonomiansvarig: Inger Berg

Postadress: Jakobsbergsgatan 2, 5 tr.
111 44 Stockholm

E-post: redaktionen@axess.se

Telefon: 08-788 50 50

Omslagsbild: Matterhorn (Alamy)

Vinjetbilder: Johan Patricny

Porträtteckningar: Johan Patricny

Villkor & personuppgifter: axess.se

Prenumerationsärenden:

Helår 9 nummer: 729 kr

Kontakta Flowy: tfn 08-799 63 31

e-post: axess@flowyinfo.se

Typsnitt: Freight (Display,

Sans, Text & Big), Archer

ISSN: 1651-0941

Repro och tryck:

Printpool/Mukusala

Christian Abrahamsson
Fil dr i kulturgeografi
och kulturskribent

Jesper Ahlin Marceta
Fil dr i filosofi och biträdande
politisk redaktör i *VLT*

Anders Alvestrand
Professor emeritus vid
Karolinska institutet

David Andersson
Författare och redaktör i *Axess*

Katarina Barrling
Docent i statsvetenskap
vid Uppsala universitet

Wilhelm Behrman
Manusförfattare

Daniel Bergström
Hovrättsassessor

Susanna Birgersson
Fri skribent

Martina Björk
Fil dr i latin vid Lunds
universitet

Gustav Björklund Larsen
Frilansskribent och
socialdemokrat

Anders Björnsson
Författare och redaktör

Annika Borg
Teologie doktor och skribent

Benny Carlsson
Professor i ekonomisk historia
vid Ekonomihögskolan,
Lunds universitet

Ulrika Carlsson
Fil dr i filosofi

Adam Cwejman
Politisk redaktör i
Göteborgs-Posten

Torbjörn Elensky
Författare och frilansskribent

Jonas Elvander
Kritiker och utrikesredaktör
i *Flamman*

Maria Engqvist
Slavist och forskare i Rysslands-
projektet vid Totalförsvarets
forskningsinstitut

Kristian Gerner
Professor emeritus i historia

Helena Granström
Författare, fil mag i teoretisk
fysik och fil lic i matematik

Josefin de Gregorio
Författare, fil dr i litteratur-
vetenskap och medarbetare
i *Svenska Dagbladet*

Fredrik Gustafsson
Fil dr i filmvetenskap

Anna Victoria Hallberg
Fil dr i litteraturvetenskap

Erik Hedling
Professor i filmvetenskap
vid Lunds universitet

Daniel Helsing
Fil dr i litteraturvetenskap

Henrik Höjer
Historiker och vetenskaps-
redaktör i tidskriften *Kvartal*

Erik Jersenius
Kulturchef i *Östgöta-
Correspondenten* och
Norrköpings Tidningar

Fredrik Johansson
Senior director på
Hallvarsson & Halvarsson

Lena Kåreland
Professor emerita i
litteraturvetenskap

Catarina Kärkkäinen
Ansvarig för borgerlig
idéutveckling i Timbro

Martin Lagerholm
Litteraturkritiker och
kulturskribent

Erik W Larsson
Läkare och frilansskribent

Patrik Lindenfors
Forskare i biologisk och
kulturell evolution vid
Institutet för framtidsstudier

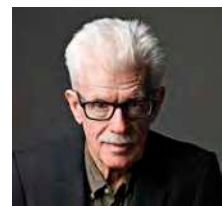
Magnus Ljunggren
Professor emeritus
i rysk litteratur

Lars Lönnroth
Professor emeritus i
litteraturvetenskap

Lars Melin
Docent i svenska vid
Stockholms universitet och
populärvetenskaplig författare

Catta Neuding
Medarbetare i *Axess*

Cecilia Nikpay
Ekonom och frilansskribent

Bengt G Nilsson
Journalist och författare

Henrik Nilsson
Författare och essäist

Bengt Ohlsson
Journalist och författare

Tommy Olofsson
Författare och professor
emeritus i kreativt skrivande

Karin Olsson
Kulturchef och biträdande
chefredaktör i *Expressen*

Erik Petersson
Fil dr i historia och författare

Joakim Rådström
Frilansskribent

Torsten Rönnerstrand
Docent i litteraturvetenskap

Kim Salomon
Professor emeritus i historia

Charlotta Seiler Brylla
Professor i tyska vid
Stockholms universitet

Hans Sjögren
Professor i ekonomisk
historia vid Linköpings
universitet

Jakob Sjövall
Statsvetare och
frilansskribent

Nina Solomin
Kulturredaktör i
magasinet *Fokus*

Johan Sundeen
Docent i idé- och lärdoms-
historia och universitets-
lektor i biblioteks- och
informationsvetenskap

Gunnar Wetterberg
Historiker och författare

Sten Widmalm
Professor i statsvetenskap
vid Uppsala universitet

Susanne Wigorts
Yngvesson
Professor i etik vid Enskilda
högskolan i Stockholm

Gunnar Åselius
Professor i militärhistoria
vid Försvarshögskolan

Magnus P Ångsal
Språkvetare och
docent i tyska vid
Göteborgs universitet

Emanuel Örtengren
Tillförordnad chef i
tankesmedjan Frivärld

En annan värld

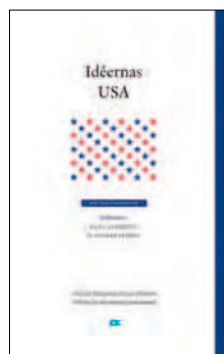
På ett sätt är det inte så konstigt att dystopikerna har tagit över. Utopistiska idéer låg bakom flera av 1900-talets mänskliga katastrofer. Miljoner människor förtrycktes och utplånades när väldiga visioner skulle bli verklighet. Att känna skepsis inför det storvulna är en ytterst rimlig reaktion.

Men måste utopism leda till massmord? Är inte friheten och välbefindandet vi åtnjuter idag också ett resultat av drömmar om ett bättre och rimligare liv? Och vad händer den dag fantasin torkar ut?

I antologin *En annan värld* skriver bland annat Nathan Shachar, Henrik Höjer, Torbjörn Elensky och Susanne Wigortsson Yngvesson om utopier och dystopier.

Beställ böcker ur serien Vår tids ideologier på axess.se

Ge mig en debatt

Vi ser dem leende tillsammans på otaliga bilder. De vill lösa Sveriges problem, de vill åt samma håll, de trivs och, måste man säga, gör sig bra på bild ihop. Ebba Busch och Ulf Kristersson, partiledarna som vill bilda koalitionsregering.

Jag tvivlar inte en sekund på att samsynen kring migration och kriminalpolitik är tillräckligt stor för ett framgångsrikt regerande. Och jag är övertygad om att det inte blir någon verklig förbättring av tryggheten i vårt land utan en högerregering. Men det irriterar mig också att inga andra politikområden någonsin diskuteras. För det finns existentiella frågor som går djupare än de, i och för sig, knepiga avvägningarna kring asylsystem, övervakning och avlyssning.

Jag tänker på sådant som surrogatmödraskap, aborter och dödshjälp.

MODERATERNA HAR BESLUTAT att driva frågan om så kallat altruistiskt surrogatmödraskap: att tillåta en kvinna att utan ersättning så att säga utföra en graviditet åt någon annans vägnar. Altruistiskt surrogatmödraskap är rätt ovanligt även i länder där det är tillåtet, av begripliga skäl. Man behöver inte vara särskilt konspiratoriskt lagd för att anta att reformen syftar till att normalisera allt surrogatmödraskap, juridiskt underlätta för dem som åker utomlands och mot betalning anlitar surrogatmödrar – ofta fattiga kvinnor – och så småningom tillåta uthyrning av livmödrar även i Sverige. För det lär inte ta många minuter från att det altruistiska surrogatmödrskapet legaliserats till att RFSL gör tillgången på surrogatmödrar till en rättighetsfråga. Och har något väl blivit en rättighetsfråga i Sverige dröjer det sällan länge innan lagstiftningen ändrats, offentliga

Dogmerna tar över

12 Studenter flyr politiseringen.

Störtloppets algoritmer

16 Zipfs lag gäller det mesta.

Viralt våld

19 Våldsförhållande i sociala medier är en av vår tids stora samhällsproblem.

Tömt på folk

20 Varför är Bulgarien så folktomt?

Företagsamma änkor

22 Förr sköttes kvinnligt företagande främst av änkor.

I korthet

24 Svensk exceptionalism. Bokdofter.

Samtiden

25 Fredrik Johansson läser en platsannons.

Så dags nu

NÄR JAG ARBETADE på kvinnojouren på 1980-talet var hedersförtryck något välkänt. Jourerna och liknande stödverksamheter kontaktades av panikslagna unga kvinnor, som inte hade någonstans att ta vägen. Av exempelvis skolkuratorer eller socialtjänsten fick flickorna ofta rådet att åka hem och prata med sina föräldrar. Säkert menade de som försökte stötta flickorna väl, men de svenska myndighetspersonerna var helt marinerade i sin egen kulturella kontext och begrep inte – eller ville inte förstå – vid den av det förtryck de hjälpsökande levde under. Hemmet var ju den farligaste platsen för dessa flickor och unga kvinnor; att återvända hem kunde vara förenat med livsfara.

För oss på kvinnojourerna var det svårt och frustrerande att inte ha platser eller möjligheter att ta emot flickorna: Rummen och lägenheterna behövdes för kvinnor och barn som befann sig i akuta misshandelssituationer.

Det här är snart fyra decennier sedan. För trettio år sedan, när jag tjänstgjorde som präst i de södra försörterna till Stockholm, mötte jag olyckliga lärare och elever som vittnade om hur de svenska flickorna kallades för horor när de gick på bio eller skoldanser på kvällarna. Några lärare berättade om barn som försvann och inte kom tillbaka efter sommarlovet. Det var välkänt redan då.

FÖRÄNDRINGEN AV SVERIGE har tillåtits pågå, öka och accelerera. Vi har inte stått upp för våra värderingar, vår etik och moral, vår människosyn och världsbild. Och det går inte att underlåta att göra det i mötet med andra starka kulturella identiteter, för då förlorar man.

Nu, på 2020-talet, sköljer dock larmrapporter, reportage och nyheter över oss. Det handlar om flickor som inte får ta av sig underordningssymbolen slöjan eller visa

förmedlingar skapats – och sedan privatiserats – och skattefinansiering blivit en självklarhet.

Feministerna i Moderaterna har också på rekordkort tid fått igenom ett förslag om att det ska bli möjligt att köpa abortpiller över disk på apoteket. Allt som ska krävas är något slags digital läkarkontakt. Hemaborter, som det kallas, är kanske ingen stor sak i ett abortliberalt land som Sverige, men ytterligare en manifestering

Kristdemokraterna kommer inte att tyst se på när en väsentlig del av moderskapet blir en tjänst till salu.

av synen på foster som en obetydlig, strikt medicinsk och högst privat angelägenhet.

Vidare vill den moderata arbetsgrupp som arbetat med frågan om aktiv dödshjälp att en parlamentarisk utredning tillsätts. Enligt all politisk logik är det liktydigt med ett första steg mot legalisering.

OGH HUR STÄLLER SIG Kristdemokraterna i dessa frågor? Negativa, naturligtvis. Det vore främmande för en kristdemokrat, förankrad i den thomistiska filosofin, att medverka till att havandeskap separeras från föräldraskap, att legalisera att kvinnor görs till kärl för andra människors drömmar.

Kristdemokraterna kommer inte att tyst se på när en väsentlig del av moderskapet blir en tjänst till salu.

Och abortpiller över disk? Säkerligen finns det tillräckligt med kristdemokratiska reflexer kvar i partiet för att protestera mot att kvinnor genom en sådan reform blir ännu mer sårbara för påtryckningar från närstående. Och mot att abort trivialiseras ytterligare.

Dödshjälp i ett land där den palliativ-

va vården på så många håll är undermålig är en fruktansvärt obehaglig idé. Och i en tid där människovärdet på många sätt är kopplat till styrka, hälsa och ungdom skulle aktiv dödshjälp innebära att den rationellistiska människosynen konsolideras. Detta förstår kristdemokrater.

Men medan Moderaterna frimodigt berättar om sina ställningstaganden, är det tyst från Kristdemokraternas kommunikationsavdelning. Jag förstår ju: Mycken energi har lagts på att signalera att KD inte vill ändra ett komma i den svenska abortlagstiftningen. Partiledargarnityret har dansat med i Prideparaden för att

tvätta bort de sista resterna av Alf Svenssons försiktighetsprinciper. Analysen tycks vara att det är bäst att inte associeras med de där jobbiga, halvkristna, etiska frågekomplexen.

MEN JAG KAN INTE vara ensam om att faktiskt vilja veta hur politiken på dessa områden skulle gestalta sig om det blir en borgerlig regering nästa år. Vad tycker förresten SD? Kommer de att bejaka sina konservativa instinkter och kroka arm med KD, eller kommer de att låta Moderaterna diktera allt som inte rör invandring och integration? Ge mig en ordentlig debatt om tillvarons grundläggande frågor – hellre än ännu ett överarrangerat mysfoto på Ebba och Ulf. ✨

Av Susanna Birgersson

bara ben på dagis och inte leka med pojkar. För att bevisa att slöjan sitter på, filmar förskolepersonalen och informerar de krävande föräldrarna. Personalen går med på detta och flickorna är således helt utlämnade till det förtryck de tvingas leva under.

Det rapporteras nu om svenska flickor som i skolan dagligen får höra att de är horor och möts med könsord och hot från killar med annan kulturell bakgrund än svensk. Det skrivs nu om flickor och pojkar som försvinner och antingen gifts bort i sina hemländer eller sänds dit för att uppfostras i kulturella normer helt avlägsna de svenska. Nu lyfts det faktum fram att det i pojkar och unga män från annan kulturell bakgrund hamras in hat mot västvärlden och att föräldrarna inte tar något ansvar. Det är så dags att larma idag.

VISST, HAR DET FUNNITS röster som larmat tidigare, men alldeles för många har underlåtit att göra det. Barnmorskor, till exempel, som mött flickor och kvinnor, måste självklart ha förstått. Kanske var barnmorskorna och gynekologerna de allra första att se. Men, socialtjänsten, lärare, människor inom rättsväsendet, fritidspedagoger,

För få har sagt ifrån i vardagen och arbetslivet.

förskollärare, läkare, präster, journalister, handläggare på våra myndigheter, politiker, tandläkare, polisen, alla, alla, har sett. Men en försvinnande liten del har tagit sitt ansvar, höjt sin röst och gjort sin plikt. För få har sagt sitt namn under något. För få har sagt ifrån i vardagen och arbetslivet. För många har tittat åt ett annat håll och tagit en kopp kaffe till.

Om vi svenskar tror att vi ska kunna omvända från hedersförtryck och klankulturer, från könssegregerande normer och praktiker, så är vi inte enbart naiva, utan fullständigt ute och cyklar. Om vi hyser förhoppningar om att värderingar och normer från identitetsstarka kulturer kommer att utmanas av och ersättas av västvärldens, frihetliga, jämställda och demokratiska, så befinner vi oss i fablernas värld. Vi kommer inte att kunna ändra på människor som hyser helt andra grunduppfattningar.

MEN TROTS ATT det är sent, kanske för sent för Sverige, så finns en väg framåt: Vi måste värna de normer som format vår kultur och vårt land. Vi behöver upprätthålla våra egna kulturella och värderingsmässiga gränser, stå bergfast och kompromisslöst vid det vi håller för heligt. Nu är tid att slå vakt om gränserna och skaffa sig ryggrad, i varje situation och i varenda stund. ✨

Av Annika Borg

alternativa vär
er alla de olika
värden som alternativet utan att de förhållande
är samma som skattys: Nominalskala
kvantitativa vär (som endast anger storheten) omfattar
kvantitet som kan ha upp till 3 egenskaper
ordning (rangordning): Ordinalskala
likhet med skillnad mellan skattigen: Intervallskala
sattens skattigen: Kvotskala

UNIVERSITETEN

Dogmerna tar över

När studenter inser att sökandet efter kunskap inte är fritt utan politiserat är risken stor att de överger universiteten, skriver **Sten Widmalm**.

Dogmerna tar över

NÄR DEN HÖGRE utbildningen politiseras och ideologiska ställningstaganden blir viktigare för verksamheten än idealen om att fritt söka ny kunskap lämnar begåvade forskare verksamheten. Men mer sällan diskuteras konsekvenserna för dem som borde axla ansvaret för den högre utbildningen i framtiden. Vad händer när studenterna upptäcker att "sanningen" har en politisk färg? Eller att kunskapsidealerna för mycket består av kulisser?

Under senare tid har fall där framträdande akademiker i USA och Storbritannien hoppat av sin forskarkarriär uppmärksamrats. Filosofiprofessorn och

feministen Kathleen Stock vid Sussex-universitetet mobbades nyligen bort från sin arbetsplats efter att hon ifrågasatt antaganden om att könsidentitet är mer socialt betingat än bestämt av biologiska faktorer. Hon hade även granskat giltigheten i argument som används för att hävda olika slags könsidentitet. Det skulle hon inte ha gjort. Hon stämplades som transfob och under tre år fick hon uppleva aggressiva protester. Hundratals kolleger, studenter och aktivister skrev på upprop med krav på att hon skulle sparkas. Chefer och fackliga företrädare vände henne ryggen. Till slut så orkade hon inte längre. Hon sade upp sig.

Ett annat känt exempel är Peter Boghossian vid Portland State-universitetet, som bedrivit ett viktigt arbete med att

avslöja hur extremt politiserad och intellektuellt förvrängd delar av akademien blivit. Han publicerade i september ett offentligt avskedsbrev till sin chef där han beskrev hur universitetet slutat lära studenterna att tänka själva. Istället, menar Boghossian, drillas studenterna i att härmna "en moralisk och ideologisk beslutsamhet" som motverkar ett fritt intellektuellt sökande efter svar på vår tids viktigaste frågor. När han försökte försvara den akademiska friheten ledde det till att studenter och kolleger riktade anklagelser mot honom. Han blev anmäld till universitetsledningen som satte på honom rättslig munkavle. Universitetets utredare frågade hans studenter om någon kände till om han slog sin hustru eller sina barn. Till slut fick han nog.

Kampanjerna mot de forskare som bryter mot vissa normer är helt hänsynslösa. Det skapar i sin tur ett slags åsiktsklimat som lämnar djupa avtryck på studenterna.

Stockholms universitet.

FOTO: FREDRIK SANDBERG/TT

John Paul Edward Harper-Scott, professor i musikvetenskap vid Londonuniversitetet, gick samma väg som Boghossian och förklarade i sitt avskedsbrev att han sade upp sig främst av intellektuella skäl. Han blev alltför desillusionerad av sina kolleger i en akademi där ”de flesta menar väl, men är allt för fega för att följa sanningen vart den än må leda.” Han blev framför allt besviken på att *kritiskt* tänkande inte var den vägledande normen. Det *dogmatiska* tänkandet hade tagit över. Harper-Scotts problembeskrivning överensstämmer med Boghossians. Akademisk verksamhet, i synnerhet inom humaniora och samhällsvetenskap, har, menar han, fått som främsta syfte att verka för social rättvisa – särskilt för dem som betecknas som underprivilegierade på grund av deras ras, sexuella läggning, religiösa identitet, eller socioekonomiska situation mer generellt.

INGET TYDER PÅ ATT Stock, Boghossian, eller Harper-Scott själva förespråkar orättvisor som baseras på ras, sexuella läggning, religiös identitet eller socioekonomiska faktorer. Tvärtom. Vad de vänder sig mot

är att universiteten låter sociala rättviserörelser på förhand bestämma vad som får sägas, vem som får tala, vilka teorier som ska tillämpas och vilka slutsatser som ska dras. Oavsett hur goda intentionerna må vara står tankesättet i direkt motsats till idealen om fritt sanningssökande som borde sättas i första rummet i den akademiska verksamheten. Mönstret beskrivs av professor Matthew Goodwin (*Axess* 3/2021) som tar upp flera fall i Storbritannien där akademiker utsätts för kampanjer med krav på att de ska avskedas för att de tycker ”fel” i vissa frågor. I Sverige har liknande fall uppmärksammats (*Respons* 5/2020) där mönstret upprepas – chefer och kolleger duckar för sitt ansvar när viktiga kontroverser uppstår.

Kampanjerna mot de forskare som bryter mot vissa normer är helt hänsynslösa. Det skapar i sin tur ett slags åsiktsklimat som lämnar djupa avtryck på studenterna. Stock, Boghossian och Harper-Scott, fick medial uppmärksamhet när de gjorde sorti. Men självfallet reagerar också de som ännu inte gjort sig en akademisk karriär och som ser hur akademien förvandlas till ett identi-

Kathleen Stock: till slut orkade hon inte längre.

FOTO: ANDREW CROWLEY

påverkar undervisningen visste vi redan. Nyliberala synsätt präglar undervisningen i nationalekonomi. Studier av välfärdsstaten utgör kärnan i svensk statskunskap. Och vi undervisar ju om både demokrati och rättvisa. Men huruvida forskare och lärare låter ideologi påverka hur studenter behandlas och hur kraven på det fria kunskapssökandet påverkas skulle behöva studeras mer ingående. Lärdomar från andra västländer visar emellertid att problem med dogmatism och radikala identitetspolitiska rörelser oftast kan kopplas till mindre grupper av lärare och studenter. De tillämpar extrema metoder och får av det skälet oproportionellt stort genomslag i undervisning och forskning. Meningsmotståndarna trycks ner eller undanröjs genom skrämseltaktik, genom att skapa drev, genom att kräva språkregler, via mobbningskampanjer på nätet och i offentliga upprop.

Till exempel visar Gregory Lukianoff och Jonathan Haidt i boken *The Coddling of the American Mind* (2018) vilka förödande effekter som uppstår vid amerikanska universitet när dogmatismen får för stort genomslag. Situationen är inte olik den i Storbritannien, och i viss mån passar beskrivningen även in på Sverige. Utöver kampanjer som anordnas av studenter och kolleger är det för svensk del ett ovedersägligt faktum att dogmatism fått starkt genomslag i undervisning och forskning via direktiv från statsmakterna (*Axess* 3/2021). En självständigt tänkande student som lockats till samhällsvetenskap och humaniora vid universitetet med löften om ett fritt sanningssökande lär bli besviken.

MEN DET FINNS MER att säga om hur idealen urholkas i praktiken. Dagens meriterings-system, som insiktsfullt granskats av Mats

>>

Svensk utbildningspolitik har därför lett till att vi blivit sämst i Europa på att ge lärarledd undervisning.

tetspolitiskt slagfält. De handlar om de studenter som inte lockas av dogmatiskt eller ideologiskt tänkande och som känner sig lurade av de ideal som universiteten säger ska styra, men som långt ifrån alltid gör det. Det handlar om ambitiösa unga individer som borde lockas till en akademisk karriär, men som snabbt ser igenom sprickorna i den akademiska frihetens fasad.

ÄR BUDSKAPET HÄR främst att akademien är så vänstervriden att de studenter som lutar åt höger inte känner sig välkomna? De är inte så enkelt. Visserligen har vänsterns starka representation bland akademiker i USA påvisats och kopplats till just hur studenter särbehandlas. I Sverige är det mer tunnslätt med undersökningar i ämnet. En uppmärksam studie, *The Political Opinions of Swedish Social Scientists* (Berggren, Jordahl och Stern, 2009), baserad på data som samlades in 2005–06 visade att ekonomer och jurister hade politiska sympatier som lutade åt höger, att statsvetare tenderade att rösta på socialdemokraterna, och att genusvetare och sociologer gick åt vänster. Men att politiska sympatier

Alvesson, Yiannis Gabriel och Roland Paulsen i *Return to Meaning. A Social Science with Something to Say* (2017), verkar i motsatt riktning mot bildningsidealen. Ytterligare en faktor som det sägs för lite om är att studenter i humaniora och samhällsvetenskap ges för lite undervisningsresurser. Från ett undervisningspolitiskt perspektiv betraktas de alltför ofta som ett billigt arbetsmarknadsinstrument – vid lågkonjunktur ökas antalet platser vid universiteten, och studenterna får ta studielån för att klara sig. Svensk utbildningspolitik har därför lett till att vi har blivit sämst i Europa på att ge lärarledd undervisning. Polska och danska studenter får dubbelt så mycket undervisning som svenska. Studenter i sociologi, vars lärare som tidigare nämndes lutar kraftigt till vänster, får ungefär sex-sju timmar undervisning per vecka. Inte att undra på att dessa studenter kräver rättvisa så ofta.

DEN SOM BESÖKER ett svenskt universitet upptäcker emellertid att lokalerna däremot ofta är i tipptopp skick. Undervisning på vissa håll skärs faktiskt ner för att lokalkostnaderna har blivit så höga. Jag pratade med en kollega i ett naturvetenskapligt ämne som varit gästforskare vid ett brittiskt universitet vars forskare belönats med flera Nobelpris. Slående där var att lokalerna i flera avseenden inte var vad som i Sverige skulle beskrivas som ”ändamålsenliga”. Däremot värderades undervisningen högt. Utan tvekan påverkar även den svenska synen på undervisningen förutsättningen för att locka ambitiösa studenter. Inställningen som säger ”att undervisa – ja det gör väl mest den som misslyckas med att få forskningsanslag” är utbredd i Sverige. Varför skulle en intelligent student lockas till att göra karriär i en sådan verksamhet?

När ideal om bildning och akademisk frihet kolliderar med en helt annorlunda verklighet tappar uppenbarligen begåvade akademiker lusten och lämnar till slut verksamheten. Och det får även till följd att vi misslyckas med att locka begåvade och självständiga studenter till att försöka göra en forskarkarriär. Varför ska den som har det gott ställt vilja satsa på att bli doktorand om den från undervisningens första dag stigmatiseras som ”privilegerad” – dessutom ofta med ett rasprefix. Och varför ska de som kommer från sämre socioekonomiska omständigheter våga sig till universiteten när sannolikheten är stor att stupa redan i startblocket när det knappt finns någon undervisning som kan ge stöd åt studenterna? Där blir ”belöningen” bara en livslång studieskuld. ✨

STATISTIK

Störtloppets algoritmer

Lingvisten George Zipf formulerade en lag om ordfrekvenser. Den visade sig gälla allt från galaxen till val av lösgodis, skriver **Lars Melin**.

MINST EN GÅNG OM året brukar organisationen Oxfam, eller någon annan, redovisa att en ynka procent av alla människor på jorden äger hälften av all egendom och att de 99 andra procenten får kivas om den andra halvan. Upprörande orättvist! tycker de flesta. Grov felräkning, tycker andra. Men vi har hört det förr. För snart hundra år sedan använde Per Albin Hansson liknande data, till exempel i det berömda Folkhemstalet: ”9 procent av inkomsttagarna ägde (år 1921) 90 procent av förmögenheten”. Lika orättvist då! Varför äger inte alla ungefär lika mycket? Är det slumpens fel eller finns det onda krafter

som verkar i det fördolda? Eller är det något som en fingerfärdig politiker kan fixa till? Eller var det felräkning då också?

Om vi går från något så kontroversiellt som förmögenhetsfördelning till något så oförargligt som fördelningen mellan språkets ord kan vi se en annan lika konstig fördelning. Ungefär vid samma tid som Per Albin Hanson talade i riksdagen redovisade en amerikansk språkvetare att det engelska *the* är det vanligaste ordet (cirka 7 procent av löporden i en text), *of* näst vanligast med 3,6 procent och *and* trea med 2,8 procent. Detta är Zipfs lag, en helt logisk men fullkomligt oförklarlig fördelning (7, 3,6,

Det går utför med lagbundenhet.

FOTO: PONTUS LUNDAHL/TT

2,8 ...) – en störtloppsbacke med avtagande frekvens. Förenklat säger lagen att ettan ska vara dubbelt så stor som tvåan och tre gånger så stor som trean och så vidare. En exakt Zipffördelning skulle alltså vara 7, 3,5, 2,3 ... Exakt blir det aldrig, inte heller med exponenter eller konstanter. Men alldeles oavsett algoritmer – en störtloppsbacke.

RIKTIGT LIKA SNYGG fördelning är det inte bland svenska ord, men störtloppsbacke är det. Och orättvist är det. De vanligaste orden (*och, att, men* ...) är så supervanliga att tio-i-topp-orden utgör nästan en fjärdedel av löporden i vilken text som helst medan de flesta ord bara förekommer någon enstaka gång. Och detta gäller alla språk man undersökt.

Mannen som upptäckte ordens intressanta frekvensmönster var George Kingsley Zipf, en amerikansk lingvist med böjelse för matematiska samband. Men det märkliga är att samma fördelning råder på många håll och därför kan kasta visst ljus över Oxfams och Per Albin Hanssons data.

STÄDERS INVÅNARANTAL är oftast Zipffördelade. Stockholm har ungefär en miljon invånare, Göteborg dryg en halv miljon och Malmö cirka 350 000. Klockrent! Men sedan blir det rörigare. Det blir det alltid, men en störtloppsbacke är det, och de flesta samhällen är pyttesmå. Dessutom gäller fördelningen nästan alla stora städer i alla länder.

Det gäller också bilmärken. Det rullar drygt en miljon Volvo på våra vägar, dubbelt så många som VW och tre gånger så många som Toyota. Sedan följer Ford och Saab i hygglig Zipffördelning – och utförssbacke.

Det gäller också nyhetssajter. Ab.se har ungefär dubbelt så stor räckvidd som Expressen.se, som i sin tur når dubbelt så många som Svd.se. Och så vidare. Ofta stämmer det också på andra sajter där Google alltid är överlägset störst men pallplatserna växlar. Och sedan följer störtloppet.

Lite generöst räknat bygger till och med vår galax på en Zipfliknande fördelning. Spektrografmätningar har visat hur grundämnena fördelas (massa per miljon) i Vintergatan. Väte är dubbelt så vanligt

George Zipf.

FOTO: WIKIPEDIA

För fem år sedan var förmögenheterna både i världen och i Sverige snyggt Zipffördelade med Ingvar Kamprad som etta på svensk-toppen.

som helium. Sedan blir det ett märkligt långt hopp till syre som är dubbelt så vanligt som kol som i sin tur är dubbelt så vanligt som neon. Sedan faller kurvan brant i en störtloppsbacke ner till de grundämnen som egentligen inte finns alls. Störtloppet är värre än Zipf, men den har Zipfkonturer. Den orätfärdiga störtloppsfördelningen når alltså långt ut i världsrymden.

ETT KURIOSUM är att Zipf också fördelar sexuella kontakter inom ett samhälle, jordbävningars styrka och ofta fritidssysselsättningar.

Du, käre läsare, är välkommen att granska din egen telefon: vilka appar du oftast använder, vilka telefonnummer du oftast ringer et cetera. Allt talar för många störtloppsbackar.

Zipf formulerade alltså en lag som beskrev ordfrekvenser, och på köpet fick han mängder av andra data, och det visar sig att lagen fortfarande gäller efter snart hundra år, och gäller för förbluffande mycket, allt från galaxen till val av lösgodis.

Något senare kom en annan teori med i stort sett samma prediktioner: pareto-principen (efter den italienske ekonomen Vilfredo Pareto). Teorin är mer känd som 20–80-regeln.

FÖR CIRKA FEM ÅR SEDAN fanns den på löpsedlarna. Finansmannen Björn Wahlros hade sagt att det finansiella systemet behövdes därför att 20 procent genier måste förvalta pengarna åt 80 procent idioter. Inte artigt sagt mot Nordeas kunder, men det var helt i linje med Pareto som, precis som Zipf, kunde presentera många överraskande samband:

1. På många arbetsplatser är det 20 procent av personalen som gör 80 procent av jobbet.
2. Av alla åtgärder du/företaget/organisationen/regeringen vidtar är det normalt 20 procent som svarar för 80 procent av resultatet.
3. Av alla elever i en klass, patienter på ett sjukhus, fångar i ett fängelse et cetera brukar det vara 20 procent som kräver 80 procent av personalens tid och arbete.

>>

1:a, 2:a och 3:e. FOTO:ISTOCK

4. 20 procent av kunderna står för 80 procent av krångel och klagomål.
5. 20 procent av kunderna (men inte nödvändigtvis samma kunder) står för 80 procent av intäkterna.
6. Av den totala reklambudgeten är det 20 procent som svarar för 80 procent av försäljningsökningen.
7. Av alla kriminella är det 20 procent som begår 80 procent av brotten.

ALLT DETTA STÄMMER långtifrån alltid, men märklit ofta. Medan Zipf är matematiskt precis och definieras med exponenter, och därför aldrig stämmer fullt ut i verklighetens stökiga data, är Pareto lagom tillbakalutad och ger hyggliga förutsägelser om det mesta, bland annat förmögenhetsfördelning. För det var där Pareto började. Han fann det anmärkningsvärt att förmögenheter fördelade sig så lika i olika länder vid olika tidpunkter, oavsett om man räknade tunnland eller aktier. Och ännu mer anmärkningsvärt att samma enkla 20:80-regel förklarade så mycket annat.

Är nu Zipf- och Paretofördelning det samma? Nja, för mig och Per Albin Hansson är det nog så, men för teoretikerna är Zipf en modell att förutsäga till exempel hur stor befolkning den tredje, sjätte eller hundra staden har om man känner värdet för ettan. Pareto har inga sådana ambitioner utan vill bara visa på (sned)fördelningen lite grovt. Båda skiljer sig från en traditionell exponentiell minskning eller ökning som avser att ge ett exakt värde på en sifferserie. En regressionsanalys,

slutligen, tar hand om bångstyriga data och ger en hint om huvudtrenden. Men sådant är bara för räknenissarna.

För oss är det likheterna som är slående, likheterna mellan teorierna, likheterna över tid, över kulturer, över områden (privat/offentligt, viktigt/oviktigt, naturfenomen/kulturyttringar).

Och för att återknyta till det vi började med. Varken Oxfam eller Per Albin Hans-

Att ta ett grepp över hela världens komplicerade nätverk av tillgångar och skulder är minst sagt komplicerat, både teoretiskt och praktiskt.

son verkar/verkade bry sig om Zipf och Pareto. Men inför överväldigande datamängder från olika håll blir vi andra övertygade om att de – alla fyra – i huvudsak säger samma sak på olika sätt. Det är alltså likheterna som dominerar.

Att ta ett grepp över hela världens komplicerade nätverk av tillgångar och skulder är minst sagt komplicerat, både teoretiskt och praktiskt. Men vi kan tydligt se toppen, supermiljardärerna. Och vi kan studera dem historiskt över många turbulenta år,

och notera att förmögenhetsfördelningen oftast är Zipffördelad men ibland mer Paretofördelade, men aldrig någonsin utan störtloppsbacke.

För fem år sedan var förmögenheter na både i världen och i Sverige snyggt Zipffördelade med Ingvar Kamprad som etta på svensktoppen. Efter några turbulenta år då Ingvar Kamprad blivit dödsbo och AAA-aktierna (Amazon, Alphabet/Google och Apple) skakat om i världen är kurvan planare. Men likheterna är förbluffande om man jämför de rikaste tio i världen (Jeff Bezos i topp) och i Sverige (med Stefan Persson i topp).

Det blåser på toppen, men jag sätter min spåmannaheder i pant på att både Sveriges förmögenheter och världens är Zipffördelade igen om cirka fem år. Och det viktigaste: lämnar vi toppen och ser på normalmiljardärer, vanliga enkla miljonärer och oss andra fattiglappar, ja, då är det oftast Zipf som gäller. Så varken Oxfam eller Per Albin Hansson har räknat fel. Å andra sidan har de inte heller berört tiotusenkronorsfrågan: Varför?

Nej, det har ingen gjort. Man kan kanske förklara hur urbaniseringen Zipffördelat städer, och det finns antaganden om varför ordfrekvenser avtar under ordnade former, men ingen förklaring är lika bred som Zipffördelningen själv. Ingen täcker allt från galaxens grundämnen till sexuella kontakter. Å andra sidan ingen har heller kunnat förklara varför nästan alla mänskliga egenskaper är normalfördelade. Det är också orättvist. ✎

Viralt våld

Hot och våldsförhållanden i sociala medier är en av vår tids stora problem. Att förstå drivkrafterna är bättre än att kräva förbud och censur, skriver **Torbjörn Elensky**.

DET GEMENSAMMA för terroristorganisationen IS och samtida skolgårdsmobbning är att de arbetar med sociala medier. IS blev experter på att sprida material viralt, gärna mycket våldsamt – halshuggningar och tortyr blandat med predikningar och anklagelser mot väst. Omkring 40 000 frivilliga från hela världen anslöt sig till dem, främst tack vare deras mediestrategi; proportionerligt många från Sverige.

Mobbning kan idag innebära trakasserier via sociala medier och hatiska kommentarer, men i skrämmande hög grad också spridandet av bilder av verkligt hån och fysisk misshandel. Om man förut kunde bli mobbad på skolgården inför en begränsad krets riskerar barn och ungdomar idag att hängas ut inför tiotusentals finande främlingar, på ett sätt som på allvar kan förstöra en ung människas liv. Sociala medier, hela selfiekulturen, fungerar också som en 'feedback loop', ett system som genom kontinuerlig återkoppling förstärker effekterna av det som visas upp i dem. Eftersom vi alla, och först och främst ungdomar, idag lever liv i vilka uppkopplad eller ej inte är några alternativ utan nätet genomsyrar allt och alla våra aktiviteter är kopplade till detta, på det ena eller det andra sättet, finns det ingen möjlighet att fly för den som utsätts för trakasserier på det. Det går inte längre att stänga av. Mobbingen fortsätter in i det egna rummet.

DEN BRITTISKA organisationen Catch-22 kallar sig *social business*, ett icke vinstdrivande företag med ett socialt uppdrag. De arbetar på brittiska fängelser, med utbildning, de motarbetar gängbildning, missbruk och barnmisshandel bland annat. De publicerade 2017 en kort och koncis rapport på 40 sidor, *Social Media as a Catalyst and Trigger for Youth Violence*, som jag kan rekommendera till alla intresserade – vilket borde innebära alla, kort och gott, för detta är ett av vår tids mest brännande, och växande, problem. I rapporten beskrivs hur våld förhålls, hur mobbing och misshandel filmas och sprids och hur detta förråar och förvärrar våldet. Återkopplingen gör att man hela tiden måste överträffa sig själv och andra, variera, förnya, förvärja, för att hålla uppmärksamheten

Det går inte att stänga av.

FOTO: SHUTTERSTOCK

uppe och skaffa sig nya följare på de sociala plattformarna – eller nya lyssnare om man sysslar med musik. Samma impuls att gå sina följares lägsta impulser till mötes, för att de inte ska tröttna på en utan fortsätta att sprida ens inlägg vidare så att de blir virala, som dominerar och förstör så många möjligheter till samtal på Twit-

ter, är verksam bland ungdomar och barn, naturligtvis, men där stannar det inte alltid, tyvärr, vid ord.

Det går inte längre att stänga av. Mobbingen fortsätter in i det egna rummet.

med *Parental advisory* som klistrades på skivor med sexuellt utmanande och våldsamma texter vid samma tid, för att understryka hur löjligt det är att moralisera över vad som betraktas som en samtida konstform.

VISST FINNS ÄNNU somliga som också tänker sig att ungdomar går ut och begår brott efter att ha sett vissa filmer eller spelat vissa videospel, något som jag personligen förhåller mig skeptisk till. Konst fungerar inte så, annat än undantagsvis. Exempelvis finns en möjligen befogad oro för att självmord kan triggas av konstnärliga exempel, med Johann Wolfgang von Goethes *Den unge Werthers lidanden* (1774) som det klassiska exemplet. Medial smitta som kan leda till flera självmord kallas just Werthereffekten – som kompletteras av Papagenoeffekten: självmord kan förhindras genom positiva exempel på utvägar ur förtvivlan. Själv skulle jag knappast rekommendera någon som redan är deprimerad att se Louis Malles *Tag mitt liv*, men

»

för en balanserad, frisk person är den ett konstverk som visserligen förmörkar dagen, men som också är ett filmiskt mästerverk. En frisk människa får inte lust att begå brott av att se filmer om brott.

Nu är problemet med gangsterrap och de videor som ackompanjerar den inte främst självmord, utan rån, våld, övergrepp och mord. Om livsstilen i sig är en variant av självskadebeteende kan säkert diskuteras, hälsosam är den inte och åtminstone då det gäller att återvända till samhället och ordningen omvittnar killarna som levt i miljön gärna hur plågsamt det i själva verket var. Det som skiljer gangsterrap, och angränsande genrer och den kultur som utvecklas i samband med dem är något helt nytt, verkligen kvalitativt annorlunda jämfört med att konsumera videorullar eller lyssna på skivor. Det mesta är digitalt, tillgängligt via sociala plattformar, de största artisterna börjar vanligen genom att själva lägga upp sina verk, sedan lyfts somliga medan andra sänks, via kommentarer och vidaredelningar över Instagram, Snapchat, Tiktok, Youtube och så vidare. Det handlar hela tiden om att mata loopen, återkopplingen är det som lyfter eller sänker en. Precis som i mobbing och för ISIS.

SJÄLV ÄR JAG en hängiven anhängare av yttrandefrihet. Att tro att man kan förbjuda gangsterrap är lika fånigt som att vilja förbjuda rasism. Jag tror inte heller att utvecklingen av sociala medier kommer att stoppas. Vi vet från exemplet IS, och andra kriminella, extremistiska organisationer, att varje gång en kanal stängs för dem hittar de någon ny. Likaså känner vi väl till att då ord förbjuds kommer deras innebörd ändå att leva vidare, och nya ord och indirekta, inte sällan ironiska, uttryck skapas vilka fungerar precis likaväl för de invigda. Barn som växer upp med betydande delar av sin utveckling och sina personligheter förlagda till sociala medier långt bortom de flesta vuxnas kunskap och kontroll lever farligt. Utvecklingen kan inge förtvivlan, de negativa exemplen, alltifrån sjunkande bokläsning till gängbråk och mord, är alltför många, men det går inte att ge upp. Givetvis skapade inte sociala medier denna värld, men den förstärker och förvärrar vissa aspekter av den, på ett sätt som vi ännu inte till fullo förstår. En bra början för att begripa hur återkoppling, *feedback loops*, bidrar till dynamiken i utvecklingen i stort som smått, är att läsa Catch-22:s rapport från 2017. ✨

Inte mycket till liv.

FOTO: JOAKIM RÅDSTRÖM

BULGARIEN

Tömt på folk

Bulgarien har ett av världens snabbast sjunkande invånarantal. Men kanske håller utvecklingen på att vända, skriver **Joakim Rådström**.

DET TAR TID ATT bromsa ett framrusande tåg. Bulgariens befolkning har sjunkit i flera årtionden, och nu börjar det bli bråttom att stoppa utvecklingen. Jag besöker huvudstaden Sofia för att lära mig mer om anledningarna till nedgången – och hur den skulle kunna hejdas.

Vid kansliet för den bulgarisk-ortodoxa kyrkan i Sofia – den heliga synoden – möter jag biskop Gerasim, biskop över den sydbulgariska staden Melnik. Befolkningsminskningen har framförallt historiska orsaker, säger han.

– Egentliga alla flyttströmmar har varit av ekonomiska skäl, i sökande efter jobb och ett bättre liv. En av de största vågorna var på det tidiga 1900-talet, då många tog sig till USA och Kanada. Många passagerare på Titanic kom till exempel från Bulgarien, säger biskop Gerasim.

1908 blev Bulgarien självständigt efter 500 år av osmanskt styre. Endast kort där-

efter kastades den unga nationen in i en serie krig, som blev förödande inte minst ekonomiskt. 1912 deltog man i det så kallade första Balkankriget, 1913 i det andra Balkankriget, och så från och med 1915 i det pågående första världskriget. Bulgarien stod då på centralmakternas sida.

– Efter första världskriget hörde vi ju till förlorarna. Därför blev vi av med stora landområden, som delar av Dobruja till Rumänien, vissa områden till Serbien och så vidare. Dessutom fick vi betala för reparationer. Det var då många beslöt att emigrera, berättar biskop Gerasim.

NÅGRA ÅRTIONDEN SENARE deltog Bulgarien även i andra världskriget, med skiftande allianser under krigets gång. Unikt under denna tid var att landet faktiskt lyckades rädda hela sin judiska minoritet undan folkmordet i Nazityskland.

– Men direkt efter kriget flyttade 45 000

av Bulgariens 50 000 judar till Israel. Många judar här var passionerade inför tanken på den nya staten. Andra beförde att kommunismen skulle vara dålig för dem, berättar Maxim Delchev, utbildningschef vid den judiska organisationen Shalom i Sofia.

En större minoritet i Bulgarien utgörs av etniska turkar. 360 000 av dessa fördes dock indirekt som en följd av kommunistledaren Todor Zivkovs tvångssamlingar 1989. Då hade redan flera statliga kampanjer ägt rum för att "bulgarisera" den turkiska minoriteten.

– Mellan november 1984 och påskan 1985 fick hela den turkiska befolkningen i landet nya bulgariska namn. Det var vansinnigt, berättar Krassen Stanchev, docent i makroekonomisk politisk analys vid Sofias universitet.

Även om 150 000 senare kom tillbaka blev Bulgarien därefter en väsentligt mindre lockande destination för grannfolket i Turkiet. Men även för övriga delar av befolkningen var efterkrigstiden svår, med kommunistiskt styre fram till slutet av 1989. Det var en period av ekonomisk stagnation, inte bara på individnivå utan även på det nationella planet.

UNDER KOMMUNISMEN förföll Bulgariens utlandsskulder till betalning inte mindre än tre gånger, då främst till Sovjetunionen. Och sedan EU-inträdet har landet haft fortsatta problem med lånebetalningar till länder i väst.

– Situationen har varit väldigt likartad den i Grekland, med motsvarande två gånger BNP i utlandsskulder och ingen tillgång till nya lån. Det har varit en mycket lång period av ekonomisk övergång till EU-ekonomin, berättar Krassen Stanchev.

Bulgariens problem syns på många håll i landet, även om landsbygden är särskilt hårt drabbad. Ett exempel är den lilla staden Troyan i centrala Bulgarien. I mitten av 1980-talet bodde här över 26 000 invånare; år 2019 var antalet nere på 21 260.

Vyara Docheva är seniorexpert med ansvar för utbildning och unga vid Troyans kommun och pekar bland annat på en åldrande befolkning som orsak till befolkningstappet.

– Åldersgruppen 15 till 64 år, från vilken arbetskraften bildas, minskar som helhet. Andelen äldre i byarna, i 65-årsåldern och uppåt, ökar. Och obalansen i befolkningens territoriella fördelning fördjupas.

HON LÄGGER OCKSÅ TILL hur värderingar förändrats genom åren, där allt fler familjer endast skaffar ett barn. Antalet födselar vid en senare ålder – med förstföderskor över 35 år – ökar också.

Till detta kommer att unga, välutbildade personer söker fortsatt utbildning,

eller bättre alternativ för yrkesmässigt förverkligande, utomlands – i Troyan liksom i åtskilliga andra kommuner runt hela Bulgarien.

Krassen Stanchev påpekar det klassiska sambandet mellan sjunkande barnafödande och alltmer välbärgade ekonomier:

– Du vet, som Hans Rosling sade? Vi är ett av exemplen!

Bulgarien lyckas alltså med det bekym-

ligt boende, ett hem för vuxna med funktionsnedsättning, ett fosterhem, personlig assistans-insatser och även ett boende för demensdrabbade.

Barn är först och främst en helt central målgrupp:

– Vi har tjänster som enhetlig och hälsosam kost för barn 3–7 år, odling av ekologiska grönsaker till förskoleköken, reducerade avgifter samt garanterad plats på förskolorna, berättar Vyara Docheva.

Under kommunismen förföll Bulgariens utlandsskulder till betalning inte mindre än tre gånger, då främst till Sovjetunionen. Och sedan EU-inträdet har landet haft fortsatta problem med lånebetalningar till länder i väst.

mersamma konststycket att både fördriva stora delar av sin befolkning till utlandet i jakt på jobb och bättre inkomster (likt situationen i andra fattiga länder) – och uppnå en tillräckligt hög levnadsnivå för att sänka födelsetalen (likt situationen i stora delar av den rikare världen). En demografisk "perfekt storm" härjar således över hela Bulgarien.

NÖDEN ÄR DOCK uppfinningarnas moder, och Troyan är inget undantag. Ett flertal åtgärder har initierats, av vilka flera syftar till att främja kommunens attraktionskraft för invånare som nyss har skaffat familj, eller står i begrepp att göra så. Bland annat har en kommunal fond inrättats som stöder assisterad reproduktion och behandling av reproduktiva sjukdomar. Andra insatser är hemvårdsprogram, tillfäll-

Och små tecken gör trots allt gällande att insatserna gett utdelning, om än blygsam till en början.

– I statistiken över stadens demografiska utveckling för åren 2010–2019 pekade befolkningsförändringen fortfarande i riktning mot minskning – men med mindre intensitet, konstaterar Vyara Docheva nyktert.

MIGLENA STOILOVA är ordförande för den bulgariska vindkraftsorganisationen BGWEA samt vice vd på energiföretaget CWP Global med verksamhet i flera länder i Europa och i Australien. Hon läste tidigare till en mastersexamen i företagsekonomi vid Mälardalens högskola och började sedan arbeta för ABB i Sverige. Efteråt återvände hon dock till hemlandet Bulgarien.

– I min generation var det många som åkte utomlands och sedan inte kom tillbaka. Men numera är det inte så ovanligt att man gör det, säger hon.

Flera av de kollegerna på företaget är, menar hon, ganska unga, och har en annan inställning till att bo och arbeta i Bulgarien.

– Bland de yngre är det mycket vanligare att de studerar eller jobbar utomlands och sedan kommer tillbaka till Bulgarien.

TESSEN BEVISAS, om än anekdotiskt, vid ett samtal med Nadin Shtereva, 20 år. Hon är förstaårsstudent på Sofias universitet och läser en liberal arts-inriktad utbildning, med breda, inkluderande förstaterminer som bland annat inkluderar kulturteori, filosofi och språkstudier.

– Jag känner inte en enda person, som inte har en vän eller familjemedlem som har studerat eller arbetat i Europa, särskilt Västeuropa. De känner att det ger dem fler möjligheter. Men jag älskar mitt land, och vill bo och arbeta här i Bulgarien. ✨

Biskop Gerasim: historiska orsaker ligger bakom befolkningsminskningen.

FOTO: JOAKIM RÅDSTRÖM

Företagsamma änkor

Länge kunde en kvinna bara starta och driva företag om hon var änka. Historien visar att kvinnor trots mansdominans och könsdiskriminering på egen hand och framgångsrikt drev fram nya strukturer inom näringslivet, skriver **Hans Sjögren**.

FÖRE 1921 VAR DET SVÅRT för en kvinna att driva företag om hon inte var ogift eller blivit änka. Som gift var hennes ekonomiska frihet starkt begränsad; hon saknade både myndighet och rösträtt. När glasmästar-dottern Sara Videbeck i romanen *Det går an* från 1839 säger att hon önskar leva med sergenten Albert i ett jämlikt äktenskap utan formell vigsel och utan delad egendom, är det för att hon har större frihet som ogift än som gift. Författaren Carl Jonas Love Almqvist går till angrepp inte bara mot föreställningen om äktenskapet som en livslång institution, utan även mot skräväsandet, som hindrar kvinnor från att bli ekonomiskt självständiga. Problemet ligger i att Saras tillgångar går över till Albert den dag hon gifter sig, vilket Sara anser orättfärdigt.

I den tidens Sverige var det bland kvinnor enbart änkor som automatiskt hade myndighet och därmed ägde rätten att själva förfoga över sin egendom. Därför utgjorde änketillvaron närmast en frizon för kvinnor som ville driva och starta företag. Som myndig fick hon större frihet att agera i ekonomiska ärenden om inkomst, bostadsekonomi, lån, företagsbildande och fast egendom.

Först år 1874 fick gifta kvinnor rätt att bestämma över viss egendom och egen inkomst, medan det dröjde till 1921 innan de blev myndiga vid tjugooett års ålder. Om en änka ville behålla ägandet och kontrollen över egendomen valde hon alltså att inte gifta om sig.

I LITTERATUREN OM enskilda änkor återfinns företagare inom alla näringsgrevar. Vid sidan om kvinnliga brukspatroner förekom epitet som smedsänka och järnhandlaränka. I vissa fall gjorde man en poäng av det var en änka som skötte verksamheten – kanske som ett sätt att stärka varumärket. I Finland ledde änkan Marie Hackman handelshuset Hackman & Co i femtio år, men under de första åren efter makens bortgång kallade hon företaget Hackmans änka. I Stavanger fanns fiskkonserverfabriken Claus Andersens Enke. Världens kanske mest kända affärsdrivande

Änkan.

FOTO: TT

änka är Barbe-Nicole Clicquot-Ponsardin, ofta kallad Veuve (änka) Clicquot. Företaget med samma namn producerar än idag champagner med iögonfallande gula etiketter, som givit upphov till smeknamnet Gula änkan på dryckerna. Som änka drev hon sitt företag under närmare fyrtio år och stod bakom flera innovationer inom

champagnetillverkningen. En av de mest förmögna affärskvinnorna idag är Laurene Powell Jobs, änka efter Steve Jobs, medgrundare till Apple.

DET HAR VARIT VANLIGT att se änkan som ett offer i den tragiska händelse som lett till att hon fått ägaransvar och blivit

företagsledare. Men denna uppfattning är missvisande, visar jag i en nyutkommen bok, *Änkor med makt*. Om hon inte blivit änka hade hon fortsatt att vara hustru till en företagsägare. Hon kan visserligen ha uppskattat den tillvaron och sett fram emot att få spela den rollen även i framtiden. Men som affärsänka får hon resurser och svängrum att på egen hand driva entreprenörskap. Och om hon före makens bortgång varit passiv i familjeföretaget går hon genom den nya rollen från osynlighet till synlighet i samhället. Det visar sig att bland världens idag mest förmögna änkor

ningen påminner om tiden innan industrimannen intog scenen. Dessutom är chansen fortsatt stor att änkor får ett familjeföretag i knäet, eftersom de flesta som äger företag är män, vilka i genomsnitt lever kortare tid och dessutom är äldre än sina fruar. En fråga att diskutera är om kvinnliga företagare använder sig av andra strategier än män. Vissa vill svara ja på den frågan. Men är det så enkelt, och om det är så – var ligger i så fall förklaringen? Kvinnor och män har fortfarande delvis skilda intressen, utbildningsbakgrund och representation på arbetsmarknaden, även om

företagandet och genom sitt agerande drivit fram nya strukturer inom näringslivet.

Även som oavlönade hemarbetare i jordbrukarsamhället har kvinnor varit ekonomiska agenter. De har arbetat sida vid sida med männen, som såväl lantbrukare som handelsidkare. Dessvärre tog det lång tid för historieskrivningen att spåra upp och lyfta fram enskilda kvinnor som entreprenörer och fria företagare, av vilka flera varit änkor. Men om de varit osynliga i historieböckerna har förhållandet inte gällt i verkligheten – där har de haft sin självklara plats och värdighet.

Änkornas branschtillhörighet är slumpmässigt fördelad, om vi antar att kvinnan inte medvetet sökt sig till en livspartner därför att han varit verksam i en viss bransch. Följaktligen har många änkor fått axla ansvaret för företag i utpräglad mansdominerade branscher. Men inget tyder på att detta har varit ett avgörande hinder för att nå framgång som ägare och företagsledare, mot bakgrund av de fall som min bok presenterar. Skulle manliga strategier finnas utgör dessa ingen förutsättning för

Skulle manliga strategier finnas utgör dessa ingen förutsättning för att lyckas som kvinna i traditionellt mansdominerade branscher.

har hälften gått från osynlighet till att bli antingen verkställande direktör eller styrelseordförande.

Uppenbarligen har många änkor efter företagare uppåtdat tillräckligt med kraft för att kunna driva rörelsen vidare, så att det inte blir en ”dubbel död”. Sorgen över att ha förlorat sin partner går inte att värja sig mot. Den måste accepteras och få värka ut. Däremot går det att vägra förlusten som det skulle innebära att samtidigt även gå miste om familjeföretaget. Sättet att undvika en andra död – att även familjeföretaget går i graven – är att lägga möda på att kunna fortsätta som tidigare. Om det finns vuxna barn som är villiga att leda företaget i nästa generation finns ytterligare skäl till att vidmakthålla positionerna, och därmed undvika den dubbla döden. Varje sorgprocess är unik, och komplex. Men i sorgarbetet tycks ingå handlingar som änkan och barnen anser sig vara skyldiga sin make och far. Det finns således djupt mänskliga skäl till att familjen söker kontinuitet mer än något annat.

ATT EN ÄNKA trots allt väljer att ta ansvaret för ett familjeföretag fångas även in av begreppet psykologiskt ägande, närmast ett sinnestillstånd där ägande upplevs som starkt förknippat med den egna personen och ens sociala identitet.

Som livspartner till sin make kan en kvinna ha investerat intellektuell energi, idéer och tid i familjeföretaget och anser sig därigenom ha förmågan att påverka eller utöva kontroll. Även termen emotionellt ägande används för att betona vikten av att det materiella och formella ägandet går hand i hand med lusten att engagera sig; saknas motivation kommer en änka näppe- ligen att använda sig av sin maktposition för att delta i företagsutvecklingen.

Kvinnor som företagare har fått en renässans i den digitala ekonomin. Omfatt-

dramatiska förändringar ägt rum under de senaste hundra åren. Att många branscher än idag domineras av män eller av kvinnor gör att branschspecifika krav genomsyrar ledarrollerna och strategierna.

Gula änkan.

FOTO: EKATERINA MINAEVA/ALAMY

VISSA SVENSKA FORSKARE hävdar att strategier som förknippas med kvinnor ska ses som ett utslag av strukturella förhållanden, knutna till den förhärskande könsordningen. Andra forskare anlägger ett aktörsperspektiv och kommer inte oväntat fram till motsatt resultat. Den senare forskningen visar hur kvinnors ageranden, enskilt och tillsammans, varit en pådrivande faktor i den industriella omvandlingen från 1600-talet och framåt. Även under perioder med könsdiskriminerande lagar och regler har kvinnor iklat sig entreprenörskollen och drivit stora som små företag inom en rad olika branscher, både i städer och på landsbygden. Trots institutionella begränsningar har de sökt sig till

att lyckas som kvinna i traditionellt mansdominerade branscher.

OCH ÄVEN OM särskilda strategier skulle vara viktiga för kommersiell överlevnad och framgång, kan dessa bevisligen relativt enkelt tas över av kvinnor. Men kan man överhuvudtaget skilja på manliga och kvinnliga företagsstrategier? Det mest troliga är att skillnaderna i ledarskap och strategiarbete är större mellan individer av samma kön än vad de är mellan män och kvinnor, det vill säga att den individuella variationen är större än den könsbundna. Därmed torde begrepp som manliga strategier och kvinnligt ledarskap falla döda till marken. ✨

En doft av civilisation

Hovbokbindaren Nils Linde (1890–1961) är en av de stora bokbindarna i Sverige, verksam i Göteborg under femtio års tid, från 1910 till 1960 ungefär. Han blev där vad Gustaf Hedberg generationen före honom varit i Stockholm. De var båda konsthantverkare av europeisk dignitet.

Ensamma var de ej; deras affärsverksamhet nådde periodvis industriella dimensioner. När bokförlagen främst gav ut häftade volymer, fanns det anledning att binda in för att boken inte skulle falla sönder. Konstnärligt utformade privatband kunde ges som hedersgåvor i samband med högtidsdagar, på linje med väggur, pokaler och kristallvaser.

Ett sådant föremål mellan hårda pärmar hade ofta karaktären av inredningsdetalj, som en möbel, en tavla, en äkta persisk matta.

Efterfrågebaser utgjordes av bildad och burgen medelklass, till vilken en framgångsrik bokbindare själv kunde räkna sig. Då den borgerliga kulturen utsattes för gatlopp och pocketbokens slit-och-släng-mentalitet tog

över, eroderade bokbinderiets ekonomiska grundvalar. Men när Lindes företag försattes i konkurs fem år efter grundarens död, hade det ändå kvar 29 anställda, efter en kraftig nedgång.

Om detta och annat kan man läsa i Jan Westins och Bo Lennart Hermanssons sympatiska skildring *Nils Linde – konstbokbindare* (Göteborg 2021; distribution Mats Rehnströms antikvariat).

Linde hade under 1910-talet varit framstående friidrottsman, med slägga som specialitet, med flera SM-tecken och goda placeringar i olympiska spel i bagaget. Han kastade också vikt och diskus, stötte kula. Tävlingsinriktad allroundperson, vill det synas. Som yrkesman var han mångsidig, med känsla för flit, förkovran, konkurrens.

Var befinner sig bokbinderiet nu? Vi lät för några år sedan binda in en klassiker, *Vår kokbok* (1981, tolfte upplagan), åtgången efter idog användning. Och sommaren 2021 vände jag mig till Per Landin för att han skulle

rädda Durangos *Fåglarna i färg* (elva upplagor i Sverige, tretton i Finland).

Per och jag pratade en god stund på hans innergård vid Luntmakargatan i Stockholm. Han visade mig sin enmansverkstad, gav prov på sin produktion. När denne skarpsynte germanist lämnade kulturjournalistiken, synbarligen utan saknad, tog han upp hantverket.

Han sände mig en digital bild på den färdiga skapelsen, med nyförfärdigad kassett, samma gröna färg som bokens. Jag hann inte hämta upp den. Så reste han till Bjäre. Och så dog han. Covid. Jag känner fortfarande doften av det goda kaffe vi drack, då i juli.

Det är sådant vi måste omge oss med. Lukter, färger. Också synintrycken är viktiga. Och den som inte ser: känna huden, ytan av ett föremål, närheten till en ansträngning. Att kunna gå till roten av det som skulle kunna kallas civilisation. Också finns det en oro. Vart ska det jag njuter av en gång ta vägen?

Anders Björnsson

ÄLSKADE HATADE EXCEPTIONALISM

Vi älskar vår svenska exceptionalism. Att prata om den, förundras över den. Vårt annorlundaskap och vårt förhållande till detta annorlundaskap förenar. Inte minst i relation till Europa och det europeiska samarbetet.

I Per Wirténs *Mitt hemland. Ett utanförskapsområde* (Albert Bonniers förlag) följer vi Sveriges relation till Europa från mellankrigstiden till våra dagar. Hur motvilligheten har varit konstant, även om den antagit nya former.

I fyrtio- och femtiotalens Europa var förskonandet från den stora katastrofen en viktig del av vårt annorlundaskap. Men inte den enda och kanske inte ens den främsta. Lojheten, ointresset och den reaktiva attityden hade djupare förklaringar. Svensk modernitet som ställs mot ett Europa präglad av det gamla. När Erlander håller sitt berömda Metalltal 1961 är det här självförtroendet strålar. Vår välfärdsmodell gör oss unika. Vi behöver inte EEC. Vi är oss själva nock.

Över decennierna ändrar motståndet karaktär. I början av sjuttioalet är EEC en

kapitalistisk hydra som hotar den svenska idyllen. Vänstervågen är också en våg mot Europasamarbetet.

Wirtén lyfter fram filmen *Äppelkriget* från 1971 som en stämningmätare. Tyska kapitalister härjar i paradiset – tonsatt av Evert Taubes *Änglamark*. Från modernitetens spjutspets på femtiotalet till hotad idyll på sjuttioalet. Självtillräckligheten vänds inåt.

Det är med borgerliga politiker som Carl Bildt som Europa på åttiotalet blir ett svenskt politiskt projekt. Men då för att bryta exceptionalismen. Läser man regeringsförklaringen från 1991 är medlemskapet i EG inte bara regeringens främsta prioritet. "Europeiseringen" av Sverige ligger som en kappa över allt regeringen företar sig.

För Wirtén är det "antipolitik" och ett dåligt surrogat för ett europeiskt projekt med kropp och själ. Det är ett sätt att förändra Sverige genom Europa, inte att tillsammans med andra förändra Europa.

Europa förblir i mycket en gåta för Sverige. Det som föreslås och pågår i Europasamarbetet uppfattas allt som oftast som

orealistiskt från en svensk horisont, menar Wirtén. Gång på gång tvingas vi bevittna hur det som uppfattas som "franskt" blir politik på allvar.

Svenska politiker, medier och debattörer överraskades av varje steg i den tidiga europeiska integrationsprocessen. Från de trevande paneuropeiska kongresserna i slutet av fyrtioalet (präglade av "charmerande stollighet" enligt en ditrest svensk socialdemokrat) till Schumanplanen (1950), mötet i Messina (1955) och Romfördraget (1957).

När Stefan Löfven 2017 bjuder in till toppmötet om den sociala pelaren i Göteborg är idéerna om lagstadgade minimilöner inget som avhåller honom för att hålla fotogen på brasan. Det är inte på allvar och Löfven kan fotograferas med Emmanuel Macron. Fyra år senare slåss svenska Europaparlamentariker med till buds stående medel för att stoppa förslag om just detta.

Sådan är den. Exceptionalismen.

Fredrik Johansson

Snart ännu agilare

Det brukar heta att vissa artiklar skriver sig själva. Denna krönika skulle bokstavligen kunna ha gjort det. Jag hade kunnat klistra in Sveriges Radios platsannonser för en "Enterprise agile coach", skickat räkningen och fullgjort uppgiften. Det hade säkert betraktats som en av mina bättre krönikor.

Jag ska inte överdriva min arbetsmoral och plikt känsla. Men det kändes ändå inte rätt. Jag riskerar ju dessutom att få dela mitt arvode med någon på Sveriges Radios personalavdelning. Kanske den "HR-partner" som står i annonsen.

Och jag kanske lär mig något om jag försöker förstå vad det är man söker. Vad en "Enterprise agile coach" är och vad vederbörande gör är nämligen höljt i ett fördunklande skur av ord som slår mot ansiktet som ett piskande novemberregn.

Tyvärr kommer ansökningstiden ha gått ut när du läser detta. Men som "Enterprise agile coach" utgår jag från att du inte låter dig hindras av det. Slå en signal till David, som är chef på "Produkt och tjänsteutveckling" så finns det säkert en öppning.

Annonsen inleder med vad som närmast får betraktas som ett stridsrop: "Den agila transformationen på Sveriges Radio går in i en ny fas!" Med lite putsning skulle det platsa på ett plakat i kulturrevolutionens Kina. Den agila transformationen är en väldigt tilldragelse! Eller som det länge hetat i flygplatslitteraturen: Det kinesiska tecknet för "agil transformation" är samma som för möjlighet.

HUR MÅNGA AGILA transformationsfaser Sveriges Radio hittills lagt bakom sig framgår inte. Inte heller hur det påverkat Melodikrysset. Men nu blir det hur som helst en ny fas.

I alla fall. Mot denna bakgrund söker man "en strategisk enterprise agile coach som driver vår fortsatta agila transformation framåt, ansvarar för att hålla ihop vad agilt på Sveriges Radio är och leder arbetet med att bygga upp vår interna agila coachningsförmåga."

"Hålla ihop vad agilt på Sveriges Radio är" är möjligen inte plakatmaterial, men har poetiska kvaliteter i sin germanska ordföljd. Agiles Rundfunk för alle!

Ordet "agil" återkommer för övrigt i olika böjningar trettiofem gånger i annonsen. Man får intryck av att det kan vara viktigt. Däremot förekommer det noll gånger i Svenska Akademiens Ordlista. Vilket man inte ska lasta Akademien för. Agile är engelska för smidig och Akademien har som bekant under senare år fått dra ner på smidigheten.

"Du kommer också att på strategisk nivå

ansvara för att tillsammans med andra ta fram vår agila karta för Sveriges Radio, så att våra team blir än mer effektiva och vår organisations agila mognad ökar."

DET LÅTER ONEKLIGEN ansvarspåliggande. Ta fram en karta som ökar mognaden. Drar mig till minnes en strökurs i ekonomisk geografi på Handels, men inser att det möjligen inte är det halmstrå jag – för att inte tala om Sveriges Radio – letar efter.

"All vår infrastruktur och våra företagsgemensamma system drivs också av interna agila team. Teamen ingår i releasetåg som leds av produktledningar där gemensamma mål och planer tas fram."

Releasetåg? Har en kamrat med bakgrund på SJ som söker jobb. Men är han agil? Har ju aldrig kommit mig för att fråga riktigt.

Av agila team? Ledda av produktledningar? Hur påverkar detta Människor och tro? Dagens dikt? Pulsen stiger. Vad är det som ska göras? Och av vem? Texten lik-som jagar läsaren.

"Tillsammans med engagerade interna ledare, coacher och Scrum Masters kommer du att driva den fortsatta agila transformationen genom flera delar av organisationen."

Panikgooglar "Scrum master". Tydligt ett arbetssätt som hämtat inspiration från rugby.

Och som bland annat utvecklats av driftiga japaner. Rugby är en fysisk sport där deltagarna aldrig klagar hur hårda smällarna än är och där man rör sig framåt genom att främst förflytta sig i sidled. Radiosporten?

DET STANNAR DOCK INTE vid japanska rugby-spelare. Annonsen lockar även med andra spännande arbetskamrater:

"Du kommer också att arbeta tätt tillsammans med vår Utvecklingsstrateg som har i uppdrag att utmana och se till att vi stretchar oss gällande vår utveckling – både i arbetssätt och metoder såväl som inriktningar och vägval."

Känner instinktivt att det gäller att ta rygg på Utvecklingsstrategen. Om vi kommer så långt. Det hör ju vem som helst. Rusa runt på Eko-redaktionen och utmana någon manchesterkavaj till konsumentreporter som inte ser särskilt stretchad ut. Jag hade gjort det gratis.

Det hela ger ett intryck av närmast karnevalsliknande aktivitet. Ledare, coacher, Scrum masters, Relasetåg och rugby. I hela Sveriges Radio. Utmanade och stretchades i allmänhetens tjänst. Allt med stabil finansiering från skattebetalarna.

Det måste vara radion. ✨

Fredrik Johansson
är senior director
på Hallvarsson &
Halvarsson.

*"Har en
kamrat med
bakgrund på
SJ som söker
jobb. Men är
han agil?"*

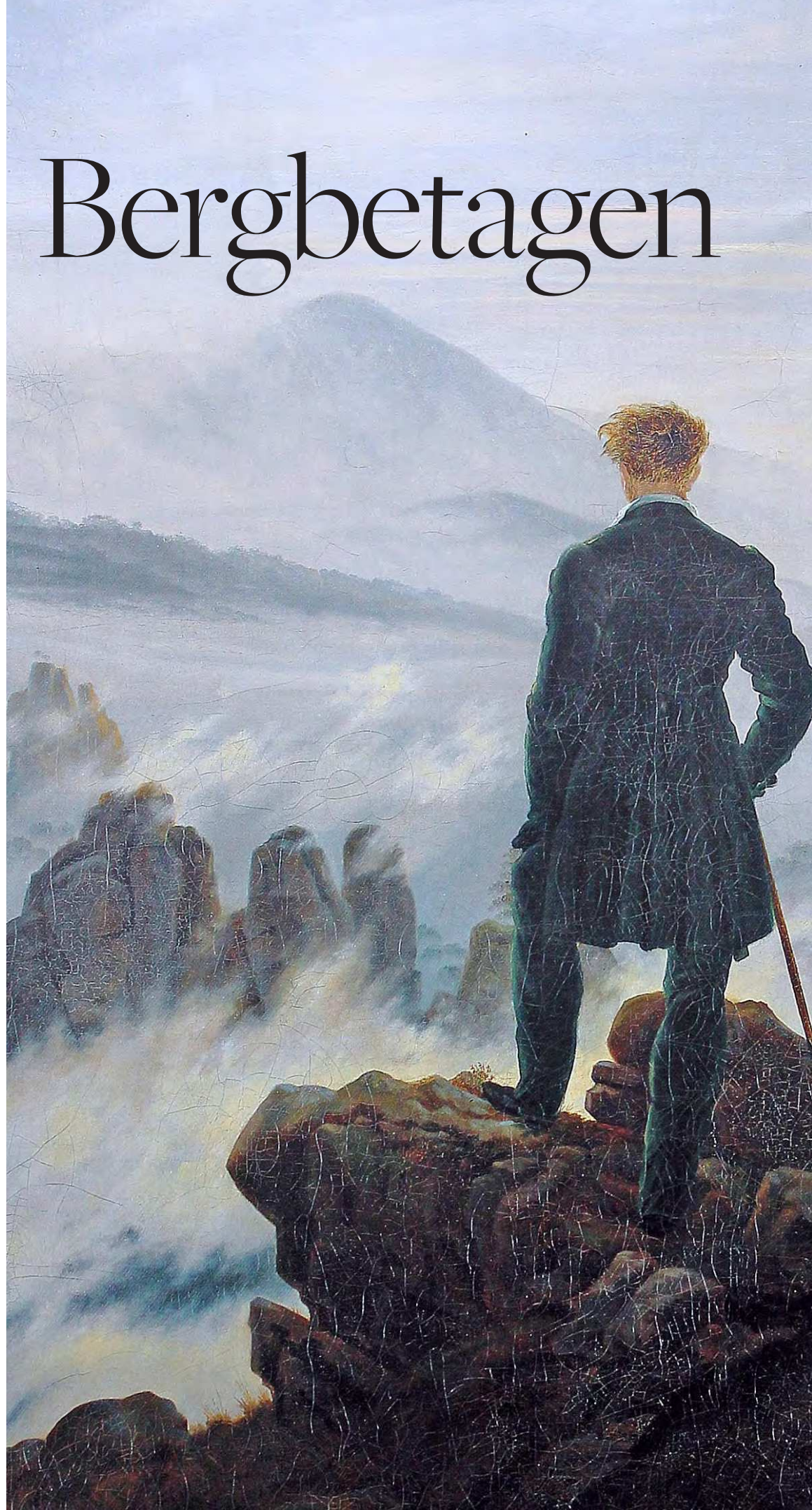

Av Daniel
Bergström

1

Daniel Bergström är
hovrättsassessor.

Bergbetagen

Att ta sig till toppen av ett berg utan något annat mål än att sedan ta sig ner är något av det mänskligaste man kan tänka sig.

Det känns en smula förmått att skriva om bergsbestigning, för jag är inte särskilt mycket för att klättra i berg. När jag pluggade i Uppsala brukade jag till och med försöka undvika uppförsbackar genom att cykla en omväg när jag skulle till en föreläsningslokal som låg uppe på åsen. Märkligt nog lyckades jag aldrig lura topografin; vilken väg jag än valde var höjdskillnaden förargligt nog alltid densamma mellan startpunkten och destinationen.

En enda gång har jag ägnat mig åt vad som med någorlunda gott samvete kan beskrivas som bergsbestigning. Jag besteg för några år sedan Storsylen, på gränsen mellan Jämtland och Norge. När jag och mitt sällskap, inte helt utan möda, nått toppen firade vi med gin och tonic. Samtidigt dök ett annat sällskap upp från den norska sidan. De hälsade på oss med rosiga leenden och glada rop, på broderfolkets vis. Vi försökte bjuda dem av vår gin och tonic, men de såg på oss som om vi var förrymda galningar, eller svenskar.

Kanske är det mitt friska lekmanaperspektiv på saken som tillåter mig att konstatera att bergsbestigning mer än något annat utmärks av sin skenbara meningslöshet. Men det är inte menat som ett avfärdande. Att under stora umbäranden och med utstående av stora risker ta sig till toppen av ett berg utan något annat mål än att sedan ta sig ner igen är trots allt något av det mänskligaste man kan tänka sig. Det har i detta avseende – att göra något svårt endast för stordådets egna, helt självneslutande skönhet – mycket gemensamt med humanistiska strävanden.

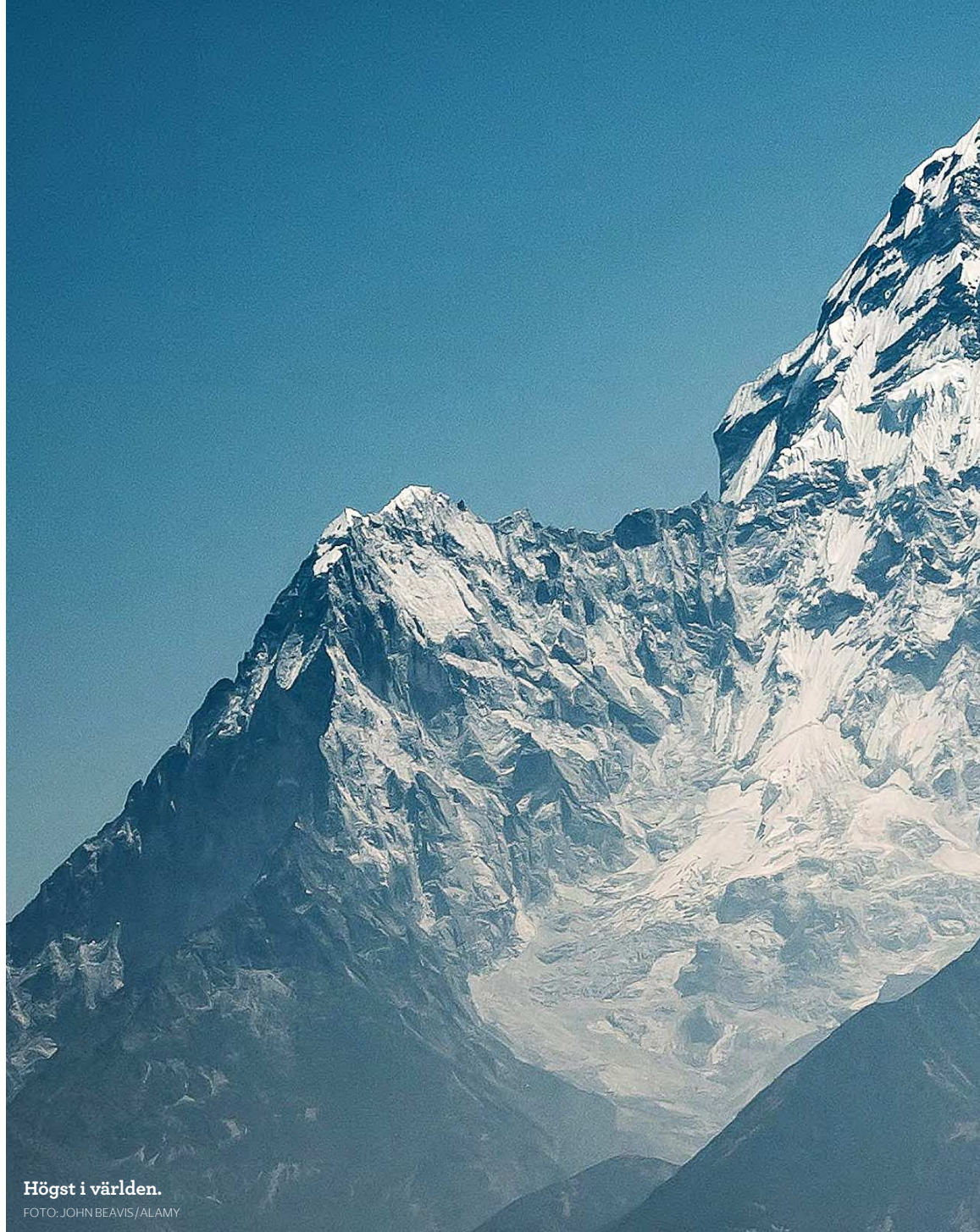
Inte att undra på då att bergsbestigning har fått stå som symbol för människans själva karaktär av människa. Faktum är att startskottet till renässansen har ansetts vara just bestigandet av ett berg.

För den med en smula överdriven ordningskänsla är det skönt med exakta historiska rämärken. Man vill gärna kunna reducera den diffusa övergången från ett skeende till ett annat till en viss fast punkt i tiden. Gärna ett specifikt årtal, allra helst en specifik dag. Därför är det tillfredsställande att tänka att renässansen började fredagen den 26 april 1336. »

Caspar David Friedrichs *Der Wanderer über dem Nebelmeer*. FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

”

Om den tidigmoderna bergsbestigaren var en filosof blev 1800-talets bergsbestigare något mer prosaiskt: idrottsman och turist.

Högst i världen.

FOTO: JOHN BEAVIS/ALAMY

På förmiddagen närmare bestämt. Då besteg nämligen renässansskalden Petrarca (1304–1374) enligt egen uppgift berget Mont Ventoux i Provence. Han påstår själv att han var den förste att bestiga berget sedan antiken. Väl på toppen satte han sig och läste Augustinus Bekännelser, och snubblade lägligt nog omedelbart över ett stycke där kyrkofadern reflekterar över att precis som jordytan har berg och dalar har också människosjäl en ett eget inre landskap.

Den klassiska uppfattningen, framförallt förknippad med den schweiziske idéhistorikern Jacob Burckhardt (1818–1897), är att detta är betydelsebärande som renässansens födelseögonblick eftersom tanken här föds att intressera sig för människans inre landskap endast för dess egen skull. Burckhardt gick så

långt som att antyda att bestigningen av Mont Ventoux gör Petrarca till den första moderna människan. Där människan tidigare hade uppfattat sig som helt och hållet en del av skapelsen, oförmögen att i annat än teologiska termer resa gränsmärken mellan sig själv och världen, ställer sig Petrarca vid sidan om och betraktar naturen med åskådarens blick. Hans beundrande av utsikten över Provence är samtidigt den första moderna naturupplevelsen och den första upptäckten av naturen som ett föremål, ett objekt.

Som de flesta fina gamla förklaringar har Burckhardts idé om renässansens födelse i vårsolen på Mont Ventoux tyvärr vederlagts grundligt. Problemen hopar sig så fort man synar Petrarchas egen skildring en aning. Anmärkningsvärt nog beskriver han själv hur han, på väg upp för berget, träffar en gammal herde som säger att

han klättrade upp på toppen femtio år tidigare, och som – på icke-renässansskalders barbariska vis – meddelar att det inte fanns något annat att se där än ”stenar”. Redan här börjar påståendet om ”den första bestigningen sedan antiken” knaka betänkligt i fogarna. Pinsamt nog för Petrarcha ska också filosofen Jean Buridan ha bestigit just Mont Ventoux år 1334, bara två år innan Petrarcha.

Dessutom finns det, om man letar, en hel del beskrivningar av andra bergsbestigningar av äldre datum. I en krönika av en italiensk munk berättas till exempel att kung Peter III av Aragonien år 1285 besteg (det väsentligt högre) berget Canigou i Pyrenéerna. Just den skildringens trovärdighet naggas visserligen i kanten en smula av att den slutar med att kungen stöter på en hemsk drake som kryper upp ur en sjö.

Men därutöver, och onekligen mest förödande, pekar det mesta på att Petrarchas bestigande av Mont Ventoux aldrig ens har hänt. Idag är den dominerande uppfattningen att han bara hittade på historien som ett litterärt grepp för att få folk att orka läsa hans spaning om Augustinus och människans inre landskap. Inom parentes kan man också, lite småsint kanske, påpeka att det är tveksamt om man överhuvudtaget kan sägas kunna ”klättra upp” på Mont Ventoux; detta godmodigt pösande berg höjer sig inte fullt tolvhundra meter över det omgivande landskapet och liknar mest en tillplattad fastlagsbulle. Det bör inte vara några större problem att gå upp och titta på utsikten efter en bättre rödvinslunch.

Fast nog skymmer vederläggandet av lögner ibland lögnernas riktighet. Lika tveksamt som

”

Att bestiga ett berg är alltså också att beseгра det, att lägga landet bokstavligt talat under sig.

»

”

*Där människan
före renässansen
var en del av
naturen är natu-
ren idag, på sätt
och vis, en del av
människan.*

det är att Petrarcha verkligen besteg Mont Ventoux, lika uppenbart är det att bergsbestigning i huvudsak förutsätter en modern syn på människan och hennes förhållande till naturen. Och om renässansens människor lärde sig att människan vid sidan av skapelsen, skild från den, var nästa steg att föreställa sig människan som naturens herre, ovanför skapelsen.

Tanken är naturligtvis rent fysiskt närliggande. Vi ser den gestaltad i Caspar David Friedrichs målning *Der Wanderer über dem Nebelmeer* (1818), romantikens emblem. Precis som för Petrarcha är det för Friedrichs vandrare uppenbarligen ett och detsamma att se ut över naturens landskap som att blicka in i sin egen själ – eller ner i sitt eget psyke. Här finns den sublimes, religiösa naturrelationen som är typisk för romantiken, men också arvet från upplysningstidens människosyn. Människan står på skapelsens krön, ja, är själv dess krona. Och i bilden ligger framtiden dold, när människan ska tygla naturen och betvinga jorden och himlarna.

Att bestiga ett berg är alltså också att besegra det, att lägga landet bokstavligen talat under sig.

Den 14 juli 1865: katastrofen på Matterhorn (Gustave Doré).

FOTO: TT

Knappast märkligt, då, att bestigandet av berg ibland också har varit en symbol för militär erövring. Det var därför, och inte av strategiska skäl, som tyska bergsjägare gjorde en avstickare för att bestiga Europas högsta berg Elbrus och plantera hakkorsflaggan på dess topp under den stora Kaukasusoffensiven 1942. Ett tidigare exempel på samma sak är den uppenbarligen spänstiga conquistadoren Diego de Ordás som deltog i Hernán Cortés erövring av Mexiko och som mitt i allt fann tid att bestiga vulkanen Popocatepetl, inte långt från aztekernas huvudstad Tenochtitlan. Budskapet var otvetydigt: detta land är nu vårt.

Popocatepetls topp, cirka fem och en halv tusen meter över havet, motsvarade år 1519 den högsta höjd en europé någonsin nått. Märk väl: europé. För inkaindianerna längre söderut på kontinenten var femtusens meter en skratte-
tande låg höjd – så lågt hade de aldrig klättrat, för att parafrasera Kurt Olsson. År 1995 hittades till exempel av en slump den perfekt bevarade mumien av en flicka i tolvårsåldern – kärleksfullt döpt till Juanita – på fem och ett halvt tusen meters höjd i Peru, där hon hade legat ostörd sedan 1400-talet då hon offrats till gudarna.

Det är inte ägnat att förvåna att världens högst belägna stad idag ligger i just Peru. Gruvsamhället La Rinconada i Anderna ligger på häpnadsväckande fem tusen meters höjd. Det är dock svårt att helhjärtat rekommendera någon att flytta till La Rinconada; klimatet påminner närmast om Grönland, kvicksilver från gruvan har förgiftat marken och trots att befolkningen är lika stor som Nyköpings finns det inget avloppssystem. Dessutom lider de flesta i La Rinconada av kronisk syrebrist på grund av den höga höjden. Knappt frikyrkopsalmens stad ovan molnen, alltså.

Om den tidigmoderna bergsbestigaren var en filosof blev 1800-talets bergsbestigare något mer prosaiskt: idrottsman och turist. De som först gjorde bergsklättring till en sport i modern mening var naturligtvis engelsmännen, som har en naturlig talang att göra en sport av allt från krig till att stå och titta på en välklippt gräsmatta. Om engelsk överklass får tråkigt på semester i Alperna kommer de till exempel att börja vansinnesköra ner för branta bygator med kärlar som de beslagtagit från varuleveranspojkar och på vis uppfinna bob och rodel. Från och med 1850-talet strömmade förmögna engelsmän ut i världen och upp för alla höga berg de kunde hitta. Framförallt de stora topparna i Alperna bockades snabbt av, en efter en.

Den av de stora alptopparna som längst stod emot anloppet var det skräckinjagande Matterhorn. Det är nog inte alldeles orättvist att säga att Matterhorn framförallt är känt från Tobleronepaketet, och har man någon gång studerat Tobleronepaketet kan man konstatera att det helt enkelt ser jättesvårt ut att bestiga Matterhorn. Berget reser sig rakt upp som ett taggigt, nästan kubistiskt, rostörne av mörk gnejs. På varje sida gör lodräta väggar alla försök till bestigande till ett företag av en helt

annan svårighetsgrad än till exempel Mont Ventoux (och, må man erkänna, Storsylen).

I juli 1865 gav sig i vilket fall en engelsk expedition av uppåt för att besegra ”Hornet”. Expeditionen leddes av den erfarna alpinisten Edward Whymper och bestod i övrigt av tre glada amatörer – en statskyrkopräst och två tonåriga aristokrater – samt tre guider, bland annat far och son Taugwalder. Efter ett och ett halvt dygns klättring, vid middagstid den 14 juli 1865, nådde de som första människor Matterhorns topp.

Men det som kommit upp måste också komma ner. När de efter cirka en timme på toppen påbörjade nedstigningen, sammanbundna med rep, var de kalla och uttröttade. Framförallt en av deltagarna, den 18-åriga bankdirektörssonen

Petrarca. Men var han först?

FOTO: TT

Douglas Hadow, hade redan på vägen upp visat tydliga tecken på utmattning och bristande koncentration. På ett svårt ställe halkade Hadow och föll. När repet sträcktes drogs hans närmsta kamrat med, därefter näste man och därefter ytterligare näste. Som nummer fem i ledet stod Taugwalder den äldre. Mellan Taugwalder och de fallande männen gick repet av. Fyra män försvann ner för berget, ensamma kvar i solskenet stod Whymper och far och son Taugwalder.

När överlevarna så småningom tog sig ned från berget återstod frågor, som fortfarande inte fått sina svar. Varför hade Taugwalder använt det äldsta och svagaste repet, det som expeditionen endast tagit med som reserv? Och hade repet verkligen brustit? Såg det inte snarare ut som om det skurits av? Och vad kunde man egentligen kräva av en far i denna belägenhet, när hans son också var på repet?

Både Taugwalder och Whymper frikändes i den påföljande utredningen, men inte utan gnagande tvivel. Matterhorn skulle fortsätta att kasta sin skugga över dem.

Whymper vidhöll i resten av sitt liv att han varje natt då han slöt ögonen såg sina kamrater störta ned i avgrunden, om och om igen; fyra människor på ett pärlband som med kuslig högtidlighet gled ner för bergssidan och försvann över avsatsen, den ena efter den andra. Ödet för dem som överlever kan som bekant vara väl så grymt som för dem som dör.

Det är inte omöjligt att något liknande – att lyckas ta sig upp men inte ner – drabbade klättrarna George Mallory och Sandy Irvine som i juni 1924 försökte bestiga Mount Everest, knappt trettio år före det att Edmund Hillary och Tenzing Norgay officiellt blev de första att nå världens tak.

Mallory och Irvine gjorde tillsammans ett toppförsök medan resten av expeditionen stannade runt sjutusenmetersnivån. Med sig mot höjden hade Mallory ett fotografi av sin hustru Ruth, som han hade lovat att han skulle lämna på toppen. En av de andra klättrarna på berget beskriver hur en glipa i molnen ovanför plötsligt öppnas och hur han på mycket stort avstånd ser två svarta prickar – två ensamma gestalter på väg uppåt – på en plats som idag kallas ”second step”, bara drygt tvåhundra meter nedanför toppen. Sedan stängs gluggen i molnen igen och Mallory och Irvine försvinner ur historien – i mer än sjuttio år.

1999 hittades Mallorys kvarlevor på 8 100 meters höjd, nedanför en klippavsats, anmärkningsvärt välbevarade i det torra och kalla klimatet. Även hans kläder och utrustning var i gott skick. Men ingenstans på hans kropp återfanns fotografiet av hans hustru.

Ett fotografi från maj 2019 visar mer än hundra klättrare som köar nedanför den översta klippavsatsen på Everest i väntan på sin tur att få tillbringa några minuter på toppen. Det är på sitt sätt en skakande bild, som ställer vidden av världens avförtrollning i blyxtbelysning. Och det visar också kanske det sista steget i den idéhistoriska utvecklingen som började när Petrarca (kanske) släpade sig upp för Mont Ventoux. Människan står inte längre bara vid sidan om, eller ovanför, naturen, utan själva naturen har blivit en produkt – den existerar på människans villkor och inom av människan satta ramar. Där människan före renässansen var en del av naturen är naturen idag, på sätt och vis, en del av människan. Om inte detta är en kulturell slutstation, ett Spenglerskt höstland, är det svårt att se vad som skulle vara det.

Vem vet om Mallory och Irvine verkligen nådde sitt mål, ensamma under himlen? Mallorys son, som bara var tre år när hans far dog, var klar över sin egen uppfattning: det spelar egentligen ingen roll. Att framgångsrikt bestiga ett berg innefattar lika mycket att komma levande ned igen som att nå toppen.

Och för en obekymrad lekman klingar onekligen detta som oförfalskat förnuft.

Det gick för övrigt bra för mig att ta mig ned från Storsylen igen. Trots några kåsor med gin och tonic innanför västen. ❀

”

Inte att undra på då att bergsbestigning har fått stå som symbol för människans själva karaktär av människa. Faktum är att startskottet till renässansen har ansetts vara just bestigandet av ett berg.

Av Anders
Alvestrand

Han ville veta allt

Hernando Colón drevs likt sin far av en oerhörd nyfikenhet. Men istället för att som Christofer Columbus upptäcka nya världar bestämde han sig för att samla och ordna all världens vetande i ett universellt bibliotek.

Christofer Columbus hör till historiens mest kända individer och hans historia har berättats många gånger. Bilden av honom liksom hans eftermäle har skiftat under århundradena. Vi vet nu att Columbus inte "upptäckte" Amerika. När han efter sin första seglats över Atlanten 1492 steg i land i Nya världen bodde där redan någon miljon människor. Han var inte heller den första europé som besökte den amerikanska kontinenten; vikingar hade 500 år tidigare seglat till Newfoundland. Men det var Columbus resor som inledde européernas utforskning och exploatering av den amerikanska kontinenten. Med hans resor inleddes, på gott och ont, en utväxling mellan kontinenterna av människor, djur, växter, födoämnen och sjukdomar.

Den första biografen om Columbus skrevs av Hernando Colón, hans utomäktenskaplige, men som Columbus själv menade, legitime son. Hernando som var 18 år då fadern dog tog hand om alla hans efterlämnade brev, loggböcker, kartor och anteckningar, men han tycks inte förrän ett par årtionden senare ha påbörjat sin skildring av faderns liv, som han byggde på allt han ärvt efter honom liksom på egna minnen. Mycket av det vi vet om Christofer Columbus tidiga liv och också om hans resor kommer från sonens levnadsteckning. Den är en berättelse om det personliga ödet och bilden han målar av den målmedvetne och

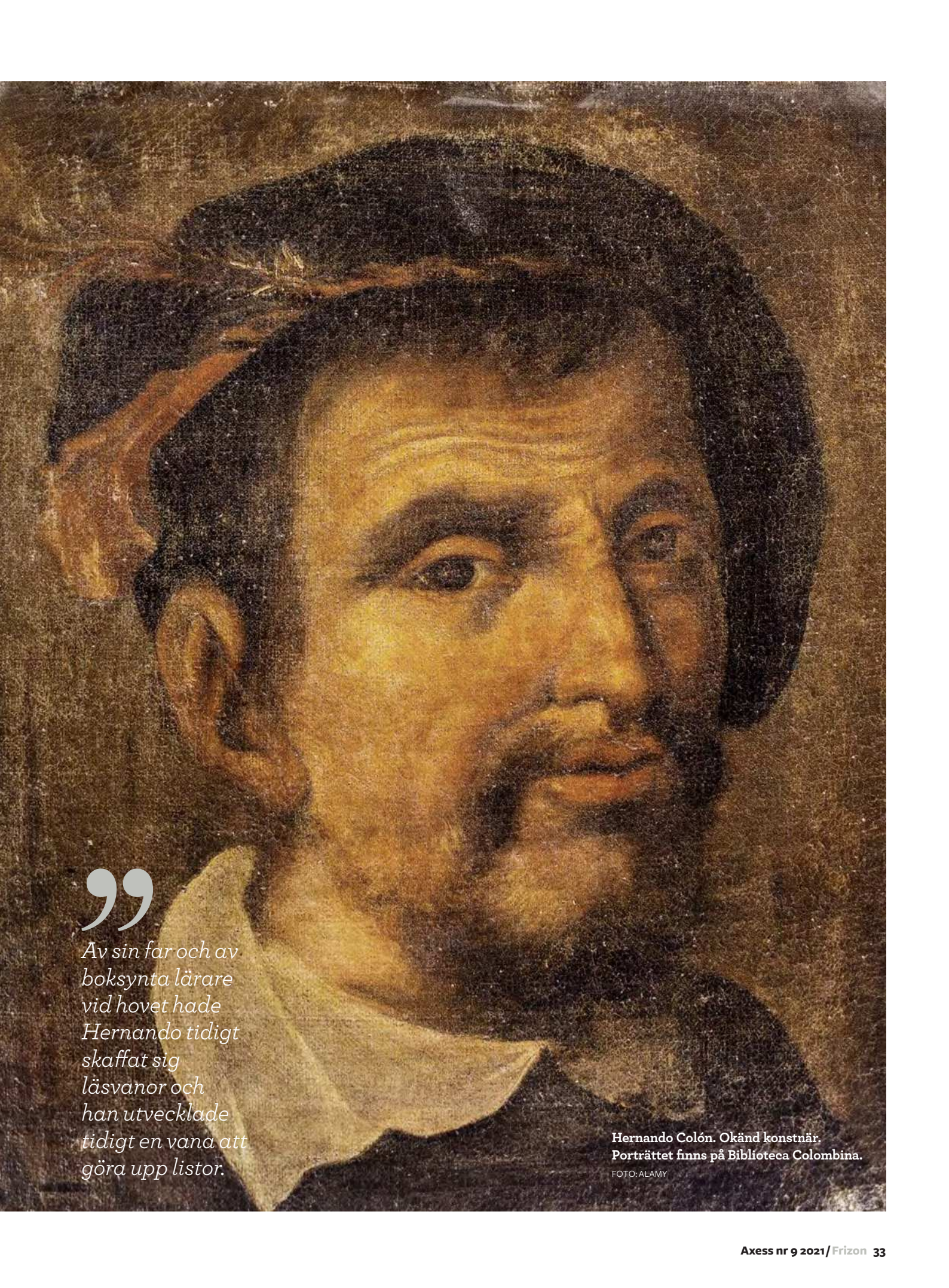
vidsynte upptäckaren skapade en legend. Senare biografer har fyllt ut bilden med skildringar av Columbus religiösa fanatism, grymhet, narcissism, hänsynslösa jakt efter guld och försök att upprätta en lönande slavhandel.

Innan jag för en tid sedan av en händelse läste en notis om ett sensationellt arkivfynd i Köpenhamn visste jag ingenting om Hernando Colón och kände egentligen inte heller till mycket om Christofer Columbus utöver de populära historieböckernas delvis romantiserade skildringar av hans upptäckter. Notisen om arkivfyndet förde mig vidare till boken den engelske litteraturvetaren och Shakespearekännaren Edward Wilson-Lees bok *The Catalogue of the Shipwrecked Books* (utg. 2018), den första biografen på engelska om Hernando Columbus.

Hernando föddes i Cordoba 1488 som frukten av en långvarig förbindelse mellan Christofer Columbus och Beatriz Enríquez de Arana, en ung kvinna som växt upp hos välbärgade släktingar, där Hernando också bodde under Columbus första resa över Atlanten. Han kom senare att vistas vid det spanska hovet och undervisades där vid sidan om infanten Juan men när denne dött som minderårig stannade han hos drottning Isabella tills han 1502–1504 som 13–15-åring följde med på faderns fjärde resa till Amerika – ett tonårsäventyr av det slag som det är mycket roligare att ha varit med om än att vara med om.

Målet för resan var att finna en väg till Indiska oceanens fastland genom Karibiska havet, men >>

Anders Alvestrand är professor emeritus vid Karolinska institutet.

”

*Av sin far och av
boksynta lärare
vid hovet hade
Hernando tidigt
skaffat sig
läsvanor och
han utvecklade
tidigt en vana att
göra upp listor.*

**Hernando Colón. Okänd konstnär.
Porträttet finns på Biblioteca Colombina.**

FOTO: ALAMY

”

Hernando skulle aldrig glömma hur han då så tydligt insåg att tillgång till den kunskap och information som kan finnas i böcker ger makt.

expeditionen blev ett misslyckande –Panama-näset låg i vägen. Hela resan var fylld av motgångar och väldiga strapatser. De fick uppleva blodiga strider med lokala stammar och myteri på det egna skeppet som nära nog kostade både far och son livet. De led också skeppsbrott utanför Jamaicas kust men överlevde med knapp nöd i tretton månader på vad som varit fartygets akterdäck.

Med hjälp av uppgifter i en bok som Columbus hade ombord kunde han förutbestämma en månförmörkelse och han hotade medlemmar av det lokala Tainofolket att hans Gud skulle förgöra dem om de inte försåg hans svältande besättning med mat. Månen förmörkades precis som han sagt och besättningen kunde mättas. Hernando skulle aldrig glömma hur han då så tydligt insåg att tillgång till den kunskap och information som kan finnas i böcker ger makt.

Undsättning kom efter tretton månader och de kunde småningom återvända till Spanien. Columbus var då en bruten man, och han avled 1506, två år efter hemkomsten.

Av sin far och av boksynta lärare vid hovet hade Hernando tidigt skaffat sig läsvanor och han utvecklade tidigt en vana att göra upp listor. Redan under vistelsen hos infanten Juan förde han en ”Bok över allting”. Och hans liv kom till stor del att handla om att samla och ordna. Böcker som han ärvde efter sin far blev början på hans boksamling som han tidigt utökade med egna inköp. Tre år efter faderns död återvände Hernando till Nya världen tillsammans med sin äldre bror Diego som skulle tillträda som guvernör över Hispaniola. Förpackade i fyra kistor medförde han 238 böcker som kom att utgöra den första kända boksamlingen i Amerika. Efter bara ett par månader återvände han till Spanien – man får intrycket att en regelbunden fartygstrafik över Atlanten redan hade etablerats.

Hernandos far var en visionär med siktet inställt på geografiska upptäckter och merkantila och militära erövringar som skulle ge Spanien kontroll över världen. Sonen visade sig i lika hög grad som sin far vara en visionär, men hans mål var ett annat. Istället för att jaga materiella rikedomar ville han utforska världens vetande och samla dess frukter i ett universellt bibliotek. Han reste 1510 till Rom för att försöka reda ut ekonomiska problem som hans bror Diego åsamkat sig genom att bryta ett äktenskapslöfte, och det var under vistelsen där som hans inköp av böcker tog fart. Samtidigt fick han blick för gravyrer, träsnitt och han kom att samla grafiska blad och böcker med samma iver.

Ferdinands och Isabellas dotterson blev 1516 kung, som Karl I. Han fick tidigt ett gott intryck av Hernando, som med tiden kom att bli en av den unge kungens nära rådgivare och följde med honom på resor i Europa, bland annat till Bologna där han av påven kröntes till kung av Spanien och några år senare till Aachen där han som Karl V kröntes till kejsare av det tysk-romerska riket. Den unge oerfarne kungen kom med tiden att bli en mäktig och kosmopolitisk kejsare som

Columbus skepp går i kvav.

FOTO: ALAMY

sades prata spanska med Gud, italienska med sin älskarinna, franska med män och tyska med sin häst – men det är oklart hur han kommunicerade med Hernando.

Isamband med resor som Hernando företog med kungen och under egna resor till Rom, Venedig, Nürnberg, Köln, London och andra metropoler köpte Hernando tusentals böcker samtidigt om han mötte många av tidens ledande humanister och konstnärer, såsom Erasmus av Rotterdam, Thomas More och Albrecht Dürer. Under en enstaka vistelse i Venedig förvärfvade han inte mindre än 1 637 böcker som han lät skeppa till Spanien, men fartyget förliste och alla böckerna följde med fartyget till botten av Neapelbukten. Hernando hade noga förtecknat alla sina inköp och bestämde sig för att leta upp nya exemplar av alla böcker som fanns i hans ”katalog över skeppsbrutna böcker”.

Hernandos vision var att skapa ett allomfattande bibliotek. Det skulle inte, som exempelvis

Vatikanbiblioteket, enbart innehålla klassiska verk och texter av rättrogna författare utan allt: verk av ledande teologer, filosofer och humanister men också material som förkastades av kyrkan eller tidens ledande tänkare, såsom kätterska skrifter, romantiska berättelser eller annat lättviktigt strunt; exempelvis köpte han i Rom *Historien om blondinen och brunetten* och *Kärleken övervinner allt*. Vidare samlade han pamfletter, fabler och skrifter på allahanda språk från främmande kulturer. Hernando var en trogen katolik men införskaffade under sina resor i Tyskland Luthers skrifter, som vid den tiden gav upphov till politiska konvulsioner över hela Europa. Senare skulle den spanska inkquisitionen rensa ut dem från hans bibliotek.

Vid sidan om boksamlandet bedrev Hernando andra projekt. Att på ett korrekt sätt förstå språket är en förutsättning för att ta del av vetandet i ett bibliotek. Hernando beslöt sig därför att i ett lexikon sammanställa vad alla latinska ord betyder och hur de har använts av olika förfat-

tare. Enligt hans egna anteckningar inledde han arbetet kl. 8.00 måndagen 6 september 1518, och han hade på 1 476 manuskriptsidor definierat cirka 3 000 ord när han vid okänd tidpunkt lade ner pennan. Han hade då kommit till ordet "bibo" – att dricka.

Ett annat av hans projekt var att ställa samman en "Beskrivning av Spanien" med detaljerade kartor och en allomfattande förteckning över alla Spaniens städer: exakt geografiskt läge, antal innevånare, olika statistiska uppgifter, *allt* värt att minnas om platsen. Till sin hjälp hade han en grupp speciellt utbildade medhjälpare med strikta instruktioner att bara inhämta information från "betrodda individer" som måste svära på uppgifternas sanningshalt. Kungen blev imponerad av projektet och understödde det. Imponerad av Hernandos arbetsmetoder gav han honom också i uppdrag att utarbeta en officiell karta som skulle leda spanska skepp till Indien. Men av okänd anledning fick Hernan-

”

Att på ett korrekt sätt förstå språket är en förutsättning för att ta del av vetandet i ett bibliotek.

»

”

Förpackade i fyra kistor medförde han 238 böcker som kom att utgöra den första kända boksamlingen i Amerika.

do order om att avsluta beskrivningen av Spanien. De bevarade anteckningarna upptar 6 335 punkter som beskrivs på drygt 1 400 tätt handskrivna foliosidor. Kanske tyckte vissa landägare att kartläggningen blev alltför närgången.

Hernandos boksamling kom att bestå av 15 000–20 000 böcker, ett flerdubbelt större antal än något annat av tidens bibliotek. Och böckerna förvarades inte i kistor eller travades horisontellt på bord eller bänkar. På ett dittills okänt sätt var de ställda vertikalt i väggfasta hyllor med ryggarna utåt. De var tillgängliga för alla, men Hernando var rädd om sin bokskatt och besökarna fick stå på en armlängds avstånd från bokhyllorna i en metallbur – som dykare i en hajbur.

Samtidigt som han strävade efter att skapa ett så allomfattande bibliotek som möjligt brottades han med problemet om hur man skulle hantera det allt större flöde av information som boktryckarkonsten gjorde tillgänglig, den tidens ”information overload” – men samtidigt ett gam-

malt problem; redan Predikaren i Gamla testamentet varnar oss: ”det myckna bokskrivan- det tar aldrig slut”. Ändå accepterade Hernando utmaningen och i ett brev till kejsaren skrev han: ”Det är en sak att skapa ett bibliotek av det som man kan hitta i vår tid, men en helt annan att ordna saker på ett sådant sätt att allt nytt kan letas upp och sparas för all framtid.”

Hernando hade själv ett häpnadsväckande minne men insåg att samlingarna måste organiseras så att de blev hanterbara också för andra, så att det blev möjligt att veta vad de innehöll och så att allt var möjligt att hitta. *Bibliotheca Hernandiana*, som han ville att det skulle heta, fick inte bara bli en byggnad, en död förvaringsplats för böcker.

Den information som ett bibliotek rymmer måste kartläggas och kartorna hela tiden uppdateras, precis som när sjöfararna finner nya öar. Hernando skapade efter hand olika katalogise-

Familjen Columbus med sönerna Diego och Hernando.

FOTO: TT

”

Den information som ett bibliotek rymmer måste kartläggas och kartorna hela tiden uppdateras, precis som när sjöfararna finner nya öar.

Bokfynd i Köpenhamn: *Libro de los Epitomes*.

FOTO: SUSANNE REITZ/UNIVERSITY OF COPENHAGEN

ringssystem för sitt bibliotek. Förutom att noggrant registrera tid och plats och pris för varje bok och ett alfabetiskt register över böckernas författare, ett Abcdarium, upprättade han separata register över vilket ämne varje bok behandlade, *Libro de las Ciencias*, och ett tredje register över tänkbara söktermer med hänvisningar till relevanta böcker i biblioteket, *Libro de las Materias*.

Förteckningarna över författarna och söktermerna fördes inte i egentliga böcker utan på små indexkort för att hela tiden kunna kompletteras. Han utarbetade också en egen uppsättning ”biblioglyfer”, hieroglyfliknande tecken som han använde på indexkorten och med vilkas hjälp han med en enda blick kunde få allahanda information om en bok, allt från en boks storlek och innehåll till om en författare skrev under pseudonym. Carl von Linné brukar ses som den som i mitten av 1700-talet ”uppfann” registerkorten, men uppenbarligen var Hernando före. Dessutom, och mest imponerande av allt, lät han en talrik stab av *sumaristas* läsa och skriva sammanfattningar av innehållet i drygt 10 000 böcker. Efter det att Hernando själv hade läst och redigerat dessa sammanfattningar skrevs de in i en *Libro de los Epitomes*.

Vid sin död hade Hernando samlat ihop drygt 3 000 gravyrer och tryckta blad av olika slag, en större samling än någon annanstans, som han också katalogiserades på ett sökbart sätt. De ordnades först efter storlek (oktavo, quarto etc), sedan efter motiv i sju kategorier i hierarkisk ordning: helgon, män/kvinnor, djur, ”döda” föremål, dekorativa objekt, topografiska bilder eller kartor och, slutligen, växter. De är vidare ordnade efter antalet avbildade individer eller föremål, exempelvis 10 manliga helgon (fler än 10 anges som många), vidare om de är nakna eller klädda och efter ytterligare rangordnade kriterier.

Om Hernandos privata liv tycks inte mycket vara känt. Förutom för kejsarens uppdrag hade han kanske inte så mycket tid över för annat än sina böcker. Det är alltid vanskligt att försöka

sätta diagnoser på individer som levde för länge sedan, men kanske tyder hans fantastiska minnesförmåga och hans närmast maniska samlariver och vurmen för listor på att han kan ha haft Aspergers syndrom 500 år innan sjukdomen beskrevs. Han testamenterade den helt dominerande delen av sina besparingar till *Bibliotheca Hernandiana* för att det skulle kunna fortsätta att växa och utvecklas. Bland övriga poster är det en som står ut: en Leonor Martinez, dotter till en värdshusvärd i Lebrija skulle få 3 000 maravedís, och Hernando noterade: ”för att lätta mitt samvete”.

Trots att Hernando i sitt testamente använde medel till biblioteket försumrades det, förföll och splittrades och enbart omkring 3 000 böcker finns idag kvar i *Bibliotheca Hernandiana* i Sevilla. *Libro de los Epitomes*, alltså verket med sammanfattningar av böckerna i Hernandos bibliotek, försvann kort efter hans död 1539 och i Sevilla finns bara sammanfattningar av omkring 500 böcker bevarade. Men 2019 gjordes ett sensationellt fynd i ett arkiv i Köpenhamn. I en omärkt foliovolym fann man sammanfattningar av drygt 2 000 böcker som i längd omfattar från en halv sida till upp till 30 sidor – flera med Hernandos anteckning i marginalen: vidi – jag har läst.

Hernandos system för att katalogisera innehållet till sina samlingar och med olika metoder göra innehållet sökbart var banbrytande, och man har menat att han uppfann Google redan för 500 år sedan. Men utvecklingen går fort, och det är dags för en uppdatering. Manuskriftet som hittades i Den Arnamagnæanske Samling i Köpenhamn håller på att digitaliseras, och till nytta för dem som inte helt behärskar 1500-talets latin kommer det att översättas och göras tillgängligt för alla. Man skulle vilja tro att Hernando ryser av lycka där han ligger i katedralen i Sevilla under en sten som han själv designade: runt familjens vapensköld ligger katalogerna till hans bibliotek – hans bidrag till att göra det oändliga kunskaps havet farbart. ✨

TEMA

VÅR TIDS STORA KULTURFRÅGA

Det pågår många debatter i kulturella ämnen och om kulturens ställning, ja även om vad som egentligen är kultur. Men vad av allt detta är verkligt betydelsefullt? Vilken är vår tids stora kulturfråga?

Tappa inte tron

Den västerländska civilisationen präglas av kontinuitet och uthållighet. Det stora hotet mot den kommer inifrån.

Av Katarina Barrling

Vilken är vår tids stora kulturfråga? Inte lätt att svara på, när de stora är så många. Men möjligen kan alla stora kulturfrågor härledas till en större fråga, nämligen den om hotet mot den västerländska kulturen – civilisationen – som sådan.

Vad är då det största hotet mot en civilisation? En som tagit sig an frågan är den brittiske konsthistorikern Kenneth Clark. Han menar att hur robust en civilisation än verkar, kan den under ytan vara mycket bräcklig. Och de farligaste hoten kommer inte utifrån – utan inifrån. Det finns många varningssignaler, men en av de mest illavarslande är när en civilisation tappar tron på sig själv. När tron på den egna civilisationen hotas, då hotas också civilisationen själv.

Det som utmärker en civilisation är att den vill bygga något inte bara för sig själv, utan också för eftervärlden. Det ställer höga krav på uthållighet och en vilja att skapa något bestående. För den som bara har nästa erövring i tankarna, räcker det med kraft och övertygelse. För att skapa en civilisation krävs mer. Civilisation hänger samman med beständighet. Med kontinuitet. Med uthållighet, och insikten om att byggandet av en civilisation kantas av imperfektioner.

Ett tydligt exempel finner vi i romarnas akvedukter. Här finner vi avancerad ingenjörskonst och skickligt hantverk, men också spåren av människor som tror på sin egen förmåga att bringa ordning. Jämfört med vår tids VVS-nät uppvisar akvedukterna förstås brister, men de var ett steg på vägen, för människan att bygga vidare på.

SÅ CIVILISATIONEN BYGGER också på förmågan att blicka bakåt, att inse att det man gör i en tid bygger på insikterna hos tidigare generationer. Det långsiktiga perspektiv som civilisationen förutsätter innebär att ingenting börjar här och nu. Civilisationen bygger på människans förmåga att stanna upp och betrakta sin plats i historien, och hur den förhåller sig till dem som kommer efter – men också till dem som kom före. På så sätt så blir den egna samtiden som mest en parentes, med det förflutna åt ena hållet och framtiden åt det andra.

Det största hotet mot en civilisation är alltså när den börjar misstro sig själv – inbegripet den kontinuitet som civilisationen bygger på. Just därför har den västerländska civilisationen en inbyggd sårbarhet, nämligen dess läggning för självkritik. På

många sätt är självkritiken en styrka – ett medel för omprövning och förbättring. Å andra sidan kan även sund skepsis gå överstyr, och slå över i nedbrytande självspäkning.

Den självkritiska läggningen innebär att oavsett hur stora framsteg en självkritiskt lagd civilisation uppnått, så kommer den att fortsätta ifrågasätta sig själv. Och lyckas den inte finna några verkliga svagheter får den skapa svagheter. Risken är att den då börjar angripa sådant som fungerar hyggligt. Den sunda skepsis som ligger i ifrågasättandet går överstyr – som en autoimmun sjukdom, där kroppen börjar angripa sig själv.

TROTS FEL OCH BRISTER, är det ändå mycket i den västerländska civilisationen som fungerar hyggligt. Bevisligen flyr människor från stora delar av världen för att leva i denna civilisation – något

måste den ändå göra rätt? Men det räcker inte som försvar mot civilisationens inre veder-sakare eftersom inget mindre än perfektion duger. Det är ett krav på renhet som leder tankarna till den religiösa sfären.

Och om nu den egna civilisationens svagheter trots idogt sökande skulle börja sina, går det alltid att ge sig på den egna historien. Eftersom en civilisation inte uppstår över en natt, än mindre någonsin när fulländning, utan består av årtusenden av *trial and error*, där sten läggs till sten, kan man vara förvissad om att det alltid kommer att gå att finna delar

i historien som med fog kan kritiseras när man väl står med moraliskt facit på hand. Eftersom normer och värderingar dessutom förändras med tiden, kommer det för den självkritiske alltid att finnas goda möjligheter att finna brister i det förgångna.

Och inte nog med att varje upplyst civilisation utifrån detta synsätt bör skämmas över sin egen historia. Historiens många misstag tas till intäkt för att civilisationens själva grund är murken. Och för att frias från dessa misstankar behöver civilisationen överbevisa sig själv om att den frigjort sig från sitt mörka förflutna – just det förflutna som den vilar på.

DET MEST UPPMÄRKSAMMADE exemplet under senare år är viljan att fälla statyer. De som föregick oss ska inte dömas utifrån sin tids förutsättningar, utan utifrån vårt synsätt. Och om vi inte tar bort dem, verkar fällarna anta, står vi bakom exakt allt det statyernas förebilder sagt och gjort. Det är som om statyerna vore smittbärande. Det är som om den egna civilisationen bär på en smitta.

”Historiens många misstag tas till intäkt för att civilisationens själva grund är murken.”

VÅR TIDS STORA KULTURFRÅGA

Civilisation: Notre-Dame.

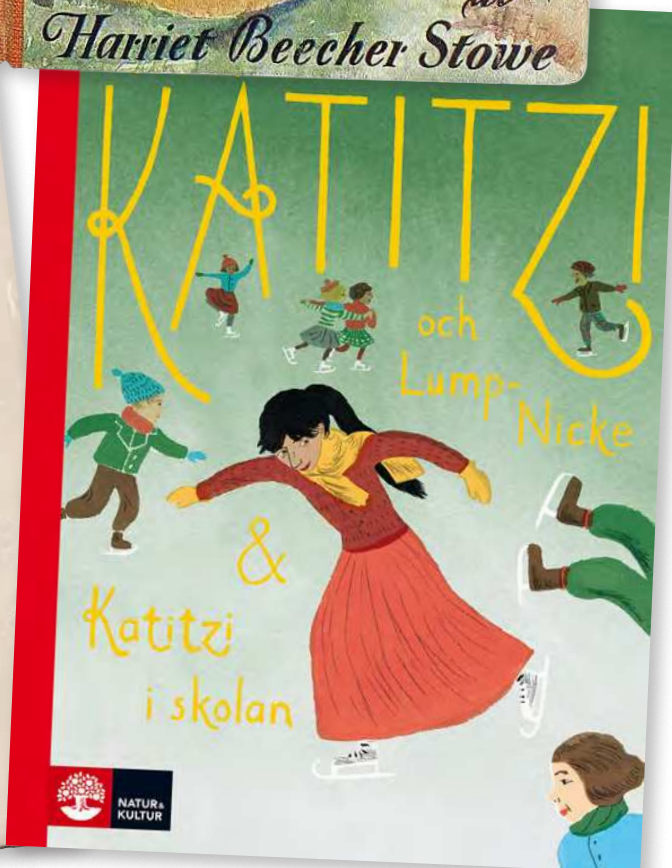
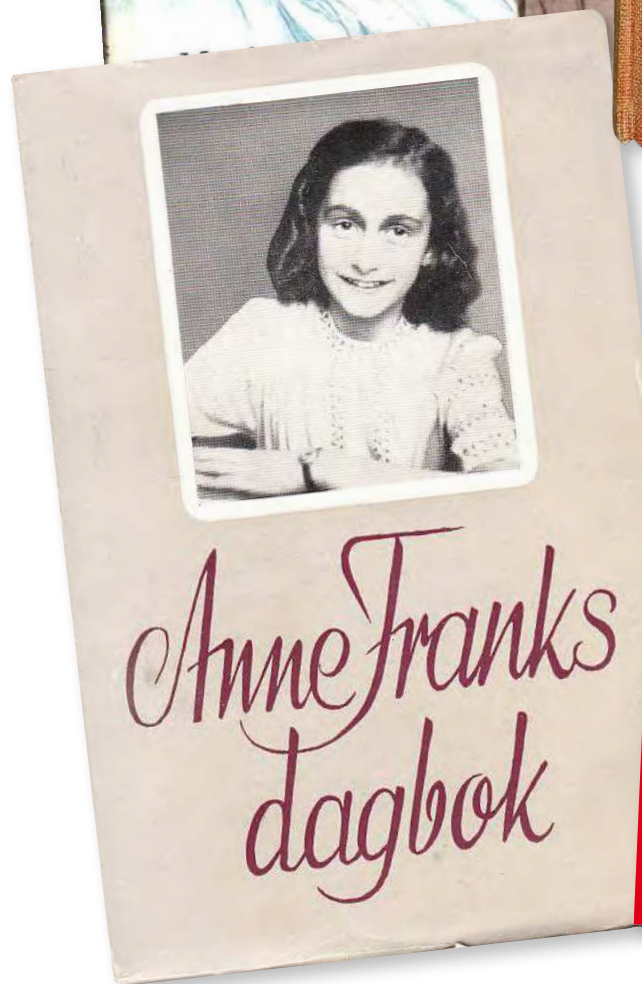
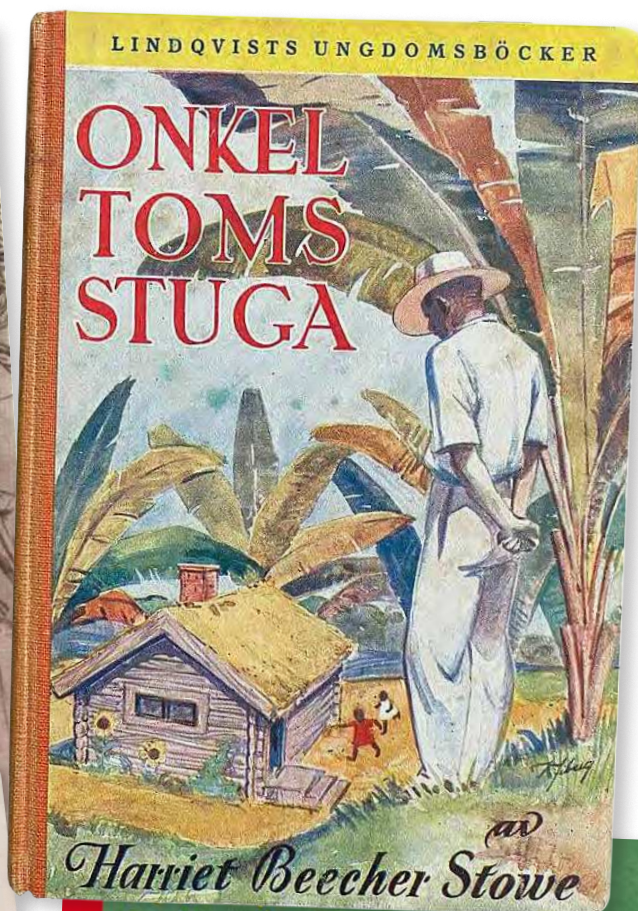
FOTO: ALAMY

Även utöver statyerna är det mycket konst, musik, litteratur, arkitektur, filosofi och vetenskap som skapats av människor som inte delar de synsätt och värderingar som är påbjudna år 2021, vad skall vi göra med dem? Riva ned och radera? Eller välja att tro

på vår civilisation, och att den trots sina svagheter står för något som är värt att bevara?

Katarina Barrling är docent i statsvetenskap vid Uppsala universitet.

TEMA

Bokdrömmar

Problemet är nog inte att barn och ungdomar läser för litet.
Problemet är att det de läser är så ensidigt.

Av Susanna Birgersson

Jag ögnar de stora bokjättarnas topplistor över barn- och ungdomslitteratur. Mer än varannan bok är en berättelse som drivs framåt av magi. En del utspelar sig i fantasyvärldar, men ännu fler i ett slags magisk skuggversion av vår egen värld. Boken som toppar en av listorna är just en sådan, *Bergtagen* av Camilla Steen. En pojke försvinner från en internatskola i Jämtland. "Stark spänning och magisk realism i första delen i en trilogi där förflutet och nutid vävs ihop i ett samhälle där alla känner alla", lyder säljtexten. *Allhelgonaoffret*, några placeringar ner, av Petter Lidbeck är ren och skär skräck. Barnen på *Miss Peregrines hem för besynnerliga barn* är verkligen mycket besynnerliga. Och så vidare.

Den litteratur som inte är magisk, säljer istället på igenkänning. Böckerna handlar då om svenska ungdomar som möter sådana problem som svenska författare föreställer sig att svenska ungdomar möter idag. Ni vet, kroppshets, nätmobbning och rasism. De böckerna heter saker som *Fula tjejer* och *Så jävla perfekt*.

I den några år gamla trilogin om Engelsfors möttes igenkänningen och magin på ett sätt som gjorde böckerna till extraordinära försäljningssuccéer.

Sen har vi förstås vampyrlitteraturen, *Hunger games*-trilogin och lite annat. Därutöver ett ansevärt antal böcker om kropp och sexualitet. Och detta – med några lysande undantag som Annika Thor och Jacob Wegelius – är enligt försäljningslistorna vad vi ger våra barn att läsa.

Det stora problemet idag antas vara att barn och ungdomar läser så lite, om alls. Att de bara klickar på Youtubesnuttar, scrollerar TikTok och spelar tv-spel. Men jag undrar om det inte är ett nästan lika stort problem att de som faktiskt läser serveras en så ensidig kost.

JAG TÄNKER PÅ vad jag själv läste, liggandes på sängen, sittandes på buss 40, eller i smyg medan svenskläraren pratade om Heidenstams lyrik. Jag läste Kulla-Gulla, nej jag *levde* med Kulla-Gulla i flera år, jag läste och läste om böckerna om den blondlockiga torparflickan som blev herrskapsfröken. Hennes medkänsla, tjänstvillighet, rättskänsla, vänlighet och skönhet var idealet mot vilket jag ständigt kom till korta. Jag läste Cyntia Voigts *Den långa vägen hem* om syskonen Tillerman som plötsligt överges av sin mamma och på egen hand ger sig ut på vägarna i jakt efter ett nytt hem. Jag läste Michelle Magorian's *Godnatt, mister Tom*, om Willie som

evakueras från London, undan nazisternas bombningar. Nej, förresten, det var min mellanstadiefröken som hade den som högläsningbok. Samma underbara fröken läste också Mark Twains *Tom Sawyers äventyr*. Jag läste förstås *Onkel Toms stuga*, jag läste *Anne Franks dagbok* och lite senare Leon Uris *Mila 18* om gettot i Warszawa. Outhärdliga. Jag läste *Anne på Grönkulla* och L M Montgomerys mindre kända serie om Emily, hon med "glimten". Och Katitzi, givetvis läste jag alla böckerna om Katitzi, Katarina Taikons berättelse om den romska flickan – som lika mycket är en berättelse om det svenska samhället och om det välfärdsbygge som inte var till för alla. *Mor är ingen häxa* och Olof Svedelids övriga historiska romaner var en parad av underbara historiektioner. Så ohyggligt det var när den unge Karl XII vällustigt slaktar en ko på slottet – om jag minns rätt... Lite längre upp i tonåren trollbands jag av romantiken i Margit Söderholms bondepos och herrgårds-sagor. Och Erik Alexandersson fick mig att se min hemstad på ett helt nytt sätt.

NÄR JAG INTE HADE några olästa biblioteks-böcker tillgängliga, botaniserade jag i bokhyllorna hemma och hittade Maria Langs 50-tals-deckare, Nevil Shute och Pappa Goriot, Gullberg, Söderberg och Lagerkvist, den australiska klassikertrilogin *Sju syskon* och *Lilla huset på prärien*.

Jag tror att ni som läser detta känner igen er. Ni har delvis andra boktitlar, men förstår känslan av vad läsning var när man växte upp.

Det är ju inte det att vi aldrig läste något om magi eller om andra världar. Jag menar, J R R Tolkien och C S Lewis är odödliga och har format många av oss. Poängen är att bokslukaråldern för några decennier sedan var en tid när barn vidgade sina vyer, tränade på att föreställa sig tillvaron i andra länder, i andra tider. Man kunde läsa författare som faktiskt var döda sedan länge, författare som skrev så att man inte riktigt förstod precis allt. Man läste om barn som mötte helt andra problem än man själv någonsin gjort. Spänningen skapades inte av magi, utan av historiska skeenden, av orättvisor, av tyranniska föräldrar och lärare, av onda soldater och slavdrivare och bödlar, av miljöer fjärran i tid och rum som man kunde drömma sig bort till.

Hela världen ligger öppen för våra barn och ungdomar. Samtidigt verkar den ha krympt betänkligt.

Susanna Birgersson är fri skribent

Tag och läs

Allt fler unga skriver allt sämre och läser allt mindre. Om inte fler timmar läggs på svenskämnet i skolan kommer det att gå illa.

Av Tommy Olofsson

Alfabetisering! Vår tids viktigaste kulturella angelägenhet är en förstärkt alfabetisering av det svenska folket. Dålig svenska sprider sig i vår tid som ett illrött eksem. En liknöjd acceptans av usel meningsbyggnad och svengelska särskrivningar tycks bli alltmer utbredd.

Vi får alltför ofta höra dålig svenska i radio och tv. Numera kan vi stöta på språkfel inte bara i förut mer vårdade morgontidningar utan även i nyutgivna böcker, inte minst i sådana som kommer ut på så kallade hybridförlag och för vilka författaren betalar kostnaderna för utgivningen, medan förlagen i många fall inte ens bryr sig om att bistå med korrekturläsning, än mindre med någon förlagsredaktör som kan ge synpunkter på manuskriptet.

Polisprotokoll och anteckningar i samband med vittnesförhör är ibland så dåligt formulerade att rättsliga utredningar försvåras. Det visar forskning av Gunilla Byrman och hennes kolleger på Linnéuniversitetet. Man frågar sig hur det ser ut i läkares och psykologers journaler, i socionomers utlåtanden eller i civilingenjörers instruktioner. Även bland formellt sett välutbildade medborgare slarvas med språket på ett sätt som kan skapa förvirring och leda till osäkerhet.

ÄR DETTA ATT MÅLA fan på väggen? Nej! Ändå är jag skeptisk till sådant triumfatoriskt felfinneri som medlemmarna ofta ägnar sig åt i exempelvis den populära Facebookgruppen Språkpolisernas Högkvarter. Sådana språkliga medborgargården kan möjligen vara nyttiga, men folk råkar i luven på varandra och sårar varandra med petimäteraktigt besserwisseri. Spontant tillkomna språkliga kampgrupper bör nog snarast uppfattas som en yttring för hur illa det är ställt med svenska språket i vår tid.

Skolan och särskilt lärarna i svenska måste ges en vettig chans att lära ut vårt språk. Annars är det kanske lika bra att fasa ut svenskan ungefär på samma sätt som användningen av fossila bränslen nu stegvis dras ner och att vi sätter ett slutdatum för denna process, exempelvis den 1 januari 2121. Om vi inte en gång för alla ska övergå till att allihop använda engelska som förstaspråk, bör vi begära att antalet timmar inom undervisningen i vårt modersmål bli fler, för samtliga elever från 7 års ålder till 19.

I *Sydsvenskan* läser jag om en undersökning som genomförts av Kungliga Ingenjörsvetenskapsakademien. Av denna får man veta att 65 procent av våra svenska skolpojkar säger sig läsa bara

om de absolut måste. Samma negativa attityd till läsning har 49 procent av de tillfrågade flickorna. Jag är medveten om att barn och unga i vår tid tillskansar sig andra avancerade färdigheter, teknisk och främst digitalt inriktad skicklighet som vi i en äldre generation har anledning att avundas dem eller försöka lära oss av dem. Samtidigt är jag övertygad om att de blir illa utrustade för ett kommande yrkesliv om de inte får träna sig i att bli uppmärksamma läsare och dessutom lär sig att skriva någorlunda korrekt på sitt eget språk.

DET ÄR TRÖSTERIKT att höra talas om alla läsfrämjande insatser som görs, några av dessa ideella, andra initierade av kommunala bibliotek i form av "sommarlovsläsning" eller av skolan, som exempelvis tävlingen "Läskampen". Vad man ändå måste fråga sig är om den svenska skolan verkligen ska behöva ta till så mycket hjälp utifrån och, mest akut, om denna hjälp utifrån verkligen når fram till de allra mest behövande. Enligt statistiken läser 87 procent av våra niondeklassare inte en enda sida skönlitterär text under en vanlig skoldag. Svenska elever har rasat dramatiskt i Pisas "läslustindex" och ligger numera långt under genomsnittet i OECD-länderna.

Någonting har hänt. Det märks även vid våra universitet. Där är tillståndet alltmer prekärt. Jag har undervisat vid universitet i två perioder, den första 1978–86 och den andra 2002–17. Skillnaden mellan dessa perioder var ganska dramatisk. På 2000-talet har jag haft studenter av ett slag som aldrig förekom på 1980-talet, undermåliga i att skriva och oförmögna att få ihop en meningsbyggnad inkluderande en eller flera bisatser. I rättvisans namn bör sägas att de bästa studenterna nuförtiden framstår som ännu bättre än de bästa på 1980-talet, detta tack vare att de har tillgång till så många fler informationskällor och för att de av ren och skär lust förkovrar sig på fritiden. Detta betyder att skillnaderna mellan de bästa studenterna och de sämsta är större än någonsin, så stora att man i varje fall inom humanistiska ämnen kan tycka att det snart kan bli dags att införa hjälpklasser på universitetet, eftersom det blir en omöjlig uppgift för läraren att både bistå de svagaste studenterna och att ge de bästa tillräcklig intellektuell stimulans.

NÅGOT MÅSTE GÖRAS. Men vad? Folk på Utbildningsdepartementet och på Kulturdepartementet måste försöka tänka ut något.

"Någonting har hänt. Det märks även vid våra universitet. Där är tillståndet alltmer prekärt."

VÅR TIDS STORA KULTURFRÅGA

Esaias Tegnér: prisade svenska språket.

FOTO: TT

Annars kommer vi att i hög hastighet vara på väg in i en ny typ av klassamhälle, lika bryskt som 1800-talets. Lämpligt är att börja med att lägga fler timmar på svenskämnet i skolan, redan från första klass, och att locka eleverna att läsa mer skönlitteratur. Annars kommer det att gå illa.

Den patriotiske Esaias Tegnér ger svenskan ett gott betyg i den diktsvit som har titeln "Språken" och där han i vartdera ett epigram

karaktiserar åtta europeiska språk. Så här lyder hans två första rader om svenskan: "Ärans och hjältarnas språk! Hur ädelt och manligt du rör dig! / Ren är din klang, säker som solens din gång."

Men det var för tvåhundra år sedan. De raderna gäller inte längre.

Tommy Olofsson är författare och professor emeritus i kreativt skrivande.

Böcker som bildar

Litteraturen vidgar våra vyer och för oss samman. Låt åter landets främsta författare skriva läseböcker för en ny generation svenskar.

Av Erik Jersenius

Litteraturvetaren och akademiledamoten Horace Engdahl har i sina vackra essäer poetiskt skildrat hur det skrivna ordet kom till människan. Som en främmande röst utifrån trängde det in i vår verklighet, genom de första templen och religiösa urkunderna väcktes en ny sorts medvetande, ett ljus kastades över världen och med en nyuppslagen klar blick såg skribenten det med andra ögon. Skriften förbinder oss därmed med något översinnligt, den ger oss möjlighet att överskrida oss själva, att kunna resa oss över tillvaron och betrakta och reflektera över den.

Det är inga små saker, men det kräver förmågan att kunna läsa och skriva, något som varit en förutsättning för vår moderna demokratis framväxt. Att allt fler lärt sig förstå och hantera det skrivna ordet har också gjort att de självständigt kunnat tillgodo-göra sig kunskaper och ta del av skilda idéer och kulturuttryck.

Problemet är nu att vi trots ett välstånd som är större än någonsin tidigare befinner oss i en situation där svenskarnas läsförmåga har varit stadigt sjunkande sedan 1970-talet. Den betydande invandringen är förstås en del av förklaringen, men också svensken i gemen blir allt sämre på att läsa. Det går fort utför, numera läser bara 8 procent av gymnasisterna dagligen, för tio år sedan var de hela tre gånger så många. De äldre är inte bättre, bara var tredje vuxen läser överhuvudtaget en bok under ett år och könsskillnaderna är därtill stora, fyra av tio kvinnor har läst en bok medan bara var fjärde man kan säga detsamma. Det syns också i bokförsäljningen, på 20 år har den minskat med nära 10 procent.

DET ANDLIGA OCH KULTURELLA armod vi står inför i vårt land är betydande, människor som inte lär sig läsa har helt enkelt svårare att ta till sig och förstå andra personers tankar och perspektiv.

Fakta finns faktiskt

Upplysningens idéer är demokratins fundament. De måste försvaras.

Av Nina Solomin

Under några år befann jag mig på arbetsplatser där man varje termin tog in en praktikant. För mig som lämnat universitetsvärlden många år tidigare var det lärorikt att få möta en yngre generation som höll på att avsluta sina högre utbildningar. Det fick mig också att lägga märke till vissa tendenser.

En praktikant studerade statsvetenskap. Han var intelligent, men hade fått för sig att han måste krångla till saker för att de skulle duga. Kanske var det universitetet som hade inbillat honom det. Han verkade ha bra koll på vad han skulle hysa för åsikter för att få kulturell status. Sämre ställt var det med markkontakten. Han tycktes tämligen obekymrad om hur de akademiska teorierna hängde ihop med verkligheten. Om det nu fanns en sådan.

Samma höst inträffade skjutningen i Malmö, då en nybliven mamma dödades med sin två månader gamla baby i famnen, men även den händelsen gick det att teoretisera kring. Han verkade se den, precis som andra företeelser, som "narrativ"

eller maktanspråk eller något i den vägen, något postmodernt.

Allt möjligt annat alltså än vad det faktiskt var: en ung mamma som blev kallblodigt mördad intill sitt barn.

DENNE PRAKTIKANT framstod som en produkt av de modeteorier som sedan ett antal år varit i svang den akademiska världen, i synnerhet vid utbildningar inom humaniora och samhällsvetenskap. En lustig sak var att han inte kunde säga ordet fakta utan att göra citationstecken i luften. "Fakta." Jag fick intrycket att han hyste något slags förakt för upplysningen och dess idéer.

Han gjorde mig ofta fundersam kring vilka föreställningar som dominerade i generationen som studerat vid universitetet under 2000-talet – de som nu äntrar arbetslivet, byråkratin, myndigheter, organisationer.

Praktikanten jag mötte närmast föreföll också tränad i relativisering, hon försvarade rätten att kräva att människor inte skulle yttra sådant som fick någon att känna sig kränkt. Det var under en

VÅR TIDS STORA KULTURFRÅGA

tiv. De riskerar så att säga att bli självupptagna "idioter" som själva inte kritiskt kan reflektera över vilka de är och varför världen ser ut som den gör.

I den nya antologin *Speglingar* synas nordisk kulturpolitik ur olika perspektiv. Kulturjournalisten Gunilla Kindstrand intervjuar den danska litteraturvetaren Marianne Stidsen som uppmärksamats för sin forskning som utmanar den samtida identitetspolitikens enfaldiga och rent tribalistiskt primitiva förståelse av det skrivna ordet som ett uttryck för nationalitet, religion, etnicitet, kön eller klass. Med upplysningsfilosofen Immanuel Kant som ledstjärna sätter Stidsen litteraturen i centrum för den moderna människans myndiggörande. Läsningen och skrivandet är för henne ett både allmänmänskligt och personligt projekt som hjälper var och en av oss att självständigt utforska vilka vi är som individer och uttrycka våra egna identiteter. Det handlar om att mota totalitära tendenser i vårt samhälle, som oviljan att våga bryta olika perspektiv och hållningar mot varandra och att se nyanserna. Stidsen hävdar att bildningen är det som kan föra oss samman när så mycket annat i den moderna världen splittrar oss. Genom att läsa lär vi oss förstå andra personers känslor och förhållningssätt och känner igen oss i varandra just som meningssökande varelser.

Stidsen har också forskat om hur litteratur danar oss som

människor. Hon har visat hur de sociala medierna idag gör ungdomarna alltmer kontaktsökande samtidigt som de genom att inte läsa får allt svårare att uttrycka egna reflektioner och tankar, de talar helt enkelt ett inautentiskt språk. I litteraturen kan de få vila sina erfarenheter och låta dem växa i ordrik jord, att få existentiell förankring i kulturens mylla.

"Genom att läsa lär vi oss förstå andra personers känslor och förhållningssätt och känner igen oss i varandra just som meningssökande varelser."

FÖR DRYGT HUNDRA ÅR sedan kämpade akademiledamoten Selma Lagerlöf för att få allt fler svenskar att läsa som ett led i att bana väg för att kunna genomföra allmänna val. Rikets främsta författare engagerades i att skriva fantastiska läseböcker för den svenska skolan, både skönlitterära texter och facklitteratur. Lagerlöf skrev sin klassiker *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*, Verner von Heidenstam *Svenskarna och deras hövdingar* och Sven Hedin *Från pol till pol*. Något liknande hade behövts nu, våra 20 skickligaste författare borde få i uppdrag att skriva skollitteratur för att inspirera våra barn och ungdomar att resa sig till den fria tankens underbara värld. Svenska Akademien skulle förstås stå som huvudman för boken. Skolverket kan knappast vara betrott när utbildningsväsendet är i ett så erbarmligt skick.

Erik Jersenius är kulturchef i Östgöta-
Correspondenten och Norrköpings Tidningar.

fikarast som vi talade om Muhammedkarikatyror. Medan vi mumlade på kardemummälängden gick det långsamt upp för mig att den voltaireska principen "jag avskyr dina åsikter, men är beredd att offra livet för din rätt att uttrycka dem" var obsolet. Det är bara några liberala boomers som fortfarande försvarar rätten att häda. Den unga akademiska eliten tar hellre hänsyn till andras känslor. Folk får säga vad de vill – så länge de inte sårar någon.

En tredje praktikant påstod att vita människor per definition inte kunde utsättas för rasism. Hon sa det som ett obestriddigt faktum. Jorden är rund, himlen är blå, bara svarta kan utsättas för rasism. Det är förresten inte någon ovanlig uppfattning i den akademiska världen. Snarare betraktas den som en sanning av många disputerade forskare och professorer.

Dessa tre praktikanter var säkerligen alldeles utmärkta personer och studenter. De hade ambitiöst tagit till sig vad de fått lära sig, av personer som de betraktade som auktoriteter. Samtidigt kan man se universitetsstudenters uppfattningar som signaler om vilket paradigmskifte som möjligen håller på att genomföras, vilka nya idéer som kommer att genomsyra vår kultur.

VAD HAR DÅ DETTA att göra med vår tids kulturfråga?

I mina ögon handlar den om att slå vakt om de upplysningsidéer som är det demokratiska samhällets fundament. Som föreställningen om att det finns förnuft – och fakta utan citationstecken.

Som övertygelsen om att yttrandefriheten är viktig och värd att försvara, också hos dem som inte delar ens syn på saker och ting.

Som tron på individen med dess fri- och rättigheter, vilken motverkar polariserande grupp tänkande.

Som meritokratin, en för det västerländska samhällets framgång helt avgörande idé ursprungligen från franska revolutionen, vilken idag håller på att ersättas av en föreställning om att jämlikhet inte betyder att alla ska ha samma chans

– utan att det ska vara ett jämlikt *utfall* utifrån parametrar som exempelvis hudfärg eller etnicitet.

"Den unga akademiska eliten tar hellre hänsyn till andras känslor. Folk får säga vad de vill – så länge de inte sårar någon."

IDENTITETSPOLITIKEN är en återgång till uppfattningen om att individen är underordnad den kollektiva identiteten. Är du svart, vit, muslim eller kvinna – då anses det bestämma vem du är. Nå, självklart påverkar sådana faktorer, men den primära identiteten bör vara att du är en individ med unika erfarenheter och förmågor.

Fixeringen vid exempelvis hudfärg ställer grupper mot varandra och är direkt skadlig för samhället. I USA har denna typ av identitetspolitik löpt amok med djup kulturell och samhällslig splittring till följd. Hur blir det i Sverige? Det är vår tids viktigaste kulturfråga.

Nina Solomin är kulturredaktör i magasinet *Fokus*

Andlighet anmodas

Om vi menar allvar med viljan att förnya och fördjupa kulturen måste vi se till dess själva syfte. Det är dags att värna människans inre liv.

Av Johan Sundeen

Svenskt kulturliv behöver ett systemskifte; ett djupgående sådant. Det är hög tid att städa undan 1968 års värderingar och 1974 års kulturpolitik, in i skrubben kan också dammet från samhällsingenjörsideér av 1930-talssnitt och det sämsta i det kulturradikala arvet från 1880-talet föras. Kulturen kan inte längre tillåtas vara ett verktyg för att bryta ned den västerländska civilisationen samt förstöra förhatliga, historiskt framväxta, livsformer. Stalinlådorna av betong i våra stadskärnor bär syn för sägen.

Med 1960- och 1970-talen gjordes politisk aktivism till norm. Konst, opera, teater och litteratur för dess egen skull var en idé som avlivades av de unga arga. Klasskampen sattes på agendan, dess toxiska väsen sökte sig in i såväl museers och scener som biblioteks kroppar. Kulturlivet instrumentaliserades under paroller som "allt är politik".

När yttersta vänstern tvingades hänga in maokostymerna i garderoben inleddes en omgruppering. Klasskamp blev identitets-

präglad köns-, sexlivs- och migrantkamp. Men de på kulturskandets fält omsatta ideologiska principerna förblev desamma: indignation, indoktrinering och infantil indelning av mänskligheten i förtryckare och förtryckta. Politiserad kultur har en tendens att ta fram det sämsta hos människan – ofördragsamhet, polarisering, hat, mästrande tonläge och grovhet.

TILL SLUT HAR ALLT urartat till ren primitivism. Gangsterrappens av råhet, människoförnedring och kriminalitet impregnerade budskap är det svenska okulturtillståndets yttersta uttryck. En motbjudande "konstform" som hyllas av kultursidornas till aktivister förvandlade skribenter därför att avsändarna anses tillhöra samhällets ständigt växande offerklass, bär på multikulturalismens inre och yttre tecken och ger ansikten åt "orten".

Innan kultur blev ett instrument för politik fanns det en föreställning bland delar av den svenska intelligentian om att kulturens ande skulle forma det offentliga livet. Kultur representerade

Låt kulturen stå fri

Kulturen är beroende av skatter och politisk vilja. Den konstnärliga friheten skulle må bättre av ökad pluralism bland stödformerna.

Av Anna Victoria Hallberg

Var årets kulturhändelse att stiftelsen Thielska galleriet återtog ägandet av sina museibyggnader? Som en liten glimrande puff färdades nyheten genom novembermörka Kultursverige och spred glädje åt oss som njuter när byråkratiska knutar kan lösas upp.

Thielska galleriet ligger längst ut på Djurgården, vid Blockhusudden, och grundades i början av 1900-talet av bankmannen och konstsamlaren Ernest Thiel med familj. Här finns verk av Anders Zorn, Carl Larsson och Edvard Munch. Mest fascinerande är Friedrich Nietzsches dödsmask, som vilar i tornrummet, och berättelsen bakom hur den kom till Sverige bryter in i den europeiska mellankrigshistorien.

Ernest Thiel var mecenat, i platinakategorin, och sökte upp och sponsrade samtidens främsta konstnärer. Han ledsagades av intres-

se och passion för att begrepp som skönhet, ångest, uppoftning, prakt och autenticitet skulle utforskas självständigt och tidlöst.

Det svenska kulturlivet vilar idag på ett livsviktigt grundstöd bestående av både skatter och politisk vilja. I en utredning från i år, genomförd av Myndigheten för kulturanalys, framkom emellertid att den statliga bidragsgivningen på kulturområdet påverkar den konstnärliga friheten negativt. Rapporten beskriver systematiskt och klarläggande hur vissa perspektiv "tagit sig in i bidragssystemen" genom att praktiserande konstnärer ska svara på frågor om hur de integrerar exempelvis olika gruppers rättigheter när de ansöker om stöd. Att konstutövare anmodas uppge eller åsiktsanpassa sina svar i förhållande till statens bidragsgivare är givetvis oerhört allvarligt i sig. Det är även ett enfaldigt sätt att försöka strömlinjeforma professioner formade av självständig-

VÅR TIDS STORA KULTURFRÅGA

i bildningsaristokraternas förståelse det högsta hos människan – hennes medlemskap i tankens, fantasins och själens världar, hennes barnskap till vårt historiska livs största faders- och modersgestalter, människans kultivering och personliga utveckling, hennes tillhörighet till samlande och hemhörighetsskapande gemenskaper. Bildning var nyckelordet för dagen.

En rörelse som ofta har försummats i historieskrivningen om det tidiga 1900-talets bildningsidealism var den kristna, av förnyelse och framtidstro burna, gruppering som vann sig namnet Ungkyrkligheten. Dess klosterlika byggnad på höjden i Sigtuna påminner ännu om att den sonderpolitiserade Svenska kyrkan en gång för inte alltför länge sedan rymde högtstående andligt liv inom sina led. Också en icke sällan mot svenska kulturuttryck föraktfullt inställd katolik som Sven Stolpe höll unglyrkomännen och deras verk högt.

I en fin liten bok *Bildningens väg. Idéerna och livet* (1932) har Carl Cederblad fångat den unglyrkliga bildningssynen, präglad av strävan efter att stimulera ett rikt personlighetsliv, försett med näring från kyrkans och kulturens friskaste källor. Ett nyckelbegrepp i sammanhanget är *andeliv* – i populariserad form torgfört av biskop JA Eklund efter Rudolf Euckens och Wilhelm Diltheys exempel. Andeliv är ”det från höjden pånyttföda livet”. Detta andeliv ska göra sig gällande inte bara på religionens utan också på vetenskapens, pedagogikens samt estetikens område. Allt i akt och mening att vägleda människans skapande till att tjäna det rikaste som tillvaron äger.

Cederblad citerar också den Eklund närlärande, betydligt yngre unglyrkoledaren Manfred Björkqvist. Denne kräver, skriver författaren till *Bildningens väg*, ”en fördjupad humanism. Det gäller att bli människa [...] Människans mål ligger icke i riktning mot människan, icke ens i riktning mot medmänniskor utan i riktning mot det övermänskliga.” Genom att ha den allra högsta – Gud – i sikte blir människan sann mot sig själv, såväl mot sin nästa som mot sin skapare.

*”Aktivismens
tid borde vara
förbi, andlighet
vara morgon-
dagens lösen.”*

ATT FÖRESTÄLLA SIG, att ens fantisera om, en kulturlivets och kulturpolitikens omställning från aktivism till andlighet år 2021 i världens mest sekulariserade och individualiserade land kan tyckas vara detsamma som att göra sig själv till åtlöje, särskilt när förebilderna för en sådan strävan hämtas från ett i sig hånat och föraktat förflutet. Men om vi verkligen menar allvar med viljan

att förnya och fördjupa kulturen kan vi inte bara ägna oss åt frågor om finansiering, regelverk och samtalsklimat. Då måste vi se till kulturens själva syfte. Är det att bryta ned, att förstöra? Eller att bygga upp, att skapa? Är det att prägla oss med värden hämtade från gehenna eller från himmelrikets värld?

Aktivismens tid borde vara förbi, andlighet vara morgondagens lösen. Så blir det säkert inte, men drömmen om en människa som är en av inre livsburen varelse och inte en vandrande megafon kan ingen ta ifrån oss.

Johan Sundeen är docent i idé- och lärdoms historia samt universitetslektor i biblioteks- och informationsvetenskap.

het och fri vilja. Politiker som predikar konstens frihet blir ofta det precisa svaret skyldigt.

FÖRDELNING AV EN kulturbudget efter kvoterade principer leder inte heller alltid till högsta kvalitet på utförande och resultat. Bara undantagsvis diskuteras att den konst som finansieras av skattemedel bör ha högt inre värde och uppvisa hantverksskicklighet. Om man tar akademien och det forskningspolitiska landskapet som en illustrativ jämförelse så är forskningens höga kvalitet en osviklig prioritet i utbildningsdepartementets styrdokument. Samtidigt finns det en större variation av självständiga forskningsfinansierare inom den högre utbildningen. Flera av de stiftelser och donatorer som är verksamma i Sverige delar inte bara ut stipendier eller priser, utan tar långsiktigt ansvar för forskningens infrastruktur och innehåll. Några, som till exempel Östersjöstiftelsen och Riksbankens jubileumsfond, har inrättats av riksdagen men styrs genom enskilda statuter av oberoende styrelser. Medel till forskare fördelas enligt en idealbild om att de skickligaste forskarna inom respektive fält ska belönas.

På kulturområdet finns en rad politiserade perspektiv och arbetssätt inom myndigheterna som skulle behöva konkurrensut-sättas av fria men rigorösa konstfrämjare. Om en handfull svenska kulturstiftelser med monetära muskler hade kunnat arbeta

med scenkonst, litteratur och måleri finns det goda erfarenheter som talar för att kulturen och konstnärerna skulle hamna i en mer gynnsam situation. Dels genom robusta utlysningssformer där kvalitet snarare än politisk verksamhetsstyrning premieras, dels för att bundet kapital i sig garanterar en kontinuitet som självständigt kan värja sig från yttre påverkan.

FRANÇOIS MITTERRAND lär när han besökte svenska departement någon gång under 1960-talet ha yttrat att Sverige är ett ovanligt lättstyrt land. Den svenska modellen väckte kanske kontinental avund, men det finns också ett slags planeringsarv från den sociala ingenjörskonsten som tillsammans med den tilltagande politiserade byråkrati som vuxit fram under 2000-talet behöver möta motstånd. Det krävs pluralism bland stödformerna för att uppmuntra konstnärerna till mindre statlig följsamhet.

Vad innebär det att ta ett samhällsansvar för viktiga institutioner? För att säkra Thiels arv och testamentes fortlevnad för framtiden krävdes att en anonym privatperson donerade 25 miljoner kronor. Med Thielska galleriet som belysande exempel blir vår tids stora kulturfråga att kulturen måste få fler självständiga och skiftande finansieringsmöjligheter.

Anna Victoria Hallberg är fil dr i litteraturvetenskap.

Vad går det ut på?

Vi brottas fortfarande med frågan om meningen med den mänskliga existensen. Det är dags att släppa in livets angelägna samtal i offentligheten.

Av Susanne Wigorts Yngvesson

När Paul Tillich inbjuds till Museum of Modern Art, MoMA, i New York för att tala om konst tvekar han först. Vad vet han om konst? Han är ju akademiker och teolog. Museet har initierat en föreläsningsserie på temat "Konst och..." och vill att denne protestantiske tänkare och präst ska öppna serien. När Tillich trots allt äntrar scenen den 17 februari 1959 är han en uppburen professor vid Harvard och en omtyckt föreläsare även utanför universitetet. Hans mest lästa bok är *Modet att vara till* (1952) där han inte väjer för de mest utmanande existentiella frågorna efter två världskrig. Oavsett om han talar från predikstolen eller från föreläsningssalens pulpet är en fråga tongivande: "Vad är meningen med den mänskliga existensen?"

Enligt Tillich är människans djupaste frågor de som driver henne att konfrontera verkligheten, att lyfta sig utanför sig själv i sin ändliga existens. Hans drivkraft ända från 1920-talet är att söka en

ny förståelse av människans situation i världen – och det är som sökande teolog han formulerar de reflektioner som han långt senare benämner kulturteologi.

Att inleda med Paul Tillich och scenen på MoMA har sina skäl. För att få syn på vår tids stora kulturfråga behövs perspektiv. Tillich gjorde detsamma. Han sökte dialog med Bibelns texter, med döda teologer och filosofer och i samtida konst. Rubriken på föreläsningen blev "Konst och den grundläggande verkligheten" och reflektionen uppstod i dialog med verk av Edward Hopper, Henri Rousseau, Paul Klee och Joan Miró.

FÖR VAR OCH EN som står i sin egen samtids mylla kan det vara svårt att få syn på horisonterna eller ens den egna närmiljön. Det är många som vill ha tolkningsföreträde till beskrivningen av verkligheten och dominera den "renodling, förädling, förfining, bildning, hyfsning" som ordet kultur betyder etymologiskt. Därför

Fel kulturtyp

Den anglosaxiska kultursektorn är marinerad i dogmatiska mångfaldskrav. Utvecklingen lär snart också nå Sverige.

Av Adam Cwejman

English Touring Opera grundades 1979 av den brittiska motsvarigheten till Kulturrådet. Verksamhetens huvudmål är att tillgängliggöra operan för en större krets än de som vanligtvis söker sig till de större operahusen. Någon särskild politisk vinkel har inte funnits i verksamheten. Till nu.

I september skickade operans ledning ett brev till hälften av operans musiker, samtliga frilansar med beskedet att operan skulle genomgå viktiga förändringar. "Mångfalden" i verksamheten skulle öka. Men det handlade inte om att börja med tuvansk strupsång eller något annat exotiskt. Den mångfald som avsågs var musikernas hudfärg och etniska bakgrund.

Förändringar skulle påverka operans personalsammansättning varför det nu var tack och hej för dem som mottagit brevet. Samt-

liga av dem vars tjänster inte längre behövdes var vita äldre briter.

I Sverige är det ofta svårt att få en rättvis helhetsbild av hur allvarlig politiseringen av kulturen är i Storbritannien och USA. Man hör kanske värdeorden mångfald, inkludering och antirasism passera förbi i någon text från den engelskspråkiga pressen. Men det är svårt att förstå vidden av det som håller på att ske.

FAKTUM ÄR ATT kultursektorn i den anglosaxiska världen i stigande grad det senaste decenniet blivit fullkomligt marinerad i en ideologisk dogm som gjort vem du är, och inte vad du gör, till det centrala. Det som hände English Touring Operas frilansar är således inget extremt exempel. Att få till "rätt" sammansättning i olika kultursammanhang hör numera till vardag i kultursfären.

Strävan efter mångfald går hand i hand med begrepp som

VÅR TIDS STORA KULTURFRÅGA

menar jag att vår tids stora kulturfråga är densamma som Tillich ställde och densamma som psalmisten diktar för mer än 2 500 år sedan: "Vad är en människa?" och "Vad är meningen med den mänskliga existensen?" Omständigheter och uttryck förändras men människans grundfråga är densamma.

Och idag? Det har kommit mycket gott ur människans imponerande vetenskapliga kunskaper och ökade politiska friheter, men en förlust i vår del av världen är en existentiell och andlig fattigdom. Parallellt med naturvetenskapernas och teknologins framsteg har meningsbärande frågor om livet marginaliserats i offentligheten. Förändringen drabbar inte endast enskilda utan gröper också ur värdefrågor i politik och samhälle.

Det talas om religionsblindhet och kulturell analfabetism. När vi då står i antropocens tidsålder med dagliga rapporter om klimathot har vi inte verktyg att ens formulera de existentiella frågorna. Vi hanterar hotet om utplåning enbart som sakpolitik, mätbarhet av utsläpp, ekonomisk fördelning eller rättighetskonflikter. Som om vi generas eller hotas av frågan: "Vad är meningen med den mänskliga existensen?"

ÄVEN OM VI LEVER i en sekulariserad kultur, med en tafatthet kring det existentiella, är behoven desamma för oss som för dem som inbjöd Tillich att reflektera över konstens förhållande till den grundläggande verkligheten. En poäng att inspireras av från Tillich är att kulturteologin inte enbart handlar om teologernas, filosofernas och religionernas andliga sfär, utan är grundläggande för det mänskliga livet – frågorna om det yttersta. Med ett kultur-

begrepp som tolkas på det sättet blir det orimligt att partipolitik alls kan dominera kulturen. Ordet kulturminister får en patetisk eller orwellisk klang över sig. Vem kan vara minister över livets yttersta frågor?

Vår tids stora uppgift är att befria kulturen från politikens dominans och släppa in livets angelägna samtal i offentligheten. Ibland får jag intrycket att kulturbegreppet uppfattas vara underställt mediernas kultursidor och kulturdepartementets strävan att

styra uttrycken via skattemedel och riktlinjer. Det är en sekulariserad tids uppgivenhet inför de frågor som människan har ställt sedan hon började reflektera över sin egen existens. Så fattiga behöver vi inte vara. Resurserna finns inom oss och i många av de texter och kulturella uttryck som generationer före oss har efterlämnat.

Ett par minuter in i Tillichs föreläsning inför den konstituerade publiken på MoMA förklarar han att rubriken "Konsten och den grundläggande verkligheten" förvisso inkluderar religion, men också med råde överskrider det som traditionellt uppfattas som religion: "Den grundläggande verkligheten ligger bakom allt verkligt och karaktäriserar världen som oavslutad, preliminär, obeständig och ändlig." Kulturen är i Tillichs mening något vi lever i men inte av. Den kan inte behärras men förhåller sig till allt det som vi kan ha kunskap och erfarenhet om. Det är det som är vår tids stora kulturfråga.

Susanne Wigorts Yngvesson är professor i etik vid Enskilda högskolan i Stockholm

"decolonization" i Storbritannien och "inclusivity" i USA. Det handlar om att flytta runt på kulturutövarna och anpassa innehållet så att det går i takt med förändringen av samhället som helhet.

Dessa förändringar motiveras båda med påståendet att det västerländska samhället är genomsyrat av strukturell rasism. Huvudräkningen inom kulturen ursäktas därför med att förment rasismogenitet är ett uttryck för samtida och historisk rasism. Att ändra konsten för att passa dogmen uppfattas därför inte som ett pris att betala, utan någon helt nödvändigt för att bidra till en bättre värld.

Det handlar trots allt om att rätta till historiska orättvisor.

Kulturen har alltid varit känslig för politisk påverkan och instrumentalisering varigenom kulturutövarna förmås underställa verksamhetens innehåll ett politiskt mål. Sådana tilltag är vanligtast i auktoritära stater. Men det är inte ovanligt att det sker med förtäckta medel även i demokratier. Och precis detta just nu i stora delar av västvärlden, inte bara i dess anglosaxiska del.

I SVERIGE ÄR VI visserligen förskonade från de värsta postkoloniala och rasbesatta excesserna. Men visst är vår kultursektor också påverkad av upptagenheten med mångfald och rätt bildsättning. Ett intimt förhållande mellan politiken och kultursfären i Sverige utgör dessutom en grogrund för en alltmer anglosaxisk utveckling.

På grund av att kulturen är ekonomiskt beroende av offentli-

"Ordet kulturminister får en patetisk eller orwellisk klang över sig."

"Du kan förstålla din konst men du kan inte ändra hur du är född."

ga pengar skapas en situation där kultutövare nervöst tittar över axeln för att passa in i de statligt utformade mallarna. Finns det genusperspektiv och deltagare med minoritetsbakgrund? Toppen, då passar vi in i den gängse politiska kravprofilen.

Men tro inte att det är så enkelt som att ett osunt beroendeförhållande mellan kulturen och staten skapar problemen. Det som har hänt i den anglosaxiska världen har inte lämnat den helt eller delvis privatfinansierade kulturen oberörd.

Film, musik och inte minst de numera dominanta strömningstjänsterna har alla blivit påverkade av "woke"-rörelsens budskap och dogmer.

MÅNGFALDSIDEOLOGIN gör att kulturutövarnas skapelser underställs deras etniska härkomst och hudfärg. Detta får förstås konsekvenser för kulturens verkshöjd och spridning. Rädslan att

göra fel är illa nog. Det gör människor servila och dämpar skaparglädjen. Men det är inget emot vad rädslan för att vara fel innebär. Du kan förstålla din konst men du kan inte ändra hur du är född.

Musikerna i English Touring Opera är inte de första och knappast de sista offren i den genomrasistiska moras som kulturen fallit ned i. I kampen mot rasism kommer många att offras för att nå den perfekta mångfalden.

Adam Cwejman är politisk redaktör i Göteborgs-Posten.

Det är komplicerat

Sverige har på kort tid gått från att vara kulturellt homogent till präglat av en historiskt hög invandring. Kulturella skillnader och konflikter måste kunna diskuteras öppet.

Av Christian Abrahamsson

Den walesiske Cambridgeprofessorn och litteraturvetaren Raymond Williams hävdade i boken *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society* att ordet "culture" är ett av engelskans två eller tre mest komplicerade ord. Williams menade att detta inte enbart berodde på ordets komplexa och många gånger motsäggelsefulla historia, utan i än högre grad kopplat till dess påverkan på en lång rad vitt skilda tankesystem. Även om det svenska ordet "kultur" inte delar samma historia som det engelska menar jag att det är möjligt att överföra Williams påstående till svenska förhållanden. Kultur är ett av de ord som alla omedelbart vet vad det innebär, men som kan tolkas på myriader olika sätt och tillämpas i en så stor mängd sammanhang att det ibland tycks förlora precision och bli meningslöst. Situationen blir sällan bättre av att de olika kulturbegrepp, oftast ogenomtänkta, som kommer till uttryck i offentligheten saknar tydlighet.

Exemplen är många på hur politiker och andra makthavare gör slarviga uttalanden om kultur. Ett av de mer famösa exemplen var när Socialdemokraternas tidigare partiledare Mona Sahlin 2002 i en intervju med Turkiska ungdomsförbundets tidskrift *Euroturk* på frågan vad svensk kultur skulle kunna vara svarade: "Jag har ofta fått den frågan men jag kan inte komma på vad svensk kultur är."

JAG TROR ATT DET ÄR lite det som gör många svenskar så avundsjuka på invandrargrupper. Ni har en kultur, en identitet, en historia, någonting som binder ihop er. Och vad har vi? Vi har midsommarafton och sådana "töntiga" saker. "Ett annat exempel var när den tidigare överintendenten för Forum för levande historia Ingrid Lomfors vid regeringens konferens", den 12 oktober 2015, som en av punkterna på sin Powerpoint skrivit: "det finns ingen inhemsk svensk kultur". Lomfors specificerar detta påstående i sitt tal genom att säga att det inte finns "en enhetlig inhemsk kultur som går tillbaka till urminnes tider".

Både Sahlin och Lomfors användning av kulturbegreppet är intressanta att försöka analysera, inte minst eftersom det de ger uttryck för skulle kunna beskrivas som maktens definition av kulturbegreppet. För Sahlin är kultur någonting som för vissa grupper går mycket djupt, men som för svenskar i allmänhet är ett slags

"töntiga" ytfenomen. Lomfors har förvisso inte fel när hon hävdar att det inte funnits någon enhetlig inhemsk kultur som går tillbaka till urminnes tider. Vad hon däremot bortser ifrån eller undervärderar är det faktum att många kulturella mönster, funktioner och uttryck har mycket djupa rötter.

ATT DET kulturella förändringsarbete som ägt rum till följd av influenser utifrån, långtifrån alltid sammanlänkade med invandring, många gånger har tagit sekler innan vad som i slutändan kan betecknas som att en unik svensk kultur vuxit fram.

De kulturbegrepp vi använder för att beskriva kulturella processer och mönster blir särskilt viktiga, jag skulle vilja hävda centrala, i en situation då Sverige på kort tid gått från att vara ett relativt kulturellt homogent land till att präglas av histo-

riskt hög invandring. De grupper av invandrare som ofta lyfts fram för att underbygga tesen att Sverige alltid varit ett invandringsland var jämförelsevis mycket små och nästan alltid kopplade till specifika industrier och yrkesgrupper.

Ett stort problem i debatten om kulturens betydelse för hur Sverige förändrats av den stora invandringen rör frågan om kulturskillnader. Kulturskillnader är grunden för de förändringar som Lomfors talar om och har utgjort utgångspunkten för mycket av det teoretiserande som ägt rum i discipliner

som kulturanthropologi, kulturgeografi och litteraturvetenskap. Begrepp som hybridisering, kontaktzoner och det tredje rummet har omväxlande använts för att beskriva de kulturella förändringar som sker i mötet mellan olika kulturer.

SOM MED MYCKET ANNAT ger dessa möten mellan kulturer upphov till både positiva och negativa effekter. I vissa fall leder de till att en kultur utplånas på en annan kulturs bekostnad, bosättningskolonialismen i Nord- och Sydamerika är ett exempel, medan det i andra fall ger upphov till kosmopolitiska världsstäder som New York eller Paris.

Vad som däremot borde vara uppenbart för den som följt den svenska debatten om kulturskillnader är att det inte ansetts passande att uppmärksamma de negativa effekter som följt i spåren av de kulturella förändringar invandringen resulterat i. Att tala om

*"Exemplen är
många på hur
politiker och andra
makthavare gör
slarviga uttalanden
om kultur."*

VÅR TIDS STORA KULTURFRÅGA

Förändring pågår.

FOTO: JOHAN NILSSON/TT

negativa kulturskillnader och kulturkonflikter har länge ansetts vara exempel på kulturrasism.

ETT SÄRSKILT UTMÄRKANDE uttalande i den infekterade debatten om hedersvåld kommer från Masoud Kamali, som under det tidiga 00-talet utsågs av Mona Sahlin för att utreda den strukturella rasismen i det svenska samhället. Kamali sade i en intervju 2004 med *Paraplyprojektet* att: "Man gör en jättestor grej av att några invandrantjejer blivit utsatta för så kallat hedersrelaterat våld. Det handlar om någon mindre procent, en liten grupp. Det är inget stort problem [...] Det är en myt som vittnar om djupa fördomar, kanske rasism. Att påstå att någon speciell hederskultur existerar."

Mer eller mindre dagligen läser eller hör jag exempel på illa

genomtänkta och svagt underbyggda påståenden om de kulturella mönster och processer som formar våra liv, inte det slags kultur som Amanda Lind har att bestämma över, utan de djupare mönster och processer vi många gånger är endast svagt medvetna om. De två senaste decennierna har jag, delvis påverkad av att ha levt i många olika kulturer, blivit alltmer övertygad om att kultur – förstätt som vanor, normer, institutionella arrangemang, traditioner och mycket annat – utgör en helt central del för att förstå hur samhällen fungerar eller inte fungerar. Mycket skulle därför vara vunnet om vi kunde börja tala öppet om kulturella skillnader, konflikter och möten.

Christian Abrahamsson är fil dr i kulturgeografi.

Fanflykt

Den medelklass som burit på ett bildningsideal och sett kultur som ett självändamål tunnas ut. Att vända trenden är nödvändigt men svårt.

Av Wilhelm Behrman

Den bildade medelklassens exodus från kulturvärlden är en olycka för bägge parter. Ödesfrågan i svenskt kulturliv kan vara huruvida det här uttåget går att hejda. För närvarande finns det inte mycket som tyder på det.

Det har varit en utdragen process. För varje halvår har det blivit aningen tyngre att ta sig igenom kulturdelen i morgontidningen. Aningen fler krönikor, intervjuer och debattartiklar om den västerländska heteronormativa medelklassens skuld till allt från strukturell rasism till konsumism. Efter denna spärrelad av förebråelser har man hunnit bli lite moloken innan man till slut – med lite tur – får försjunka i en essä om Axel Oxenstierna. Det är lätt hänt att kulturdelen förblir oläst helt och hållet.

Kulturjournalistiken är egentligen bara ett symtom på en balansförskjutning som har skett på kulturområde efter kulturområde. Mest fredad från världsförbättrarnit verkar den klassiska musiken fortfarande vara. Brahms är Brahms och femstrukna c är femstrukna c; utrymmet för kvoteringsstänkande och publikuppföstran är av nödvändighet rätt begränsat.

Men utanför Berwaldhallen och Operan är situationen mer luguber. Den som läste sommarrysen *Så fri är konsten* från Mynigheten för kulturanalys har svårt att befria sig från bilden av hur politiskt uppbackade aktivister lägger under sig sektor efter sektor. Finns det ett element av marknad – som till exempel på litteraturområdet – är maktförskjutningen ännu inte fullbordad, medan museerna och universitetsinstitutionerna för humaniora verkar mer eller mindre införlivade i kampen för en bättre värld. Och framförallt kampen för att göra kulturen till ett verktyg för medborgarnas moraliskpolitiska förkovran.

ALLRA LÄNGST VERKAR PROCESSEN ha gått inom teatervärlden. De stora institutionernas repertoar är i huvudsak en blandning av ny dramatik med uppbyggligt budskap och ingen publik och några pliktskyldiga Ibsen och *Linje Lusta* med förnumstiga förbättringar. Man får den publik man vill ha och man vill ge publiken vad den vill ha, det blir ett evigt kretslopp tills Extinction Rebellion stadgar sätts upp på Dramatens stora scen.

Ingen kan bli förvånad över att betydande delar av kulturpubliken – och kulturutövarna – röstar med fötterna. De är nog inte ”höger” eller ”borgerliga” i någon politisk mening, det handlar om de delar av den svenska medelklassen som har burit på ett klassiskt bildningsideal och sett kultur som ett självändamål, ett njutningsmedel och en självklar del av sin livsstil.

De är som ett kulturens ozonlager, ett skikt så tunt att det är svårt att få syn på, men nödvändigt för att tillvaron ska vara uthärdlig. Risken finns att detta skikt nu är så uttunnat att vi redan har passerat en *tipping point*. För när den alienerade bourgeoisie lämnar fältet fritt för aktivisterna skapas två onda cirklar.

*”Kanske kan de
förkättrade kälk-
borgarna förmås
att återinträda i
kulturlivet. Kanske
kan teaterbiljetter
åter bli en standard-
julkapp i Bromma.”*

För kulturen uppstår det prekära läget att konstnärliga motkrafter saknas, vilket gör att de politiskt betingade processer man satt igång renodlas alltmer. Och ju tydligare budskapet blir desto mer konform blir den publik som återstår. Det perfekta exemplet är Svenska Filminstitutet som under det senaste decenniet har styrts med en mycket tydlig politisk agenda. Man kan säga att de kulturradikala vann, men triumfen blev halvkul även för segrarna. Institutets krav på representation och budskap drevs så framgångsrikt att de projekt som sållades fram inte alls var de med högst konstnärlig halt eller kommersiell potential. Resultatet blev att besökssiffrorna kollapsade och att

svensk film hamnade i en existentiell kris.

UR DET HÄR PERSPEKTIVET är det dubbelt tragiskt att Lars Norén gick bort just i år, för aldrig har han behövts mer än nu. Norén – så långt ifrån höger man kan komma – stod för motsatsen till plakatpolitisk budskapskultur, han samlade nationen kring eviga värden som alkoholism, depression och dysfunktionella familjeband. Frågan är om han hade haft en chans att få sina pjäser uppsatta om han hade försökt debutera idag.

Men på samma sätt som kulturen behöver den icke-radikaliserade medelklassen behöver medelklassen kulturen. Även här riskerar en ond cirkel att uppstå där avståndstagandet från samtidskulturen leder till intellektuell utarmning och bildningsförakt. Till slut är Netflix och heminredning de enda gångbara kulturyttringarna. Ingen är betjänt av ett kulturklimat där

VÅR TIDS STORA KULTURFRÅGA

Hade han fått chansen idag?

FOTO: LAURALEYSHON/TT

en borgerlig statsminister ger en platt-tv till kronprinsessan i födelsedagspresent.

HAR VI TUR är den här processen fortfarande reversibel. Kanske kan de förkättrade källborgarna förmås att återinträda i kulturlivet. Kanske kan teaterbiljetter åter bli en standardjulklass i Bromma. Kanske går det till och med att öka andelen oliktankande på de humanistiska fakulteterna på universiteten.

Det kommer inte att bli lätt. Det är aldrig kul att gå på ett

party man inte är bjuden på. Och det kommer att vara obekvämt att göra grupparbeten i litteraturvetenskap med kursare som tycker att man är "problematisks" (kodord för spetälsk) för att man gillar Heidenstam.

Men kanske är det en själslig överlevnadsfråga att man orkar försöka.

Wilhelm Behrman är manusförfattare.

Fria i själen

All konst uttrycker sig offentligt. Men det måste ske med en personlig röst inom en privat sfär.

Av Ulrika Carlsson

Uppfattningen att "allt är politik" fortsätter att göra skada inom kulturlivet. När Nationalmuseum reviderade skyltarna intill målningarna som ska guida besökaren så att dessa varnade för sådant som "den manliga blicken" förminskades verken till den grad att det blev svårt att förstå varför man överhuvudtaget skulle besöka detta museum.

Det försvar av kontroversiell konst som hänvisar till yttrandefriheten och idén att det ligger i konstens natur att provocera och ifrågasätta kommer inte till kärnpunkten av problemet. För det slags tolkning av konst som håller sig på den politiska nivån ger lika ofta tummen upp, som till exempel när Lina Stenberg skriver att det genialiska med Elena Ferrantes *Neapel*-serie är att den ger gestalt åt Simone de Beauvoirs tes att kvinnan är "det andra könet". Ferrantes levande gestaltning av en komplex vänskapsrelation kommer i andra hand för Stenberg, eftersom det inte är i kraft av denna som romanerna tjänar det "jämslida läsande" som främjar demokratin.

Att hävda att konst främjar politiska värden är förstas frestande i en ekonomi där mycket av kulturlivet är beroende av statligt ekonomiskt stöd. Men att på detta sätt instrumentalisera konsten är i slutändan olyckligt. Om konsten har en samhällsrelig uppgift kan konstverk fördömas och censureras såtillvida de inte bedöms uppfylla denna. När konsten försvaras med politiska argument så är allt politik igen.

I SJÄLVA VERKET var det inte i och med upplysningstidens politiska frigörelse utan först under romantiken som man kom att insistera på konstnärlig frihet, och detta i samband med att man upphöjde subjektiviteten. Det handlade dock inte främst om en yttre frihet, om att få uttrycka sig i det offentliga rummet, utan om en själslig frihet, om den andens och fantasins positiva frihet som består i att utvidga sig och frodas i ett inre rum. Det var denna uppfattning om konsten – om människan – som lade grunden för den modernistiska konsten, som vägrade vara objektiv eller rättfärdiga sig själv på ett moraliskt plan. Den extrema versionen av detta synsätt gick ut på att en gestalt i ett fiktivt verk inte kan bedömas moraliskt, och redan på 1800-talet anklagade filosofer som Kierkegaard romantiken för nihilism i och med den åtskillnad den gjorde mellan det estetiska och det etiska, mellan konsten och livet.

Modernistisk litteratur kännetecknas framförallt av vad vi kan kalla den personliga rösten, en som till skillnad från den offentliga rösten inte hävdar allmängiltighet för det den säger, och tillä-

ter sig att uttrycka idéer utan att behöva "belägga" dem eller stå till svars för dem. När doktor Glas skriver att "En kvinna i grossess är något förskräckligt" låter Söderberg honom tala just med en personlig röst. Söderberg själv skulle inte kunna uttrycka denna åsikt i en intervju eller understreckare. Utsagan skulle då nämligen underförstått göra anspråk på att "ha rätt" på något objektivt, universellt sätt och därmed låta som ett förfäktande av en moralisk ståndpunkt som luktar kvinnoförakt. Vi talar annorlunda offentligt än vi gör med goda vänner, och detta inte (alltid) för att vi är hycklare eller kuvade av politisk korrekthet, utan för att vi vet att offentligt tal innebär ett annat slags åtagande. Ett av konstens kännetecken sedan romantiken är emellertid att den uttrycker sig offentligt, men i det modus som annars hör hemma i den privata sfären.

NU KAN MAN invända att den personliga rösten tvärtom verkar vara på modet i och med den plats man numera vill ge både inom konst och medier till kvinnors och minoriteters berättelser, till dem vars erfarenheter ännu inte fått genomslag i det offentliga samtalet eller historieskrivningen. Det synsätt som ligger till grund för denna utveckling sträcker sig emellertid inte till något allmänt försvar av den personliga rösten i konsten. Det handlar bara om att ge förtryckta eller marginaliserade grupper en plattform, och grundar sig alltså på devisen att allt är politik. De som kräver att vi lyssnar på dessa vittnesmål (och visst ska vi göra det) hyllar inte *Lolita* som en personlig berättelse om olycklig kärlek, så mycket mer tragisk som huvudpersonen genom sin kärlek förgör sin älskade. De skulle helst bara vilja höra *Lolitas* berättelse.

Modernisterna gick förvisso för långt när de hävdade att moralisk kritik av konst utgör ett kategorifel. Visst kan man finna *Lolita* motbjudande utan att därför vara vän av diktatorer. Vi skulle inte läsa romaner och bry oss om fiktiva karaktärer om de tillhörde en sfär till vilken det verkliga livets omdömen alls inte kan tillämpas. Den personliga rösten måste också lämna plats för detta personliga gensvar, med sitt etiska innehåll. Men denna reaktion är just personlig, och kan inte hävda den universella giltighet varigenom boken i sig utgör en moralisk överträdelse.

Varför är konst inte bara politik? Därför att ingen politisk orättvisa är angelägen om den inte bottenar i ett personligt lidande. Den bästa konsten vittnar just om detta: att det mest väsentliga i livet inte är politik.

Ulrika Carlsson är fil dr i filosofi.

VÅR TIDS STORA KULTURFRÅGA

Anders Henriksson som doktor Glas.

FOTO: SÖREN VILKS

Konsten att uppnå sinnesro

Senecas skrifter kommer fortfarande i nya översättningar. En del tankar är ännu aktuella, men i synen på sorg känns han alltför hårdhärtad.

Av Martina Björk

På så kallade sinnesroguds-tjänster, som har ursprung i tolvstegsprogrammen för missbrukare, används en ofta citerad bön: "Gud, ge mig sinnesro/ att acceptera det jag inte kan förändra,/ mod att förändra det jag kan/ och förstånd att inse skillnaden."

Bönen är omisskännligt kristen, författad av den amerikanske teologen Reinhold Niebuhr. Ändå kan jag inte låta bli att tänka på den romerske filosofen och författaren Seneca d y (cirka 4 f Kr–65 e Kr) när jag hör den. I hans lära finns beröringspunkter med både kristendom och modern psykoterapi. Om det inte vore för hänvändelsen till en högre makt skulle bönen kunna gå för ett stoicismens credo. På några rader sammanfattas målet för den antika filosofi som Seneca företrädde: att finna sig i det man inte kan påverka och att med hjälp av sitt förnuft frigöra sig från yttre oroande ting – allt för att nå inre frid, sinnesro.

De grekiska stoikerna kallade detta svåruppnåeliga tillstånd *apatheia*, som kan översättas med "icke-lidande" eller "lidelsefrihet". Det skall

inte förstås som den sortens trötta håglöshet som ordet "apati" har kommit att betyda, utan som en strävan att behålla sitt lugn, att inte dras iväg av känslor och passioner. En sann stoiker förstår att livet är förgängligt och förhåller sig därför till det som något som kan förloras när som helst. Det anstår inte den vise att fästa sin vikt vid världsliga och ovidkommande ting, så kallade *adiafora*.

Stoikern söker dygder som vishet, måttfullhet, fasthet, mildhet och mod och lever sitt liv med jämnmod och självbehärskning, fritt från förväntan. "Förväntan är ett stort hinder för att leva. Den är beroende av morgondagen, men förspiller den innevarande dagen", skriver Seneca i *Om livets korthet*. I en annan del av romarriket har den jämnårige Jesus från Nasaret nyligen predikat: "Gör er därför inga bekymmer för morgondagen. Den får själv bära sina bekymmer. Var dag har nog av sin egen plåga" (Matt. 6:34). Och i liknande stil fortsätter

Niebuhrs sinnesrobön: "Hjälp mig att leva en dag i taget, att glädjas åt ett ögonblick i sänder och att acceptera motgångar som en väg till frid."

Den stoiska livsinställ-

"En stoiker har inget till övers för en kristen dygd som medlidande. Det anses som svaghet."

Martina Björk är fil dr i latin i Lund. Hon disputerade 2016 på en avhandling om Ovidius.

Seneca, målad av Joos van Gent och Pedro Berruguete.

FOTO: TT >>

ningen har alltså likheter med den kristna, något som har intresserat och fascinerat tänkare genom tiderna. Alltsedan kristendomens begynnelse har det stoiska tankegodset vandrat sida vid sida med det kristna. Inte minst har detta skett genom texter av just Seneca.

Stoicismen grundades av greken Zenon omkring 300 f Kr. Cicero introducerade dess tankar på latin i *Samtal i Tusculum*. Seneca fortsatte Ciceros arbete med att överföra stoicismens idéer till latin och blev den främste romerske stoiske filosofen. Andra kända romare som var stoiker var slaven Epiktetos (cirka 55–135 e Kr) och kejsar Marcus Aurelius (121–180 e Kr), som båda författade sina skrifter på grekiska. Marcus Aurelius – vars vishet prisas i Ridley Scotts kända film *Gladiator* – formulerade sina tankar i *Självbeträktelser*, som nyligen kom på svenska. (Se Erik Carde-lús artikel i *Axess* nr 5/21.)

Stoicismen, denna antikens *mindfulness*, har blivit något av en modefilosofi, i synnerhet i USA. Entreprenören Ryan Holiday miljonsäljare *Hindret är vägen* (2014, svensk översättning av Niklas Darke 2020) utgår från stoisk filosofi och ger råd till ledare, idrottsmän och människor i ansvarspositioner. Holiday är också en av grundarna till *Daily Stoic*, som förser sina följare med daglig stoisk visdom via internetsida, podcast och e-post.

Det var just i USA som statsvetaren och journalisten Peter Adler upptäckte stoicismen, vilket medförde en avgörande vändning i en livskris. Sedan dess är Seneca hans husgud. Om detta berättar han i den nyutkomna boken *I Senecas sällskap. Besök i en stoikers tankevärld* (Carlsson Bokförlag), där han utifrån sex skrifter av Seneca på ett personligt sätt reflekterar över stoicismens betydelse i sitt liv och dess tillämplighet i vår tid. För honom fungerar Seneca som en följeslagare som hjälper att navigera bort från det som förmörkar sinnet.

Senecas produktion är stor. Att det mesta har bevarats åt eftervärlden kan vi nog tacka de senantika kristna för, som betraktade honom som en filosof som låg dem väldigt nära. Utöver filosofiska skrifter skrev han en rad dramer med mytologiskt stoff. Dessa är sällan spelade eller lästa idag, men har med sina inslag som tyranni, galenskap, vålnader och häxor haft betydelse för Shakespeare och renässansdramat. Latinisten Magnus Wistrand har under 2010-talet översatt ett stort antal av Senecas filosofiska texter, presenterade i volymen *Breven till Lucilius* (2018) samt *Om livets korthet och andra skrifter* (2012), vilka citeras i denna artikel.

Lucius Annaeus Seneca var hans fullständiga namn. Så hette även hans far, Seneca den äldre (cirka 54 f Kr–ca 39 e Kr), känd författare och retoriklärare med ingen mindre än poeten Ovidius bland sina studenter. Familjen kom från den västra delen av det romerska riket, Cordoba i nuvarande Spanien. Fler medlemmar av familjen bör nämnas. Brorsonen Lucanus (39–65 e Kr) hann, trots sitt korta liv, bli berömd poet med det ofullbordade verket *Pharsalia* om inbördeskriget mellan Caesar och Pompeius. Senecas bror Gallio tillägnas två skrifter: *De ira* ("Om vreden") och *Om det lyckliga livet*. Gallio är dock mer känd för oss av en annan anledning, som vi skall återkomma till.

Den mångbegåvade Seneca den yngre blev känd inte bara som författare och filosof. Han gjorde också en lyckad politisk karriär, som dock inte var spikrak. En påstådd skandalaffär vid hovet fick honom landsförvisad till Korsika år 41 under kejsar Claudius regeringstid. Som den stoiker han var tog han förvisningen med fattning och skrev lugnande ord till sin mor (*Trösteskrift till min mor Helvia*). På sitt sedvanligt pregnant sätt förklarar han att det inte finns någon egentlig landsflykt: "Vart vi än reser kommer de allra finaste tingen att följa med oss – naturens universella ordning

och vår egen dygd." Själén kan aldrig vara landsflyktig. Den är fri, helig och evig. Den fattigdom som landsflykten medfört behöver modern heller inte bekymra sig över, den är en börda bara för den som upplever den så: "Fattigdomen går med lätt packning och är fri från bekymmer."

Efter sju år fick Seneca nåd. Den som lyckades utverka det var Agrippina, syster till den avlidne kejsar Caligula, tillika syster till den Julia Livilla som sägs ha varit inblandad i skandalen. Agrippina var nu nygift, som den fjärde hustrun i ordningen till kejsar Claudius. Om vi får tro de romerska historikerna hade hon förgiftat sin tidigare make, och hon skulle också komma att skicka sin nyblivne make i döden medelst samma metod. Agrippina anställde den vise stoikern som lärare åt sin son Nero, som hade adopterats av Claudius.

Om Seneca hade varit fattig medan han levde på Korsika tog han igen det nu med besked. Under sin tid vid hovet samlade han på sig en enorm förmögenhet. Inte oväntat stack detta i ögonen på somliga. Inte skall väl en vis man samla på sig skatter? Han som har predikat fattigdom för att man inte skall fästa sig vid världsliga ting – bör han inte leva som han lär? Seneca försvarade sig med att man visst kan ha det gott ställt, så länge man förstår att ägodelarna är *adiafora* och inte låter dem ta över ens liv. Man behöver inte göra sig av med dem, men man skall vara beredd att ge upp dem. Han frågar: Varför skall en seglare tacka nej till vind i sina segel? Seneca har kritiserats för att tala med kluven tunga. I sin essä "Senecas dilemma" i *De gamle och lögnen* (1978) klandrar Ingemar Hedenius honom för hyckleri och överklassfasoner. Sven Delblanc är inne på samma tema i sitt drama *Senecas död* (1982).

När Claudius dog blev Seneca den nyutnämnde kejsar Neros personlige rådgivare. Vid samma tid tillkom en liten skrift som sticker ut bland Senecas verk. Det är en satirisk smädeskrift över kejsar Claudius, mannen som förvisade honom, men som han nyligen prisat i ett begravningstal, framfört av Nero. Titeln *Apocolocyntosis* (*Förkurbitsningen*, översättning av Kimmo Järvinen, 2003) anspelar på ordet *apoteos*, det gudomliga upptagande som kejsarna fick efter sin död. Till skillnad från sina företrädare kan Claudius inte bevärdigas sådan ära. Han måste lida evigt straff i underjorden som slav, då han av gudarna inte anses värdig något bättre.

Hur denna elaka satir togs emot framgår inte, men Nero var nog nöjd med sin hovfilosof. Med tiden hamnade Seneca dock i onåd, misstänkt för en sammansvärjning mot kejsaren, och dömdes till självmord. Sin dom och sin död sägs han ha hanterat som en äkta stoiker. Enligt historieskrivaren Tacitus skar han upp sina handleder lika lugnt och obekymrat som Sokrates tömde giftbägaren. Som det framstår tvingades hans båda bröder att samtidigt gå samma öde till mötes, liksom brorsonen Lucanus.

En av bröderna hette, som tidigare nämnts, Gallio. Även han kan kopplas till den tidiga kristendomens historia. Han förekommer nämligen i Nya testamentet, som ståthållare i Korint. Till honom fördes Paulus, anklagad för att ha förlött människor "till att dyrka Gud på ett sätt som stred mot lagen" (Apg. 8:13). Gallio släppte Paulus fri, med förklaringen att judarna själva skulle avgöra sådant som gällde deras egen lag.

Gallio mötte alltså Paulus och troligen andra kristna. Seneca var en av Neros närmaste män under förföljelserna av de kristna. En av dessa kristna som förföljdes och led martyrdöden i Rom var just Paulus. Paulus död brukar beräknas till år 64 eller 67 e Kr, alltså runt tiden för Senecas och Gallios död.

Frågan infinner sig: Kan Seneca och Paulus ha känt varandra? Längre trodde man att så var fallet, vilket förstås har bidragit till

Senecas status som kristet inspirerad filosof. Det finns en brev-växling bevarad i Senecas och Paulus namn, men den är uppenbart förfalskad. Det är inte omöjligt att de har känt till varandras existens, men i så fall, menar man, är det mer troligt att Paulus kände till Seneca, som var en berömdhet i hovet kring Nero. Seneca måste förstås ha varit medveten om de kristna i Rom och förföljelsen av dem, men han nämner dem aldrig i någon av sina texter.

Men Jesus och evangelisterna då? Har de tagit intryck av stoicismen? Det har föreslagits att evangelisten Matteus var stoiskt influerad i sin framställning av Jesus och hans förkunnelse. Men det måste inte vara så. Idéer om dygd, alltings förgänglighet, livet som en kamp mot prövningar, kroppen som fängelse för själen, nedvärderingen av det materiella samt själens odödlighet är visserligen stoff som kristendomen delar med stoicismen men egentligen inga uppseendeväckande inslag i en livsåskådning.

Trots likheter mellan de båda åskådningarna finns det några viktiga punkter som skiljer dem åt. En stoiker har inget till övers för en kristen dygd som medlidande. Det anses som svaghet. Själv-mord har aldrig förespråkats av den kristna kyrkan, men ses av en stoiker som något som kan vara nödvändigt och gott. Den vise lever "så länge som han bör, inte så länge som han kan".

Men den mest avgörande skillnaden är nog trots allt den religiösa. Den kristne hoppas på och litar till Guds nåd och frälsning som skänks oförtjänt. Stoikern får kämpa själv för att uppnå sinnesfrid. Stoicismen är dock inte materialistisk utan bekänner en högre makt. Denna är inte klart definierad, utan beskrivs som en sorts försyn eller öde. Det finns alltså ingen gud man kan vända sig till. Ödet kan inte påverkas, och inför dess nycker bör vi vara beredda.

Ar då Seneca en filosof för vår tid? Ja och nej. Jag instämmer med idé-historikern Bo Lindberg, som i sin bok *Seneca – människosläktets lärare* (2010) menar att stoicismen i sin förenklade version fungerar som levnadsvisdom, men att den mer strängt tillämpad inte passar den moderna människan; det är den för hårdhärtad för. Särskilt på ett område tycker jag att den känns helt främmande för vår tid: i synen på sorg och tröst.

Enligt stoikerna skall den som gråter övertygas om att tårarna måste sväljas. För en vis människa är detta redan uppenbart, menar Seneca, men den som inte insett detta, eller fått sin själ så grumlad av känslanstormning att förnuftet slagits på flykten, måste undervisas. Det var just med filosofisk argumentation som Seneca tröstade sin mor.

Filosofen skall fungera som lärare och terapeut. Seneca kallar sig själv till och med *medicus*, en läkare för själen, som skall bota sin patient från bedrövelse, med stoisk filosofi som medicin. Det står i människans makt att lägga sorgen åt sidan, förutsatt att hon själv vill. Omständigheter kan vi inte rå över, men vi kan ta kontroll över våra liv och bestämma oss för hur vi vill hantera det som händer. Metoden för att bota sorg går ut på att medvetandegöra bakomliggande mekanismer. Stoikerna vill blottlägga det som de menar är felaktiga föreställningar, antaganden och slutsatser och på så sätt frigöra sina "patienter" från en ond spiral av negativa tankar. Det gäller att bli herre över sina tankar: "Vi plågas oftare i fantasin än i verkligheten." Låter det som kognitiv terapi? Faktiskt var Seneca en av de filosofer som inspirerade de första företrädarna för just denna typ av psykoterapi.

Ett belysande exempel på hur Seneca går till väga är i den trösteskrift som tillägnas en dam vid namn Marcia (*Consolatio ad Marciam*). I den går han hårt fram. Han förklarar inledningsvis: "Andra får tala vänligt och smekamt till dig. Jag har beslutat mig för att attackera din sorg." (Min översättning, liksom följande citat ur skriften till Marcia.) Marcia har förlorat sin son Metilius, en ung

man som spåddes en lysande karriär inom politiken. Seneca förmanar Marcia att iakttä den behärskning som hon under hela sitt liv givit prov på. Som förebild tar han kejsarinnan Livia, hustru till Augustus. Hennes son Drusus var även han en lovande ung man. Trots att Livia älskade honom djupt, var hon klok nog att sluta sörja i tid: "Samtidigt som hon lade honom i graven, lade hon bort sin sorg."

En modern läsare reagerar troligen på två saker. Det ena är kejsarinnans beteende som ter sig tämligen känslolöst. Det andra som kan provocera är Senecas metod att jämföra Marcias sorg med andras. Varje sorg är individuell och vill bli tagen på allvar – så skulle vi nog se på saken idag. Men Seneca säger sig inte förringa själva smärtan. Det är hur Marcia hanterar smärtan som väcker klander.

I sin stoiska utläggning satte Cicero upp tre punkter för sorgenhantering. Kring dessa argumenterar Seneca i syfte att få Marcia att avlägsna sin sorg och gå vidare.

1. "Det som har hänt är inget ont eller så är det bara ett obetydligt ont." Döden, skriver Seneca, är i sig varken något ont eller gott, men den som har dött har gjort sig fri från livets alla svårigheter som kan rubba sinnet. Därför måste döden ses som en befrielse. Den återför människan till ett fridfullt tillstånd som hon befann sig i innan hon föddes. Genom döden har den totala sinnesfriden, *apatheia*, infunnit sig. Den som ömkar de döda, måste också ömka dem som aldrig blivit födda.

2. "Olyckor drabbar människan och är en del av livets villkor." Det ligger i människans villkor att vara sårbar och dödlig. Om hon är beredd på att olyckor kan inträffa, kan hon bättre tackla dem. "Ingen föds ostraffad", skriver Seneca. Han riktar sig direkt till Marcia då han säger: "Du föddes som en dödlig varelse och du har satt dödliga varelser till världen." Det som vi människor åtrår och älskar är inte vårt; det är lånat och måste återlämnas. Tankegången påminner om det som Senecas kollega Epiktetos uppmanar till i sin *Handbok i livets konst*: "Säg aldrig om någonting, vad det än är: 'Jag har förlorat det!' utan: 'Jag har lämnat tillbaka det.' Har din son dött? Du har lämnat tillbaka honom." (övers. Anders Håkansson).

"Men", säger Marcia i en tänkt invändning, "min sons liv borde ha varat längre." Som svar på detta uppmanar filosofen henne att vara tacksam för att hon överhuvudtaget haft en son. Det är bättre att ha varit lycklig en kort tid än inte alls.

3. "Sorg är fåfängt. Det gnär ingen och åstadkommer ingenting." Vad tjänar det till att gråta? undrar Seneca. Hela livet vore i så fall värt att begråtas. Nya obehagligheter kommer att avlösa gamla. Tårar kommer inte att kalla tillbaka den döde. Det var ödets vilja att detta skulle ske och Marcia måste acceptera att det som har hänt har hänt. "Men", protesterar Marcia i ännu en tänkt invändning, "det är naturligt att sakna de sina." Ett berättigat påstående, kan tyckas. Är man verkligen mänsklig om man inte sörjer? Seneca menar att sorg är godtagbar så länge den är måttlig. För att demonstrera denna måttlighet går han till djurens värld och den korta tid av sörjande som existerar där. En ko råmar i en dag eller två. Längre sorgeprocess än så har naturen inte föreskrivit.

Seneca företräder en hårdkokt filosofi och terapi. Det är ingenting för ömtåliga. När han talar om acceptans är det inte den moderna psykoterapiens eller sinnesrobörens tolkning av begreppet. Det är inte fråga om att känna empati med den som har det svårt och erbjuda verktyg för att hantera lidandet. För Seneca är lidande är en irrationell känsla som inte bara skall hanteras – den skall elimineras. Klarar man att lösgöra sig från dessa affekternas bojar har man lyckats att bli en äkta stoiker. Först då är man riktigt vis. Först då har man uppnått sinnesro, *apatheia*. ✱

*"Med tiden hamnade
Seneca dock i onåd,
misstänkt för en
sammansvärjning mot
kejsaren, och dömdes till
själv-mord."*

HISTORIA

Ekot från Nystad

Freden i Nystad har haft en avgörande betydelse för den svenska utrikespolitiken, skriver **Gunnar Åselius**.

DET ÄR 1 ÅR 300 ÅR sedan freden i Nystad 1721. För Sverige, precis som för Finland, framstår Nystadfreden som den kanske viktigaste traktaten någonsin. I båda länderna har utrikespolitiken därefter huvudsakligen handlat om att försöka hantera konsekvenserna av närheten till det ryska imperiet. Sedan medeltiden hade relationen till Danmark varit den viktigaste faktorn i svensk utrikespolitik. Efter Nystadfreden blev det Ryssland.

Genom Karl XII:s invasion i Norge 1716 splittrades den rysk-preussisk-danskhannoveranska koalition som hade stått redo att invadera Skåne. Frågan om arvsföljden efter den ännu barnlöse svenske kungen skapade samtidigt ett visst utrymme för utrikespolitisk kreativitet. I tronföljdsfrågan stod Karl XII:s syster, prins Karl Fredrik av Holstein-Gottorp mot kungens syster, Ulrika Eleonora och hennes make prins Fredrik av Hessen.

Fredsförhandlingarna i stora nordiska kriget inleddes våren 1718. Det har hävdats att kungens finanspolitiska rådgivare, Georg Heinrich von Görtz, under de hemliga samtal som pågick på Åland med ryska diplomater från maj till september 1718 nära nog åstadkom en fredsuppgörelse. Den skulle ha inneburit Sverige hade givit upp provinserna i Ingermanland och Baltikum. I gengäld skulle Sverige bli Rysslands allierade, tillåtas erövra Norge från Danmark och gifta bort prins Karl Fredrik av Holstein-Gottorp med tsar Peters dotter Anna. Källmaterialet är svårtolkat och dessvärre opålitligt. Läget förändrades under alla omständigheter när Karl XII stupade den 30 november, Görtz störtades och Ulrika Eleonora tillträdde med en ny regeringsform.

För att påskynda samtalen med Sverige sände tsar Peter en expeditionskår, som härjade på den svenska ostkusten 1719 och 1720. Sverige slöt under tiden fred med sina kvarvarande fiender och förlorade Bremen, stora delar av Pommern, tullfriheten i Öresund och fick släppa sin gamla allians med Holstein-Gottorp.

I december 1720 anlände dessutom en inbjudan till fredsförhandlingar från Ryssland. Riksrådet Johan Lillienstedt och landshövdingen i Kopparbergs län Otto Reinhold Strömfelt anlände till Nystad i det ockuperade Finland i april 1721. För att mjuka upp motparten vid förhandlingsbor-

det och öka kompromissviljan avgick den ryska galärflottan den 17 maj från Åbo för en tredje expedition till den svenska skärgården.

Styrkan leddes av generalfältmarskalk Peter von Lacy, som är känd som en av de stora hjältarna i rysk krigshistoria under 1700-talet (på ryska heter han Pjotr Petrovitj Lassi). Lacy var född på Irland och hade som katolik och anhängare till stuartarna gått i landsflykt för att slutligen hamnat i rysk tjänst. Förutom från sina härjningar på den svenska ostkusten blev han

Avlägset ekar än idag tsar Peters segersaluter från Nystad 1721.

berömd för sina strider mot polacker, turkar och fransmän, och för sin seger över svenskarna vid Villmanstrand 1741, där hattarnas ryska krig slutade i fiasko.

Lacys expeditionskår uppgick till 5 000 man infanteri med understödjande kosacker, 30 galärer och 30 skärbåtar. Enligt Lacys egna uppgifter resulterade expeditionen i förstörelsen av två städer, fyra byar och 4 500 gårdar. Sina egna förluster angav Lacy till endast tre döda och åtta sårade. Styrkan seglade först mot Gävle, men steg inte iland eftersom svenskarna bedömdes ha stora förband i området.

ISTÄLLET AVSEGLADE LACY till Hudiksvall, där den sista striden i stora nordiska kriget utkämpades i slaget vid Selånger, 8 km väster om Hudiksvall, den 25 maj 1721. Bönder i trakten, båtsmän och Jämtlands kavallerikompani försökte tillsammans hejda ryssarna. Den svenska styrkan blev nedriden och kringrädd av kosacker, men lyckades ändå slå sig ut. Lacy drog sig därefter tillbaka och brände vad som hade hunnit byggas upp av Hudiksvall och Sundsvall. Sedan även resterna av Gamla och Nya Piteå samt Umeå hade bränts ned fick von Lacy order att segla tillbaka söderut längs kusten till Åbo, in i Finska viken.

Eftersom fredsförhandlingar samtidigt pågick, ingrep inte den svenska flottans fartyg för att hindra ryssarna. Istället beordrade Kungl. Maj:t att den skulle

Ideologier som kan förenas

64 Catarina Kärkkäinen vill blanda liberalism och konservatism

De hemkommande SS-fruarna

66 Charlotta Seiler Brylla läser Christoph Andersson

De intellektuellas ansvar

68 David Andersson om yttrandefrihet

Cykels brokiga historia

70 Henrik Nilsson läser Henrik Höjer

Krönika

71 Gustav Björklund Larsen tipsar Magdalena Andersson

I korthet

71 Lars Lönnroth om skrock

VREEDE tekening tusschen de Plenipotentiaarijzen van den Kyser van Groot Rusland en de Koning van Sweeden, tot Neustadt; naar een Oorlog van 21 jaaren. op den 20 Aug. 1721.

PAX inter Magnum Moscovitarum Imper: et Regem Sueciae composita ductu Oratorum utriusque cum summa potestate Neostadii 20 Augusti die 1721 post bellum 21 annorum.

Pet. Schenk Exc. Amst. C. Priv.

Undertecknandet av fredsavtalet. Samtida kopparstick.

”afhålla sig från alla hostiliteter”.

Storbritannien och Frankrike hade erbjudit sina tjänster som medlare, vilket skapade förhoppningar hos rådet om en fördelaktig uppgörelse för Sverige. Storbritannien var dock pressat av den börskrasch som hade följt på den stora Söderhavssvindeln 1720, och hade därför ingen önskat att komplicera sina relationer med Ryssland ytterligare. En brittisk eskader under amiral Norris låg visserligen vid Älvsnabben för att skydda den svenska kusten, men Royal Navy hade till skillnad från ryssarna inga grundgående skärgårdsfartyg.

FREDSAVTALET UNDERTECKNADES den 30 augusti, vilket med korrigering för övergången till den gregorianska kalendern blir den 10 september med vår tideräkning. Redan den 6 september 1721 rapporterade den svenska flottans befälhavare överamiral Sparre: ”Fredsverket är nu så vida avan-

ceradt, att alla hostiliteter d. 13 uti denna månaden, alldeles komma att upphöra och försvinna.”

Fredsavtalet innebar att Sverige förlorade Estland, Ingermanland, Livland, Dagö, Ösel, Möen och delar av Viborgs och Kexholms län till Ryssland. Den svenska stormaktstiden var nu över.

BUDSKAPET OM FREDENS undertecknande i Nystad nådde tsaren när han befann sig i till sjöss i Finska viken. Han begav sig raka vägen till Sankt Petersburg. Kanonskott och trumpetstötar förkunnade nyheten medan monarken seglade upp för Neva, och förnäma personer skyndade dit för att välkomna honom till huvudstaden. Från alla fästningar avfyrades salutskott, och i alla Rysslands kyrkor anbefalldes trefaldig tacksägelse. Festligheterna pågick i en vecka och inbegrepp bland annat en ofantlig maskerad.

Den 22 oktober (den 2 november) utro-

pades det ryska imperiet i Treenighetskyrkan, när Peter antog titeln fäderneslandets fader och allrysk kejsare. En bankett hölls för tusen personer, med en bal och ett praktfullt fyrverkeri.

SVERIGES FÖRSÖK ATT revidera Nystadfreden misslyckades 1741 och 1788. Efter 1809 växte en bilateral relation fram mellan Sverige och Finland å den ena sidan, Ryssland å den andra, som tog sig uttryck i Borgå lantdag 1809 och storfurstendömet Finlands autonomi, liksom fördraget i Åbo 1812 mellan Karl Johan och Alexander I. I förlängningen av Nystadfreden skönjer man Molotov-Ribbentrop-pakten 1939 och Finlands fortsättningskrig, Sveriges och Finlands säkerhetspolitik under kalla kriget, och ländernas motvilja mot Nato-medlemskap under 2000-talet.

Avlägset ekar än idag tsar Peters seger-saluter från Nystad 1721. ✨

Ideologier som kan förenas

Moderaterna har genom sin historia blandat konservatism med liberalism, vilket kan bli betydelsefullt för kommande samarbeten, menar **Catarina Kärkkäinen**.

DET NYA POLITISKA landskapet väcker frågor om partiernas ideologiska grund. Den senaste mandatperioden har inneburit den borgerliga alliansens upplösning, socialdemokratiska och liberala överenskommelser, en förment konservativ våg och ett liberalkonservativt samarbete i vardande. Frågan om hur ideologierna förhåller sig till varandra blir intressant i ljuset av detta.

I samband med att Anna Kinberg Batra avgick 2017 förkunnade många att liberalismen och konservatismen är oförenliga. Till exempel skrev den liberala författaren Johan Norberg att Moderaterna slets sönder eftersom man hade haft ambitionen att vara ett samlingsparti för både liberaler som Lars Johan Hierta och konservativa som August von Hartmansdorff: "De fick efter en tid nämligen en gemensam fiende i socialismen, som likt liberalismen ville modernisera landet men med konservativa medel – 'statsförmynderskap'. I kampen mot det Aftonbladet kallade 'stöld som statsmaxim' kunde liberaler och konservativa finna varandra. När socialismen föll på eget grepp började det arrangerade äktenskapet mellan liberaler och konservativa kännas poänglöst och kvävande." Detta är emellertid inte en självklar slutsats.

Historiskt har den gemensamma fienden inte sällan saknats. I slutet av sitt klassiska verk *Reflektioner om franska revolutionen* (1790, svensk översättning av Carl G Holm 1982) skriver konservatismens lärofader Edmund Burke ändå att han är "en person vars offentliga bemödanden nästan helt varit en kamp för andras frihet [...] i vars bröst ingen bestående vrede eller lidelse någonsin har antänts utom av vad han ansett vara ett tyranni".

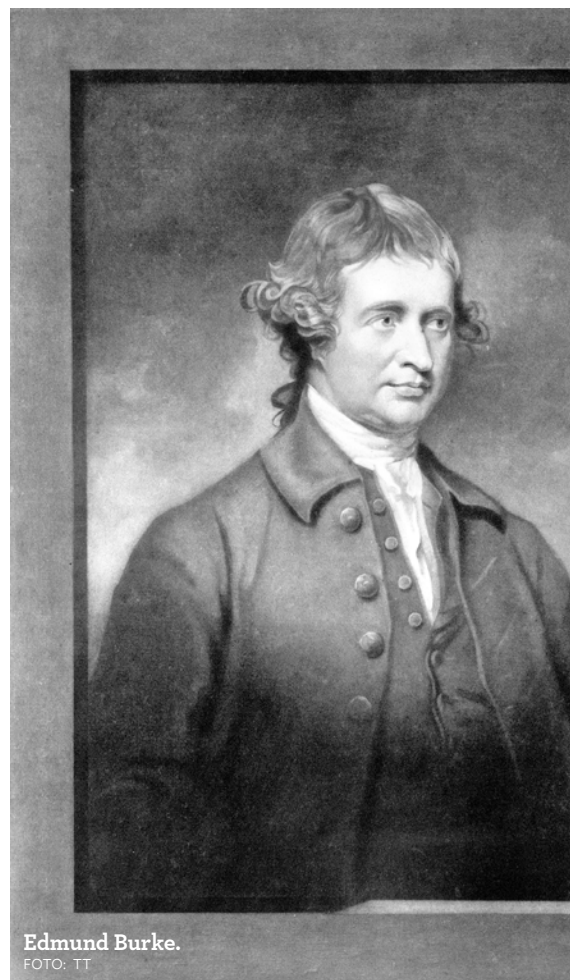
I sin avhandling *Folkhemskapitalismen. Högers programutveckling under efterkrigstiden* (1992) konstaterar Stig-Björn Ljunggren: "I Sverige finner vi 'konservatism' i bruk i mitten av 1800-talet och den finns belagd i mitten av förra seklet då *Aftonbladet* påstod att 'den sanna liberalismen' och 'den sanna konservatismen' kokade i samma gryta."

Moderaterna är intressanta som fallstudie för den bredare frågan betraktat. Partiet är det enda i Sverige som gör anspråk på att kombinera de båda idétraditionerna. När det grundades som Allmänna valmansförbundet år 1904 var det som en "sammanslutning mellan de konservativa och moderata elementen i samhället gentemot de radikala grupperna". I dag beskriver man sin grund som "en förenig av konservativ samhällssyn och liberala idéer".

SVENSK STATS-VETENSKAP HAR, milt sagt, inte gjort Moderaterna till sitt huvudsakliga intresse. Men det finns två avhandlingar om partiets historia och ideologiska grund. Den ena är den ovan nämnda av Stig-Björn Ljunggren; den andra är Jan Hyléns *Fosterlandet främst? Konservatism och liberalism inom högerpartiet 1904–1985* (1991).

Stig-Björn Ljunggren beskriver hur socialkonservatism under 1940-talet blir den framträdande idéinriktningen. Under 1950-talet tar en liberalkonservativ strömning överhanden, och efter det idémässigt turbulenta 1960-talet kommer Gösta Bohman och liberalismen. Ljunggren drar slutsatsen att utvecklingen som präglar partiet är utvecklandet av en liberalkonservativ hållning som både är resultatet av praktiska omständigheter, som den påtvingade sammanslutningen av konservativa valmän, och intellektuella grunder. Det är en sammansmältning snarare än en förflyttning – en "lödig amalgamer, där individualismen kombineras med kollektivet, frihet med ansvar och ekonomism med värn om traditioner".

Jan Hylén delar upp partiets historia i tre perioder. Under den första perioden 1915–1925 var partiet utpräglat konservativt, med liberala inslag inom den ekonomiska politiken. Marknadsekonomin var ett medel – aldrig ett mål i sig självt. Under den andra perioden 1945–1955 överger partiet sin kollektiva samhällsteori och moral-syn och antar en optimistisk människosyn och individualistisk samhällsteori, moral-

Edmund Burke.

FOTO: TT

uppfattning och syn på ekonomin. Under den tredje perioden 1975–1985 finns inom socialpolitiken en dragning mellan socialkonservatism och klassisk liberalism, men kritiken mot välfärdsstaten tilltar. Sammanfattningsvis menar Hylén att partiets utveckling snarare bör beskrivas i termer av ideologiskt byte än en idéutveckling.

BÅDA AVHANDLINGAR RYMMER uppenbarligen sanningar. Partiet har rört sig från konservatism till en större grad av liberalism, men nog har man nästan alltid också kombinerat de båda ideologierna. Om man betraktar partiets program utifrån det politiska värde som man under det senaste halvsekle har betonat som det viktigaste – friheten – framträder den bilden ännu tydligare: Redan under partiets konservativa begynnelse finns klassiskt liberala drag i synen på frihet. Både positiv och negativ frihet har i någon mån funnits med i alla program. Fortfarande i de senare liberalt betonade programmen motiveras friheten delvis utifrån konservativa värden. Det finns mer som förenar de olika epokerna än som skiljer dem åt.

Förmodligen beror detta också på att det faktiskt finns stora beröringspunkter mellan ideologierna. Ätminstone är det lätt att föreställa sig det när man läser

Arvid Lindman.
FOTO: TT

Anna Kinberg Batra.
FOTO: JONASEKSTRÖMER / TT

Russell Kirks plädering för att det finns en moralisk ordning som är sann och bestående, som är skapad för människan. Eller när Adam Smith skriver om nödvändigheten av moral och dygder för att marknadsekonomin ska fungera. I båda traditioner framhålls institutioner som resultatet av historiska processer och bärare av mänsklighetens kunskap.

I DAG ÄR det färre som hävdar att det skulle vara omöjligt för Moderaterna att förena liberalism och konservatism. Diskussionen har i stället förflyttat sig till att handla om huruvida de fyra partier som vill byta ut den nuvarande regeringen ska kunna samarbeta. Det komplicerar naturligtvis frågan, och svaret kommer också bero på hur den ställs: Ska vi betrakta partiprogram? Prioriterade frågor? Likheter och skillnader i partikulturer? Partimedlemmarnas eller väljarnas opinioner? Frågan är värd en egen avhandling, men en sak tror jag att man kan konstatera: Om Sverigedemokraterna menar allvar med att bygga en konservativ rörelse i anglosaxisk tappning kring sitt parti, med Edmund Burke och Roger Scruton som möjliga förebilder, kommer det att underlätta snarare än försvåra samarbete.

Det är inte konservatismen, ens om den

som under Allmänna valmansförbundet och Arvid Lindman skulle anta formen av socialkonservatism eller värdekonservatism, som kommer vara problemet, utan den långtgående nationalismen och populismen som drar åt det auktoritära. Den som hävdar att liberaler inte skulle kunna samlas med konservativa i ett regeringssamarbete missar poängen.

Moderaterna är intressanta som fallstudie för den bredare frågan betraktat. Partiet är det enda i Sverige som gör anspråk på att kombinera de båda idétraditionerna.

Om man uppehåller sig vid idéernas värld finns det tvärtom stora fördelar med att förena dessa båda traditioner. Det handlar inte bara om man delar åtskilliga värden – frihet och äganderätt, frivilliga gemenskaper framför radikala sys-

tem, nationen som grund för våra liberala institutioner, dygder som personligt ansvar, bildning och hederlighet. Det handlar också om utgångspunkterna som man inte delar. Liberaler kan ta intryck av värdet av traditioner, samhällsgemenskap och institutioner som familjen, liksom av kunskap och traditionella undervisningsmetoder i skolan. Konservativa bör påminnas om värdet av pluralism, syftet med maktodelning, och hejdas från politisk maktutövning i samhällets alla sfärer. Historisk inspiration för ett sådant samarbete finns inte minst hos det parti som är tänkt att styra skutan.

EDMUND BURKE BESKREV sig också i *Reflektioner om franska revolutionen* som en person som "önskar bevara samstämmigheten genom att variera medlen för att trygga enigheten i slutet; och, när jämvikten på det fartyg han seglar hotas av överlast på ena sidan, önskar lägga den obetydliga vikt som hans förnuft kan bidra med till att bevara dess jämvikt".

Det som krävs för ett lyckat samarbete är att såväl liberaler som konservativa – liksom den historiske lärofadern – förmår både följa sin egen kompass, läsa av sjökortet riktigt och använda sitt förnuft för att parera vindbyar från båda håll. ✨

De hemkommande SS-fruarna

Christoph Anderssons nya bok skildrar svenska kvinnor som gifte sig med SS-officerare. Det finns paralleller till IS-kvinnorna, skriver **Charlotta Seiler Brylla**.

ÅR 1936 DELTAR den 26-åriga Sara Toll från Stockholm i en internationell kongress för barnmorskor i Berlin. Med på konferensen är över 1 000 deltagare från 22 länder som får ta del av nazisternas rasbiologiska familjepolitik. Sara Toll är imponerad av de statliga åtgärderna för att minska spädbarnsdödligheten, och tvångsterilisering av så kallade mindervärdiga är hon inte heller främmande för, en liknande politik bedrivs också i Sverige. På konferensen lär hon känna Hans Deuschl, som är SS-läkare och sedan sommaren 1935 rektor för en läkarskola, belägen i en liten by utanför Neubrandenburg. Här undervisar tysk sjukvårdspersonal i det rastänkande som präglar alla samhällsinstitutioner i Tredje riket och som så småningom utmynnar i nazisternas eutanasi-program.

Sara Toll och Hans Deuschl blir ett par och önskar ingå giftermål, men eftersom Deuschl är SS-officer är detta ingen enskild angelägenhet, utan deras fall prövas noggrant av Heinrich Himmlers rasmyndighet RuSHA (Rasse- und Siedlungshauptamt)

som i Nazityskland hade uppgiften att "rena" den ariska rasen, liksom att administrera germaniseringen av erövrade territorier. Eftersom paret Deuschl utgör en del av det nationalsocialistiska elitskiktet måste de uppvisa fläckfria stamtavlor, som varken får innehålla judiska förfäder eller psykisk sjukdom. De måste genomgå läkarundersökningar som intygar att de har utmärkt fysik för den fortplantning som är en förutsättning för Tredje rikets och det ariska folkets expansion (varje SS-kvinna förväntas därför föda ungefär 10 barn). På grund av vissa problematiska inslag i Saras och Hans familjehistoria blir de till sist tvungna att förlita sig på det faktum att Himmler är en vän till familjen. Ibland var det nämligen högste chefen själv som bestämde om äktenskapen kunde ingås och ariska kvinnor av utländsk börd godkännas.

SARA TOLL ÄR EN AV huvudpersonerna i Christoph Anderssons nya bok om de kvinnor som 1933–1945 valde att äkta SS-officerare och ställa sig i nazismens tjänst, *Svenska SS-fruar med uppdrag att föda ariska barn* (Norstedts). Deras nazistiska karriärer finns dokumenterade i National Archives i Washington, och bland dessa fann författaren också 22 svenskor. Andersson, som är journalist och lärare i journalistik vid Södertörns högskola, stötte på lådan av en slump när han egentligen gjorde research för en annan bok på arkivet i Washington.

Som bekant omfattade den nationalsocialistiska apparaten också en minutiös dokumentation över alla planerade och utförda grymheter, dokument som sysselsätter forskarna än idag. I slutskedet av kriget flyttade Himmler sin rasmyndighet till en undagömd plats i den lilla orten Kyffhäuser, förmodligen i förhoppningen att dokumenten skulle hinna förstöras innan de hamnade i de allierades händer. Så blev det emellertid inte

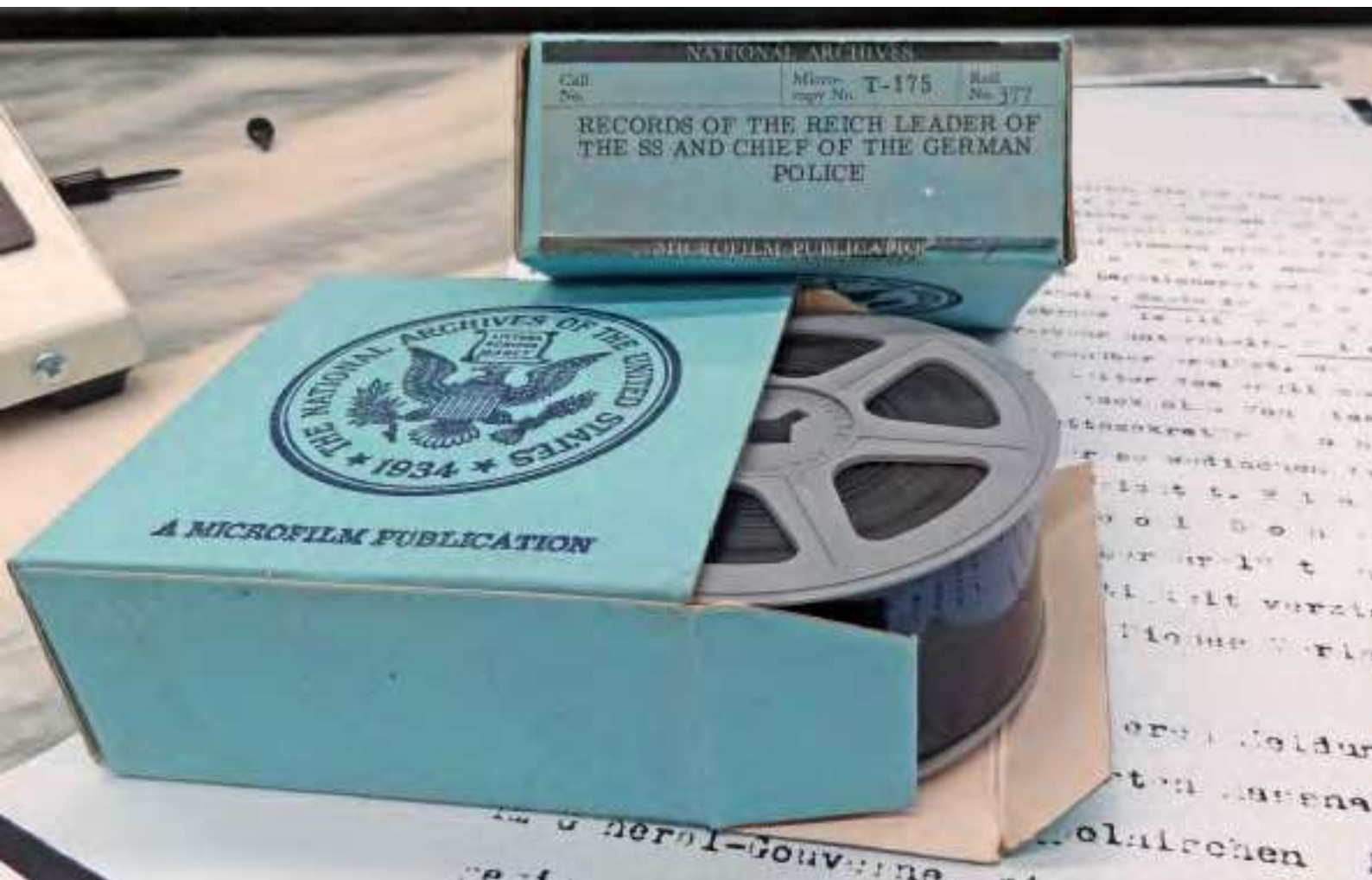
och som flera andra av de tyska arkiven transporterades kopior till USA, där inte samma stränga spärklausekler och integritetsskydd gäller som på det tyska Bundesarchiv.

Tack vare dokumenten i National Archives kan Andersson med stor detaljskärpa ge en bild av hur nazisternas raspolitik tog sig uttryck i konkreta exempel. SS-fruarna skulle inte bara vara övertygade nazister utan också välfungerande reproduktionsmaskiner. Flera av de svenska kvinnor som Andersson skildrar var gifta med män som var djupt involverade i olika krigsförbrytelser. Under flera år tillhörde de en social elit i Tredje riket med de privilegier det innebär i form av boendesituation och matransoner. Men när kriget gick mot sitt slut förändrades kvinnornas situation. De var del av en kriminell organisation, varför både deras män och de själva riskerade att ställas inför rätta. Därför tog sig SS-kvinnorna till Sverige och agerade därifrån för att försöka hjälpa sina män. Kvinnorna hade tvingats avsäga sig sina svenska medborgarskap när de gifte sig med SS-männen, de återvände som flyktingar och förhördes av svenska myndigheter om sina förhållanden under kriget.

DET ÄR SMÅTT chockerande att läsa om hur bra de klarar sig (åtminstone ur ett juridiskt perspektiv). Deras roll i Nazityskland utreds inte i nämnvärd utsträckning och de landar på fötterna i efterkrigstidens Sverige. Ett av SS-paren utvandrar till Argentina, som blev en fristad för många nazister. Några fortsätter sitt liv i det delade Tyskland utan att avslöja vad de varit med om för sina barn, som en gång avlades för att tjäna Führern. Skildringen av de äkta männens öden ger inblick i att Nürnbergprocesserna främst hade ett symboliskt värde. De allra flesta aktörer och medlöpare i Nazityskland straffades inte, då resurserna saknades för att bevisa brott. Hans Deuschl dömdes exempelvis till ynka 100 mark i böter trots att han beordrat massavrättning av krigsfångar och utfört experiment på funktionshindrade enligt rasmyndighetens dokumentation.

Andersson broderar ut sina arkivfynd till detaljerade berättelser fyllda av känslor och lokalkolorit, nästan suggestiva i sitt sätt att involvera läsaren i protagonisternas erfarenheter och umbäranden. De fyra

I National Archives mikrofilsarkiv finns spår efter svenskorna som skulle föda barn åt Hitler.

FOTO: CHRISTOPH ANDERSSON

huvudberättelserna följer samma struktur. Det skapar ibland en känsla av onödig upprepning, särskilt som författaren är förtjust i den allvetande berättarens tillbakablickande: "Vad ingen av dem ännu vet är att det faktiskt kommer att vara till deras fördel ..." Texten hade kunnat kortas ner åtskilliga sidor i den delen, medan de två avslutande kapitlen rymmer mer resone-mang och moraliska reflexioner.

EN FÖRTJÄNST MED boken är den komplexa bild Andersson väver genom att kombinera olika källor och ge läsaren en större kontext. Plötsligt blir de propaganda-aktioner han skildrar i boken *Operation Norrsken*. Om *Stasi och Sverige under kalla kriget* (2013) relevanta för att följa upp en av de skildrade familjerna. Ett annat exempel är berättelsen om SS-frun som är dotter till tyskprofessorn Erik Rooth, där kan Andersson komplettera Birgitta Almgrens tidigare studier av svenska germanister under Tredje riket. Särskilt starkt blir författarens personliga möte med sonen till en av SS-fruarna som inte har känt till något om sina föräldrars förehavanden under kriget. Många NS-sympati-

sörer kunde smyga under radarn i Sverige. I 68-rörelsens Västtyskland blev en fråga från barn och barnbarn närmast obligatorisk: "Vad gjorde du under kriget?" Den frågan ställdes alltför sällan i Sverige.

SS-fruarna skulle inte bara vara övertygade nazister utan också välfungerande reproduktionsmaskiner.

ANDERSSONS BOK HANDLAR på ett generellt plan om hur vi hanterar det förflutna. Hur väljer en familj att handskas med det faktum att föräldrarna var nazister och delaktiga i krigsförbrytelser? Den ena familjen vill bara glömma, en vill tillrättalägga historien, en tredje vill publicera sanningen för att få sinnesro. Andersson använder också sin egen familj för att visa hur en berättelse kan modifieras i syfte att bli uthärdligt, men hur sanningen till sist kommer fram i morfaderns efterlämna-

de papper. Boken om SS-fruarna illustrerar inte minst dokumentens och arkivens centrala roll i historieskrivningen.

Parallellen till de hemkommande IS-kvinnorna är förstås uppenbar – i likhet med SS-kvinnorna var deras uppgift att föda barn till kalifatet och de tjänade en kriminell stat. Även här är både kunskap om regimen och tillgången till dokumentation centrala för att kunna döma de ansvariga. Andersson kritiserar Statens utlänningskommission för att aldrig ha begärt ut några dokument som hade kunnat kasta ljus över SS-parens historia, och han hoppas att denna bristande hantering kan vara en lärdom i processen med de återvändande IS-fruarna.

DET ÄR MÄRKLIGT, men kanske också talande att arkivboxen med SS-fruarna samlade damm tills Christoph Andersson råkade hitta den. Skildringar som rör kvinnornas roll i nazistiska och högerextrema rörelser är fortfarande förhållandevis få, och boken om de svenska SS-fruarna är också i det avseendet ett viktigt bidrag till förståelsen av nationalsocialismens förgreningar och arv i Sverige. ✨

De intellektuellas ansvar

De intellektuella har ofta brustit i försvaret för yttrandefriheten. Sveket upprepades i debatterna om Muhammedteckningar, menar **David Andersson**.

ALLA SOM LEVER i ett samhälle med yttrandefrihet har anledning att vara tack samma. Men för vissa personer är det fria ordet själva förutsättningen för verksamheten. Ändå är historien full av författare, forskare och filosofer som har hyllat olika diktaturer. Den lärde litteraturprofessorn och kritikern Fredrik Böök försvarade bokbålen i Tyskland 1933. Författaren Artur Lundkvist prisade den höga kulturella nivån i Stalins Sovjet. Det finns därför en omfattande litteratur om de intellektuellas svek eller "klerkernas förräderi", för att låna titeln på Julien Bendas bok från 1928, *La trahison des clercs*.

I oktober omkom konstnären Lars Vilks, som länge hade levt under dödshot. Och i år är det 15 år sedan *Jyllands-Postens* Muhammedkarikatyrer ledde till en internationell kris. Med anledning av det publicerade Karin Svanborg-Sjövall nyligen ett reportage i Timbros nättidning *Smedjan*. Där sammanfattar Bertel Haarder, som då var Danmarks kulturminister, 2006 års karikatyrkonflikt så här: "Den politiska undfallenheten går till historien som ett ärelöst knäfall för våldsverkarna."

När konstnärer och tidningar utsätts för allvarliga hot borde den naturliga reaktionen vara att visa solidaritet med de drabbade. Både av medkänsla och för att skicka en signal om att det inte lönar sig att hota. Men istället valde många debattörer att tala av "missbruk av yttrandefriheten". Lars Vilks fick skulden för de våldsdåd som riktades mot honom. De svenska debatterna om Vilks och *Jyllands-Posten* kan ses som ett bevis på att de intellektuellas förräderi ständigt upprepas. Åtminstone utifrån ett – i vid mening – liberalt synsätt.

En liberal försvarar de formella fri- och rättigheterna och ser också demokratin primärt som en form. Herbert Tingsten konstaterar i sin bok *Demokratiens problem* (1945) att tron på demokratin inte är en politisk åskådning i samma mening som till exempel konservatism, liberalism och socialism: "Den innebär en uppfattning om statsstyrelsens form, om tekniken för politiska avgöranden, icke om de statliga beslutens innehåll [...] Den kan alltså betraktas som ett slags overrideologi, i den meningen nämligen, att den är gemensam för skilda politiska åskådningar. Man är

demokrat, men därjämte konservativ, liberal eller socialist."

Den liberala synen på demokrati och yttrandefriheten har ibland kritiserats för att vara alltför formalistisk och för att sakna en nödvändig maktanalys. Sådan var ofta kritiken från 68-vänstern.

I ett debattinlägg, omtryckt i samlingen *Skriftställning* (1968), angrep Myrdal en svensk lärobok för grundskolan därför att den påstod att Sverige är en demokrati. Detta är borgerlig propaganda, menade han. Vi har inte valt de verkliga makthavarna, som familjen Wallenberg. I samma anda hävdade Göran Palm i *En orättvis betraktelse* (1966) att det inte finns några verkliga demokratier.

KONFLIKTEN MELLAN DEMOKRATI och diktatur var avgörande för Tingsten. Den ersattes av Myrdal, Palm och deras likasinnade med konflikten mellan väst och tredje världen. Det var, enligt dem, en förpliktelse att ta parti mot västvärlden. Maos Kina uppfattades som den främsta företrädaren för tredje världens folk och hyllades som en förebild.

I sin bok *En illojal europés beklännelser* (1968) gick Myrdal till attack mot de intellektuella. Anklagelsen handlade inte om att de hade stött diktaturer, det gjorde

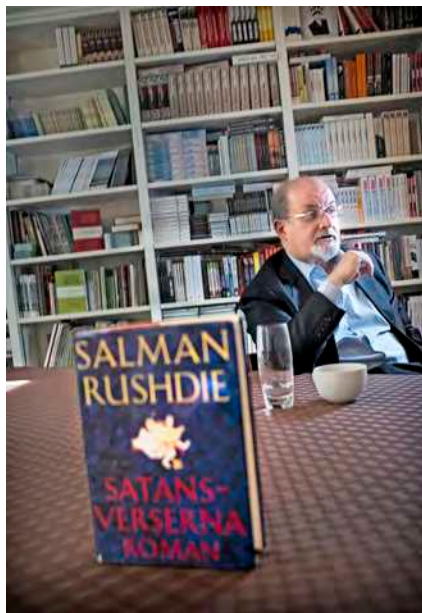
han ju själv, utan för att de i praktiken var lojala mot väst: "Vi beskriver hur de fattiga utplundras av de rika. Vi lever bland de rika. Lever på plundringen och är idéernas hallickar bland de rika [...] Vi är inte medvetandets bärare. Vi är förnufsets fnask."

År 1979 publicerade filosofen Torbjörn Tännsjö skriften *Istället för yttrande- och tryckfrihet*. Där argumenterade han för att de nämnda friheterna tenderar att gynna ekonomiskt starka och välartikulerade minoriteter, och därför inte har något värde. I skriften skisserar han ett utopiskt, planekonomiskt samhälle, där staten äger produktionsmedlen: "I Utopia finns en enda dagstidning, *Folkets Dagblad*. Den når alla medborgare som morgontidning, utan kostnad [...] Ingen lag i Utopia stadgar något om en individuell rätt för var och en att fritt uttrycka åsikter." Skriften avslutas med det optimistiska utropet: "Utopia är möjligt att vinna. Yttrande- och tryckfriheten bör på sikt avskaffas!"

TÄNNSJÖ ÄR KÄND både för sitt starka vänsterengagemang och för att vara den främste svenske företrädaren för utilitarismen eller nyttofilosofin. Enligt den läran är lycka det enda som har ett egenvärde, däremot inte till exempel frihet eller rättigheter. Tännsjö uttrycker sig ofta drastiskt och brukar driva sina teser så långt det är möjligt. Men hans grundtanke kan man känna igen från senare debatter om Muhammedkarikatyrer: yttrandefriheten har inte något värde om den används för att kritisera förment svaga grupper, som muslimer.

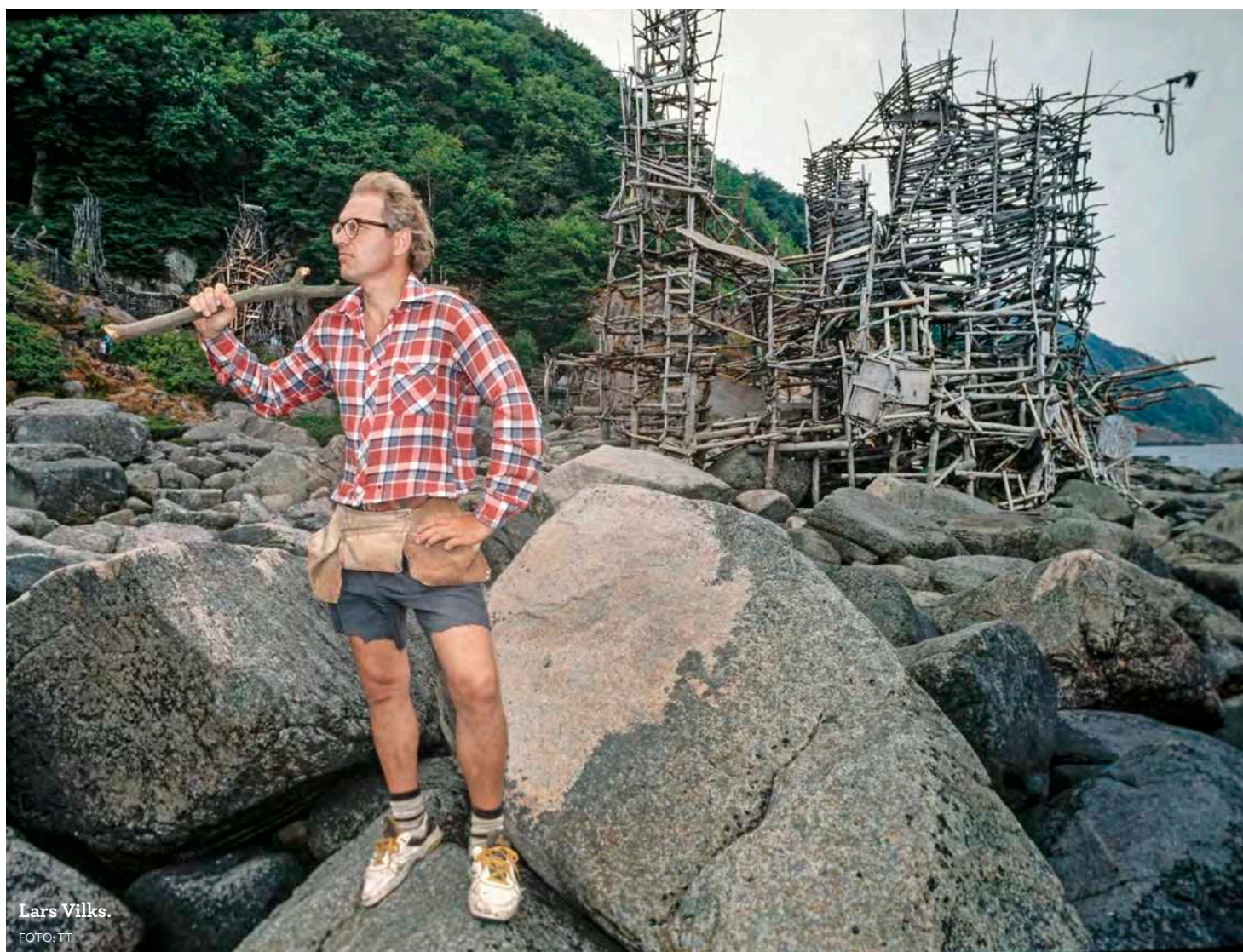
År 1989 utfärdade Irans ledare ayatolla Khomeini sin dödsdom över författaren Salman Rushdie. Året efter skrev Jan Myrdal i *Svenska Dagbladet* att han inte tänkte skriva under ett upprop för Rushdie eftersom han inte ville delta i något "korståg mot islam". Enligt Myrdal hade Khomeinis fatwa gjort det möjligt "för de fattiga och förtrampade muslimska invandrarmassorna i Europa att ta medveten ideologisk strid för sitt människovärde. De västliga intellektuellas [...] nuvarande uppträdande i Rushdieaffären uttrycker blott deras tjänande roll som maktens hjon."

Myrdals försvar för Khomeini ansågs chockerande på sin tid och bidrog till hans marginalisering i offentligheten. I Sverige

Salman Rushdie.

FOTO: TT

Lars Vilks.
FOTO: TT

ställde de flesta debattörer upp för Rushdie. I Storbritannien angreps han däremot av till exempel författarna John le Carré och John Berger och historikern Hugh Trevor-Roper. Rushdie ger i sin memoarbok *Joseph Anton* (2012) en del förfärande exempel på hur han själv hölls ansvarig för hoten mot honom.

DET VISAR ATT det är lättare att engagera sig för yttrandefrihet på ett visst avstånd. När hoten kommer närmare ökar rädslan för att själv drabbas av våld, då blir det frestande att skylla på offren. Men det fega agerandet underlättades av den utbredda västfientligheten inom vänstern. I debatterna om Lars Vilks och *Jyllands-Posten* närmade sig flera svenska debattörer Myrdals sätt att resonera.

I början av 2010 attackerades Kurt Westergaard, som tecknat en av *Jyllands-Postens* karikatyrer, i sin bostad. När Danmarks statsminister beskrev det som ett angrepp på demokratin protesterade Dan Jönsson i *Dagens Nyheter*: "Det var det naturligtvis inte. Mordförsöket på Wes-

tergaard var ett attentat mot en man som utmanat miljontals troende muslimer med en dum teckning av deras profet som terrorist." Jönsson påstod att liknande attentat skulle upphöra om västvärlden monterade ner det ekonomiska system som gör en liten minoritet av världens befolkning fantastiskt rik på den fattiga majoritetens bekostnad".

Den liberala synen på demokrati och yttrandefriheten har ibland kritiserats för att vara alltför formalistisk och för att sakna en nödvändig maktanalys. Sådan var ofta kritiken från 68-vänstern.

Ulrika Knutson förklarade 2012: "Rondellhunden är ingen gullig knähund. [...] Vilks har [...] gjort sig till nyttig idiot åt islamofoba och kränkande idéer. Hans politiska – och humanitära – tänkande är genant outvecklat."

OGH EFTER VILKS död påstod Moderna museets överintendent Gitte Ørskou att Vilks Muhammedteckning "grundar sig på hatisk och kränkande ikonografi" och var "en medveten provokation med avsikt att skapa spektakel i en tid som var och är starkt präglad av xenofobi och islamofobi".

Det finns naturligtvis många problem med sådana maktanalyser, bland annat är de mycket godtyckliga. Hur kunde mäktiga tyranner som Mao och Khomeini uppfattas som representanter för fattiga och förtryckta människor? Vari ligger rättvisan i att de grupper som har störst våldskapital och agerar mest hänsynslöst kan diktera vad som får sägas? Vem är svagare än en författare eller konstnär som har drabbats av dödshot och inte tilläts att leva ett normalt liv? ✨

Cykelns brokiga historia

I en ny bok visar Henrik Höjer hur cyklismen hängde samman med en ökad frihet, inte minst för kvinnor, skriver **Henrik Nilsson**.

EN GÅNG BERÄTTADE en äldre dam för mig om dansbanorna i hennes ungdom. Med ett visst vemod drog hon sig till minnes sommarkvällarna då potentiella kavaljerer ännu anlände på cykel genom skogsdungarna. När bilismen gjorde sitt intåg blev det enligt henne svårare att i sakta mak lära känna jämnåriga pojkar, eftersom dessa efter bara några danser rastlöst återvände till sina bilar för att hinna till ännu en nöjeslokal under samma kväll, där nya bekantskaper hägrade.

En mängd berättelser och minnen som rör cykelns betydelse i mitt eget och andras liv kommer till mig under läsningen av författaren och vetenskapsjournalisten Henrik Höjers bok *Frihet på två hjul. En bok om cyklingens historia* (Mondial). Den inleds med en gedigen genomgång av cykelns tidiga historia, från sparkcykeln draisinen på 1810-talet, uppkallad efter konstruktören Karl Drais von Sauerbronn, fram till

den franska nyheten ett halvt sekel senare att förse tvåhjulingen med pedaler.

Trots hjulets långa historia i olika kulturer dröjde det förvånansvärt länge innan cykeln blev ett väl fungerande transportmedel, särskilt med tanke på att tekniskt sett mer avancerade uppfinningar samtidigt såg dagens ljus – som förbränningsmotorn, telegrafkabeln och fotografikons-ten. Om cykelns tidiga prototyper främst var en angelägenhet för unga välbeställda män i västeuropeiska storstäder, öppnade en rad förbättringar i slutet av 1800-talet – som kedjedriften, luftgummidäcken och navbromsen – för dess segertåg på bredare front. Vid samma tid blev den ett ofta återgivet motiv på såväl vykort och bokmärken som cigarettetuier och tändsticksaskar.

HENRIK HÖJER REDOGÖR för cykelns samspel med den tilltagande individualismen under 1900-talet, och hur dess upp-

sving sammanföll med människors ökade fritid till följd av reglerad och minskad arbetstid. Särskilt intressanta är kapitlet om cykelns roll under kvinnans frigörelse, som ju inte bara handlade om rösträtt och progressiv lagstiftning utan också om nya sätt att röra sig utanför hemmet och i det offentliga rummet. ”Cykling förknippades ofta med kroppen, sinnlighet, överraskning, rörlighet, oväntade möten, oförutsägbarhet”, skriver Höjer. Efter att författaren och aktivisten Nanny Palmkvist sommaren 1892 hade cyklat från Helsingborg till Jönköping, vittnar hon i ett av de många pressklipp som återges om ett motstånd som börjar ge vika: ”Då jag för ungefär blott ett år tillbaka visade mig för första gången på två hjul, vållade jag en icke ringa oro.” Paradoxalt nog både sexualiserades och avsexualiserades kvinnan, noterar Höjer, med anledning av att cyklande kvinnors klädsel ibland närmade sig männens. Tidstypiska farhågor om alla fysiska och psykiska åkommor som en kvinna kunde ådra sig på sadeln gav efter hand vika för en ny ordning bakom styret. Men författaren påminner oss om att det fortfarande finns konservativt religiösa länder där en ensam kvinna på cykel är en högst oroande och subversivt laddad uppenbarelse.

Frihet på två hjul är en detaljrik och tankeväckande framställning om ett transportmedel och en företeelse som för många på våra breddgrader har blivit en så självklar del av vardagen att vi riskerar att bli blinda inför dess brokiga historia. Ibland önskar jag dock att författaren hade låtit berättelsens rytm bli mer kongenial med cykelns relativa långsamhet, och i högre grad dröjt kvar vid vissa utvalda gestalter och skeenden längs vägen. Tidvis svischar exemplen och iakttagelserna här förbi med en hastighet som för tankarna till ett Tour de France-lopp.

INTE DESTO MINDRE är detta en bok som både vittnar om och väcker ömhet inför den där enkla men förunderliga tingesten som tålmodigt väntar ute i förrådet, och som jag efter slutförd läsning kommer att grensla med helt nya insikter. Att försäljningen av cyklar under den pågående pandemin har skjutit i höjden vittnar dessutom om att tvåhjulingen mycket väl kan ha framtiden för sig. 🌸

Svensk cykelsemester 1949.

FOTO: TT

Gustav Björklund Larsen är frilansskribent och socialdemokrat.

Sluta att drömma

”VI SKAL AFLIVE den sejlivede myte, at det at gå på arbejde skal være lystbetonet.” Med de orden satte Danmarks socialdemokratiske statsminister Mette Frederiksen i somras tonen för sitt nya reformprogram. Arbete kan visserligen vara roligt och stimulerande, erkände statsministern. Men oftast är det inte det.

Det skulle kunna vara inledningen på ett tal om förkortad arbetstid för ökad frihet. Ett anslag för en ny socialdemokrati, som ser en maximering av individens fritid som sitt mål.

Faktiskt var det precis tvärtom. Utspelet handlade inte alls om arbetskritik. Snarare motsatsen. Förslaget ifråga handlade om krav på minst 37,5 timmar samhällsnyttigt arbete per vecka för att få motta försörjningsstöd. I agendan fanns även förslag för att sänka ersättningen för arbetslösa nyutbildade akademiker. Istället ska de som arbetat länge och hårt främjas genom sänkt pensionsålder.

Det tog inte lång tid innan förslaget snappades upp av svensk socialdemokrati. Magdalena Anderssons första förslag på S-kongressen var i stort sett en kopia av det danska förslaget – försörjningsstöd ska villkoras mot arbete eller utbildning i svenska.

Den gemensamma synen är att alla ska arbeta. Samtidigt satte Frederiksen fingret på en av socialdemokratins paradoxer – synen på arbete som både kapitalisternas utsugning av arbetarklassen och en universal rättighet.

Socialdemokratin har främst fokuserat på det senare. Genom full sysselsättning skulle löner pressas upp och tillväxten öka. Arbetet var också centralt för individens självförverkligande, ett synsätt som anammats även av högern. Sällan har det varit så tydligt som under Fredrik Reinfeldts ledning av Moderaterna, där arbetslinjen visade vägen mot friheten.

MOT DENNA SYN står arbetskritiken, framträdande i den tidiga socialismen. Löneslaveriet bestod i att individen tvingades att sälja sitt arbete till en kapitalist, som i praktiken styrde över arbetarnas liv. Därför skulle lönearbetet minskas för att öka individens fritid. Reglerad arbetstid och lagstadgad semesterrätt skapades i denna anda.

Idag har arbetskritiken återkommit. I Sverige menar sociologen Roland Paulsen att vi i jakten på sysselsättning ägnar oss åt meningslöst arbete. Filosofen Martin Hägglund argumenterar för att det i själva verket är tiden vi lever som är den grundläggande resursen i vårt liv. Alltså bör makten över vår tid vara socialismens centrala fråga. Krav på sex timmars arbetsdag och medborgarlön kommer ur denna tankeriktning.

Kritiken är en protest mot föreställningen om självförverkligande genom arbete. Så långt verkar Frederiksen ha anslutit sig till arbetskritiken. Men hennes slutsats blir att vi alla ska arbeta mera, även om det är en pina. Dessutom ska de som drömt om ett lustfyllt arbete, såsom litteraturvetare som trots en masteruppsats inte får något jobb, rättas in i ledet. Släpp drömmarna och skola om dig till ett arbetaryrke, tycks det danska receptet vara.

Magdalena Andersson har ännu inte anammat den danska statsministerns arbetskritiska anslag. Kanske är det nästa steg för svenska S. En politik där arbete är ett nödvändigt ont, men också något som vi alla ska ha rätt till. I Danmark har den förmått att ta tillbaka arbetarväljare från högern.

Det borde vara attraktivt för Magdalena Andersson. Paradoxalt eller ej.

I korthet

Vårt behov av skrock

Svenskar anses ofta vara världens mest sekulariserade folk, i varje fall om man bortser från nysvenskar som har invandrat från frommare länder. Vi berömmar oss gärna för att inte vara vidskepliga utan förnuftsvarerter i ett avförtrollat land där man inte som förr, i den mörka forntiden, sätter sin lit till präster, imamer eller kloka gummor, på sin höjd till statsepidemiologen Anders Tegnell.

Man frågar sig då hur det kommer sig att många svenskar fortfarande tycks tro på så kallat ”vardagsskrock”, som att lycka bor i en fyrklöver eller att svåra olyckor hotar om en svart katt springer över vägen. I varje fall finns aktuell statistik som tyder på detta, redovisad av folkloristen Fredrik Skott i inledningen till hans utmärkta nya översikt om ännu kvarlevande vidskepelser i dagens Sverige, *Vardagsskrock. Från abrakadabra till önskebrunn* (Polaris Fakta).

Skott hävdar rentav att antalet skrockfulla svenskar har ökat på senare tid. Han påvisar också nya vidskepelser som inte fanns i det gamla troskyldiga bondesamhället men florerar bland dagens skolungdom, till exempel att man råkar illa ut om man trampar på ett brunnslock i gatan med bokstaven A i mitten. Enligt en enkätundersökning av svenska skolelever 2008 visade sig inte mindre än 44 procent tro på brunnslockens farlighet, till stor del beroende på att just detta skrock förekommer i Lukas Moodyssons film *Fucking Åmål* (1998).

Fast vad innebär det egentligen att ”tro” på skrock? Fredrik Skott påpekar med rätta att en sådan tro inte nödvändigtvis måste vara helhjärtad. Man kan tro till hälften eller bara till en bråkdel, men ändå för säkerhets skull undvika svarta katter eller brunnslock med bokstaven A. Ibland blir skrock ett sätt att bemästra en krissituation. Men ibland blir det mera som en sällskapslek, till exempel när tonårstjejer spår varandra om vad nästa pojkvän skall heta. Skotts bok visar att skrock och skräck har många former och anpassar sig väl till det moderna folkhemmet.

Lars Lönnroth

Dante, svensk idéhistoria efter 1900 och författarnas Paris är några ämnen som behandlas i höstens svenska facklitteratur. Avdelningen Recensioner i *Axess* rör internationell utgivning. I detta nummer kompletterar vi med 21 av höstens mest intressanta svenska fackbokstitlar.

73 Daniel Helsing om Julia Ravanis
Skönheten i kaos

74 Torsten Rönnerstrand om Anders
Cullheds Dante. Den förste författaren

76 Kim Salomon om Göran Rosenbergs
Rabbi Marcus Ehrenpreis obesvarade kärlek

78 Adam Cwejman om Björn
Johnssons *Nils Bejerot och den svenska
narkotikapolitiken*

79 Henrik Höjer om Henrik Brissmans
Framtidens historia

80 Tommy Olofsson om Jakob
Christenssons *Vattenvarelser. En
kulturhistoria*

82 Gunnar Wetterberg om Per Gunnar
Edebalks *Gustav Möller. En legendarisk
socialpolitiker*

83 Josefin de Gregorio om Alva Dahls
*Slå rot i förvandlingen. Gunnel Vallquists
liv och livshållning*

85 Magnus Ljunggren om Kristian
Gerners *Sovjetunionens skendöd. En
historia om det moderna Ryssland*

86 Lena Kåreland om Jespers Högströms
*Jag vill skriva sant. Tora Dahl och poeterna
på Parkvägen*

88 Kristian Gerner om Carl Henrik
Carlssons *Judarnas historia i Sverige*

90 Anna Victoria Hallberg om Lena
Kårelands *Franska flanörer. Författarnas
Paris från Balzac till Modiano*

91 Fredrik Gustafsson om Kjell
Sundstedts-Johanna Forsmans *Det
svenska filmmanusets historia*

92 Karin Olsson om David Anderssons
*"Vi vill nytt, vi begär plats". Om traditionens
vänner och fiender i svensk 1900-talsdebatt*

93 Erik Petersson om Magnus Västerbros
Tyrannens tid. Om Sverige under Karl XII

95 Erik Hedling om Bengt Liljegrens
John F. Kennedy

96 Martin Lagerholm om Torbjörn
Elenskys *Absolut text. Om att läsa världen*

98 Cecilia Nikpay om Gustav Källstrands
*Andens olympiska spel. Nobelprisets
historia*

100 Jakob Sjövall om Gunnar Bolins
*Bibliotekarien i Magdeburg och andra
berättelser ur ett radioliv*

101 Catta Neuding om Hanne Kjöllers
Handbok för fifflare

102 Lars Lönnroth om Svante Nordins
*Tanke och dröm. Svensk idéhistoria från
1900*

Vardagsnära fysik

POPULÄRVETENSKAP

V i vet mer än någonsin om universum och dess beståndsdelar. Samtidigt verkar det paradoxalt nog svårare än någonsin att förstå den värld vi lever i. Detta beror inte bara på sociala mediernas ständiga informationsregn utan även på den fysik som ligger till grund för vår kunskap om universum är notoriskt svårgripbar. Exempelvis sade fysikern och Nobelpristagaren Richard Feynman: "Om du tror att du förstår kvantmekanik, så förstår du *inte* kvantmekanik." Om inte ens en av 1900-talets största fysiker kunde få grepp om kvantmekaniken, vilket hopp finns det för en vanlig dödlig?

För att ändå på något sätt göra kvantmekaniken begriplig brukar populärvetenskapliga författare ta till metaforer och analogier. Schrödingers katt – som befinner sig i en låda och varken är levande eller död förrän man ser efter – brukar vara en favorit. Liksom den hallucinatoriska världen i *Alice i Underlandet*. I båda dessa fall, och i många andra, kan metaforerna och analogierna kännas tämligen märkliga och artificiella – och i värsta fall lika obegripliga och avlägsna som kvantmekaniken själv.

Julia Ravanis, civilingenjör i teknisk fysik och doktorand i teknikhistoria vid Chalmers, undviker denna fälla i sin populärvetenskapliga debut *Skönheten i kaos* och hämtar istället liknelserna från vardagsvärlden, i synnerhet mänskliga relationer. När hon exempelvis förklarar att en elektron enligt kvantfysiken flyger

framåt och bakåt samtidigt relaterar hon det till inre konflikter: "en människa kan i sitt inre röra sig mot en älskad person och samtidigt i frustration vara på väg bort från förhållandet. Motsägelsefullhet är en lika naturlig del av psykologin som av kvantfysiken." Jag har inte stött på analogier som dessa tidigare i populärvetenskapen, och de är synnerligen uppfriskande och lyckade.

Skönheten i kaos handlar inte bara om kvantfysik, utan även om andra centrala fält inom fysiken som också har rykte om sig att vara svårbegripliga: relativitetsteori, termodynamik, kosmologi och strängteori. Ravanis syfte är att försöka förstå och förklara denna abstrakta fysik utifrån vardagen och det levda livet. Resultatet är en mycket välskriven och personligt hållen bok, där insikterna berör livet självt minst lika mycket som fysiken.

Den mänskliga dimensionen är ständigt närvarande i *Skönheten i kaos*. Vid sidan av att relatera fysikens teorier till sitt eget liv – pojkvännen, fester och dejting dyker upp med jämna mellanrum – dyker Ravanis ofta ner i vetenskapshistorien för att skildra människorna bakom teorierna. I jämförelse med många andra böcker i genren står dock *Skönheten i kaos* ut eftersom Ravanis vägrar hemfalla åt genidyran. Hon påpekar till exempel att "de briljanta fysikernas medhjälpare länge negligerats av vetenskapshistorien". Naturligtvis finns det genier och givetvis behöver vi förebilder inom vetenskapen, liksom inom andra mänskliga verksamheter.

Men om man förringar den stora majoritetens ovärderliga men anonyma bidrag till fysiken ger man en missvisande bild av yrket.

Ravanis hittar en bra balans mellan det personliga, det historiska och det vetenskapliga. I vetenskapshistoriska böcker faller vetenskapen själv bort ibland till förmån för sociala och kulturella faktorer, men Ravanis går in i de olika teorierna och förklarar dem. Hon går även in på filosofiska aspekter, såsom hur kvantmekaniken ska tolkas – är den bara ett praktiskt räkneverktyg eller avslöjar den något om verklighetens natur? Många fysiker verkar hålla sig till devisen "fundera inte så mycket, håll käften och räkna istället". Ravanis förklarar att denna inställning inte räckte för henne; hon kunde inte låta bli att ställa de stora och svåra frågorna om verklighetens natur och teoriernas mening och lämnade därför fysiken till förmån för vetenskapshistorien.

Vi får förstås inga svar på de stora frågorna – hade vi fått det skulle jag ha blivit misstänksam – men Ravanis utforskar dem på ett initierat, inspirerat och personligt sätt. *Skönheten i kaos* är en njutbar och tankeväckande debut som bådär gott inför framtiden. ✨

Daniel Helsing

SKÖNHETEN I KAOS
JULIA RAVANIS
Natur & Kultur

Dante, målad av Domenico di Michelino.

FOTO: ALAMY

Dante som realist

LITTERATURHISTORIA

Det finns ett litet fåtal litteraturhistoriska verk som inte bara läses av experter och recensenter utan också av den bildningstörstande allmänheten.

Till denna kategori hörde för inte så länge sedan Erich Auerbachs *Mimesis. Verklighetsframställningen i den västerländska litteraturen* (1946) och Harold Blooms *Den västerländska kanon* (1994). Det kunde jag konstatera under otaliga resor på den tid då tågfluffarkorten fortfarande var billiga och pappersböckerna

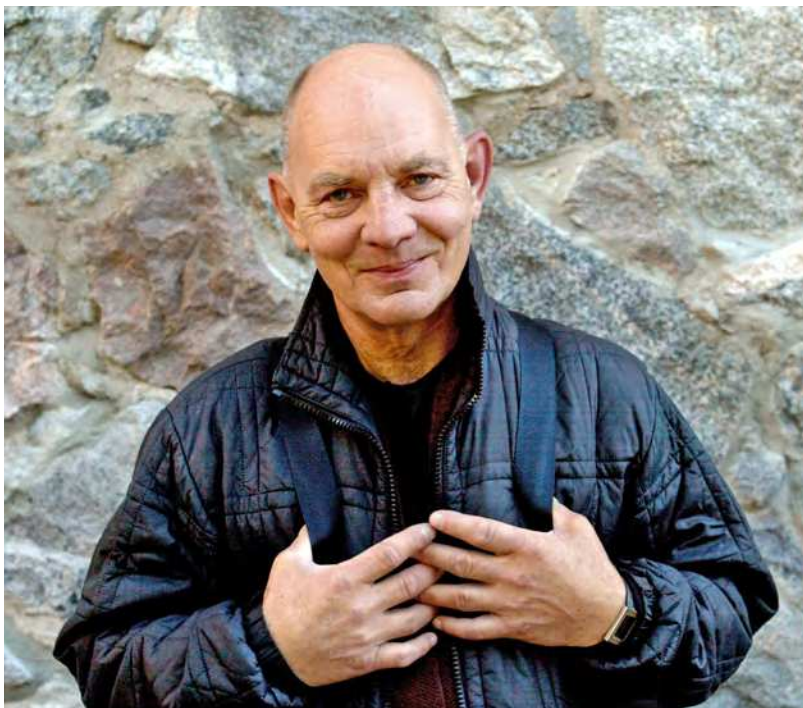
ännu inte hade ersatts av läsplattor och mobiltelefoner.

Men det har också funnits svenska exempel. Går man på loppmarknader eller gamla antikvariat kan man alltså hitta tummade exemplar av folkära böcker som Elin Wägners *Selma Lagerlöf* (1942–43), Sven Stolpes *Drottning Kristina* (1960–61) och Olof Lagercrantz *August Strindberg* (1979).

Till detta exklusiva sällskap borde man också kunna räkna en alldeles nykommen bok. Den heter *Dante. Den förste författaren* och är skriven av den eminente kritiker och litteraturvetaren Anders Cullhed.

I likhet med Wägners, Stolpes och Lagercrantz böcker är Cullheds Dantebok en biografi. Det är en genre som brukar uppskattas av den läsande allmänheten. Men bland professionella litteraturvetare har den sedan nykritikens och ännu mer postmodernismens glansdagar som regel varit en aning missaktad. Det finns naturligtvis skäl till detta. Likväl är det nog ingen tillfällighet att flera av de postmodernister som velat förringa livets relevans för litteraturen – till exempel Roland Barthes, Michel Foucault eller Paul de Man – i efterhand visat sig ha haft ett högst problematiskt leverne med många "skelett i garderoben".

Men Cullheds bok skiljer sig också

Lars Norén och T.S. Eliot läste Dante.

FOTO: TT

på flera andra sätt från den postmodernistiska traditionen. Mest slående är att han tagit fasta på Dantes anspråk på att berätta "sanningen" om sitt liv och sin tid. Detta blir särskilt tydligt i Cullheds initierade läsning av den mest kända av Dantes fem böcker, den episka versberättelse med namnet *Den gudomliga komedin* som han skrev i landsflykt under de två första decennierna av 1300-talet.

Den gudomliga komedin brukar läsas som en vision av vad som väntar människan i livet efter detta. I hundra sånger får vi följa berättaren på en vandring som först för honom ner i Helvetet (*Inferno*), därefter uppför Skärseldsberget (*Purgatorio*) och slutligen till Paradiset. I slutet av den långa resan får resenären möta Gud. Men dessförinnan har han i dödsriket sammanträffat med hundratals syndare och helgon som plågas i helvetet, renas i skärselden eller njuter den eviga saligheten i paradiset.

Den visionära reseskildring från de tre dödsrikena brukar ges en central plats i litteraturen om *Den gudomliga komedin*, men hos Cullhed har den fått en relativt undanskymd roll. Vad som står i fokus är istället de ofta mycket verklighetstroga skildringarna av den jordiska tillvaron som osökt smälts in i Dantes resereportage från livet efter detta. Om det skriver Cullhed i bokens början:

"Tvärs igenom sin i grunden fiktiva framställning i *Komedin* reser nämligen Dante tydliga sanningsanspråk. Han förutsätter att läsarna uppfattar verkets händelser som autentiska, också när de

gestaltas i stor stil eller i allegorisk dräkt. Följaktligen kommer min levnadsteckning inte att ignorera Dantes berättarkonst i flera genrer. Även om denna från första stund är riggad i en rad apologetiska, polemiska, retoriska och verstekniska syften rymmer den så många figurer och episoder ur levande livet, så många hänvisningar till den italienska samtidshistorien, att den också i sina mest utbroderade partier reflekterar den värld poeten hörde hemma och verkade i."

Detta sätt att läsa *Den gudomliga komedin* är naturligtvis inte helt nytt. Ett annat exempel är det lysande kapitlet om Dante i Erich Auerbachs ovan nämnda bok *Mimesis. Verklighetsframställningen i den västerländska litteraturen*. Här betonas att *Komedins* författare är "det jordiska livets diktare". Men hos Cullhed har renodlingen av det jordiska perspektivet gått ännu längre. Liksom den italienske filosofen Benedetto Croce har han tonat ner det teologiska tänkandet hos Dante. Desto mer utrymme ger han alltså åt den konkreta verklighet som speglas i *Den gudomliga komedin*.

Särskilt tydligt är detta i de partier av Cullheds bok som handlar om Dantes inblandning i den långvariga konflikten mellan påven och kejsaren. Dante hade till en början tillhört en politisk grupp som stödde påvemakten men när *Komedin* skrevs hade han bytt sida. Det framgår inte minst av de sånger som gisslar den girige och maktlystne "simonipåven" Bonifatius VIII.

Den konkreta verklighetsbakgrunden

till *Komedin* lyfts också fram i det långa kapitel hos Cullhed som handlar om Dantes liv i landsflykt. Här berättas utförligt om hur skalden på grund av politiska motsättningar tvingades fly från sin hemstad Florens, och hur han under de sista tjugo åren av sitt liv levde ett kringflackande liv som flykting. Natten mellan 13 och 14 september 1321 dog han i Ravenna utan att ha fått återse sin födelsestad. Dessa prövningar skildras i flera av de passager i *Den gudomliga komedin* som diskuteras i Cullheds bok. Ett exempel är de strofer där Dantes stamfader Cacciaguida från sin upphöjda position i paradiset förutser att hans sentida ättling på grund av sin konflikt med påven ska tvingas i landsflykt:

Allt det du i ditt liv har hållit kärast måste du överge; det blir den första pilen din landsflykt skjuter från sin båge.

Du kommer att få erfara hur andras bröd smakar bittert och de steg är tunga som leder upp och ned för andras trappor.

Om Dantes liv i landsflykt vittnar enligt Cullhed också den passage i *Komedin*, som skildrar hur bedragarna i den åttonde kretsen av helvetet straffas för sina synder genom att kokas i tjära. Här görs en fyndig jämförelse mellan den kokande tjäran i helvetet och tjärkokeriet vid det stora varvet i Venedig, en plats som flyktingen Dante förmodligen besökt under sitt kringflackande i Venetien åren 1305–1306.

Det var inslag av denna typ som gjorde

>>

att Dante under många århundraden lästes ganska lite. Under perioden 1400–1700 styrdes ju den kanoniserade litteraturen av en klassicistisk estetik som var oförenlig med den verklighetsinriktade, ofta brutala konkretionen i *Den gudomliga komedin*. Men det är just denna konkretion som fått skarpögda litteraturhistoriker som Erich Auerbach att hylla Dante som en föregångare till senare tiders realister. I en översikt över "Dantebildens förvandlingar" skriver Cullhed: "För Auerbach hör Dante till den västerländska litteraturens stora 'realister', ett begrepp som i hans framställning ingalunda låter sig begränsas till 1800- och 1900-talens prosaister."

Vad Cullhed här tänker på är väl realister som Honoré de Balzac, Fjodor Dostojevskij eller August Strindberg. Men självklart finns det också många senare författare som har inspirerats av Dante. Dit hör storheter som Ezra Pound, T S Eliot, Primo Levi, Peter Weiss, Aleksandr Solzjenitsyn, Joseph Brodsky, Olof Lagercrantz, Lars Gustafsson, P O Enquist, Göran Sonnevi, Lars Norén och Elena Ferrante.

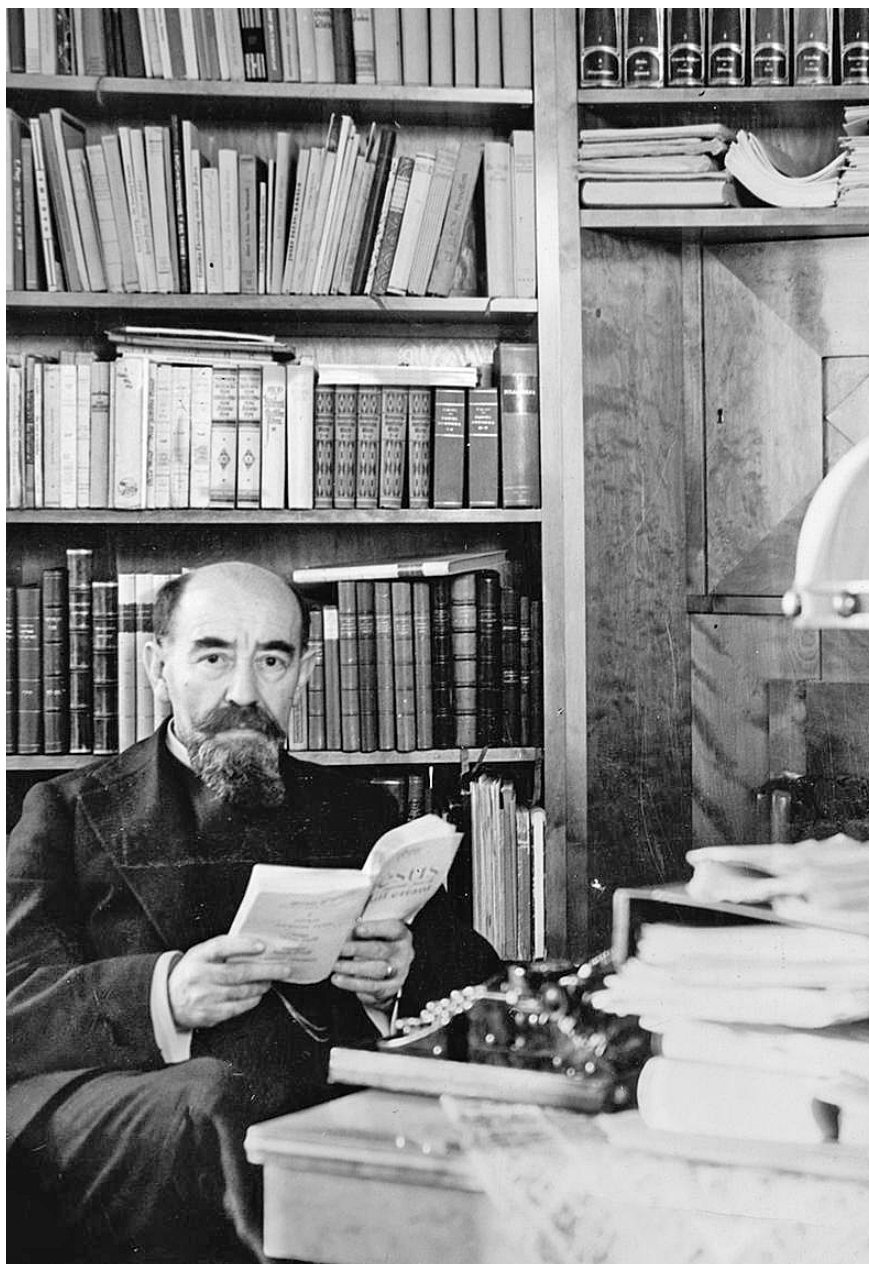
Ingen av dessa nämns i Cullheds bok, men däremot lyfter han förtjänstfullt fram en annan efterföljare till Dante, som i likhet med sin florentiske föregångare uppmärksammats extra mycket detta år. Om Marcel Proust - som den 10 juli 2021 skulle ha fyllt 150 år - skriver Cullhed i kapitlet "Dantebildens förvandlingar": "Marcel Proust (1871–1922) är sparsam med anspelningar på Dante. Inte desto mindre torde varje läsare av hans romanserie *På spaning efter den tid som flytt* (1913–1927) som fördjupat sig i *Komedin* förnimma släktskapet mellan den moderna prosans franske mästare, i färd med att kartlägga sitt alter ego Marcells utveckling från liten gosse i svitens upptakt till författaren som ung man i band sju, och den medeltida

författare som följer sin 'Dante' från den moraliska förvirringen i *Inferno* 1 till den välsignade upplysningen i *Paradiso* 33." ✨

Torsten Rönnerstrand

DANTE
DEN FÖRSTE FÖRFATTAREN
ANDERS CULLHED
Natur & Kultur

Marcus Ehrenpreis.

FOTO: WIKIPEDIA COMMONS

Den kluvne sionisten

HISTORIA

Biografier skrivs om kungar, drottningar, generaler, statsministrar, företagsledare och filmstjärnor. Numera även om fotbollsspelare och popidoler, mer sällan om rabbiner. Göran Rosenbergs bok *Rabbi Marcus Ehrenpreis obesvarade kärlek* är därför ovanlig. Dessutom är huvudpersonen originell: andlig ledare, språkbegåvad som få, kosmopolit, samhällsengagerad och skönlitterär författare. Registret är brett.

Ehrenpreis föds i Lemberg 1869, nuvarande Lviv i Ukraina. Efter studentexamen följer studier i Berlin, en doktorsavhandling om 1300-talets judiska mystik och utbildning som rabbin. I valet mellan akademi och det andliga livet överger han forskargärningen och väljer vad som till synes framstår som den mest familjevänliga karriären. Efter några få år i den kroatiska provinsstaden Djakovar i österrikisk-ungerska dubbelmonarkin, kallar den judiska församlingen i Sofia honom till tjänsten som stadens grandrabbi. Med anställningen följer diplomatiska uppdrag som innebär kontakter med flera av Europas ledande politiker.

Till Sverige kommer Ehrenpreis det ödesdigra året 1914. Att han slår sig ned i kontinentens periferi beror möjligen på att mörka moln tornar upp sig på den centraleuropeiska himlen. Tanken på landet i norr kan dock inte ha varit honom helt främmande. Femton år tidigare provpredikar Ehrenpreis i Göteborg för en tjänst. Och väl på plats som överrabbin i Stockholm lär han sig lätt svenska, blir snabbt accepterad av den judiska församlingen och debuterar senare som romanförfattare.

Inom ramarna för en övergripande kronologi ordnar Rosenberg skickligt berättelsen kring specifika teman i olika tablåer, och vi får följa hur Ehrenpreis verksamhet förgrenar sig på den svenska och internationella arenan. Författaren tar rygg på rabbinen och belägger noggrant varje påstående och argument, resonerar klokt och övertygande. Däremot blir det svårt att få syn på privatpersonen. Existentiella dimensioner, bevekelsegrunder, tankar och inre dialog förekommer endast i marginalen. Fru och barn syns knappt. Kanske saknas källmaterial för att fördjupa sig i privatlivet och sympatiskt nog låter Rosenberg inte dikt trumfa vetande, vill inte som andra hamna i svängdörren mellan fiktion och fakta. Men det kan även bero på att sökarljuset framförallt riktas mot huvudpersonens tankevärld och agerande, och därmed landar det privata i synfältets utkant.

Rosenberg bjuder emellertid på en fascinerande och svindlande resa genom judarnas moderna historia med Ehrenpreis som ciceron. Han målar med bred pensel och synliggör den antisemitiska terrängen som rabbinen måste navigera i. Men även inom judendomen är det problematiskt att lägga kurs i konflikterna mellan sefardiska och askenasiska judar, ortodoxa och liberala judar, sionistiska och antisionistiska judar, västjudar och östjudar. Att det många gånger är mer som skiljer än förenar dem leder till interna strider och käbbel som till slut får Ehrenpreis att tröttna på sionistiska kongresser.

Boken är alltså ingen traditionell biografi utan väl så mycket en berättelse om den kulturella och politiska judendomen. Ehrenpreis fungerar i sammanhanget även som en sorts prisma för att belysa sionismens olika krumbukter.

Under 1890-talet är drömmen om ett eget land eller rättare sagt sionismen i stöpsformen. Journalisten och centralgestalten Theodor Herzl närvarar vid rättegången mot den fransk-judiska kaptenen Alfred Dreyfus, som på falska grunder döms för landsförräderi. Han inser då och där att judarna aldrig mer kommer

att kunna leva fritt i Europa och anordnar den första sionistkongressen. Ehrenpreis fungerar som hans högra hand, men för honom handlar sionismen inte om en judisk stat eller nationsbyggande utan om kultur och andlighet.

Ehrenpreis syn på judendom utgår alltså inte från politisk eller territoriell makt utan från ett litet folks erfarenheter av fördrivande och fångenskap, av politisk kraftlöshet och vanmakt. Ur dessa lärdomar växer en tro på den svagas rätt och den maktlösas rättvisa fram, rabbinen ser en judisk väg mellan getto och assimilering. Kritiken av den politiska sionismen bottenar ytterst i en oro över att judendomen riskerar att reduceras till en nationell angelägenhet, att judarna blir en nation bland alla andra som förknippas med vapenmakt, ockupation och etnisk rensning. I Ehrenpreis värld ska majoritet och minoritet istället leva fredligt sida vid sida, och han ser ljus på den judiska diasporans möjligheter och framtid. Idéerna överskrider sin tid, men får ringa stöd bland sionisterna, som efter hand blir alltmer besvikna på hans så kallade kultursionism.

Rosenberg spårar dock en kluvenhet i Ehrenpreis syn på det sionistiska projektet. Bilden av judendomen som utkristalliserats är bitvis osammanhängande och ibland motsägelsefull. Under nazismens framfart erkänner rabbinen att Palestina måste bli en territoriell tillflyktsort för de judar som Europa inte vill känna vid. Och 1945 förstår han mycket väl att en del av den judiska diasporan vill normalisera sitt liv i det pånyttfödda Palestina. Han döljer inte heller sin beundran och entusiasm för det judiska nationsbygget i Palestina, men överger likväl aldrig sin livslånga tro på den judiska diasporans roll och betydelse.

I boken beskrivs Ehrenpreis judiska vägsträffande som egen och speciell. Sionister är osäkra på hans sionism, ortodoxa på hans judendom och nyanlända i Sverige betraktar honom som myndigheternas man. Även om rabbinen i stort motsvarar förväntningarna och lever upp till rollen som ledargestalt framstår han med sina egensinniga visioner som en solitär. Författaren ser en enslig profetgestalt, en självvald ensamroll som judisk förnyare.

Ehrenpreis egensinniga vägval både väcker frågor och fascinerar, inte minst Rosenberg. På ett djupare plan handlar boken inte heller bara om rabbinen utan av allt att döma väl så mycket om författaren själv och hans stän-

diga brottnings med den judiska identiteten. Rosenberg träder själv in i berättelsen och slår fast att hans relation till det judiska visserligen tagit varierande uttryck. Men han sympatiserar med Ehrenpreis sionism, det vill säga med ett kosmopolitiskt förhållningssätt där den judiska diasporan utgör en livsform. Judisk kultur ska existera i växelverkan med sin omgivning, universalistisk men också partikularistisk.

Inledningsvis framgår att Rosenbergs syfte med boken är att få en glimt av ljuset som Ehrenpreis såg, hoppet han kände inför kultursionismen. Men utvecklingen gick åt fel håll, vilket rabbinen hann se mot slutet av sitt liv: Israel blev en stat där minoriteten förtrycktes. Om det nu ändå blev en stat hade han hoppats att den skulle förkroppsliga en judisk kultur genomsyrad av solidaritet med de svaga. Och sionismen byggde heller inte en bro mellan judendomen och världen, utan förhärligade den judiska staten och nationen.

Rosenberg betonar att problemen som Ehrenpreis aktualiserar inte bara är brännande för judar. De formuleras utifrån en speciell judisk erfarenhet och tradition, men har alltid något väsentligt att säga den icke-judiska omvärlden om en etisk förpliktelse. Avslutningsvis vänder sig författaren också direkt till Ehrenpreis: ”Du lämnade efter dig spåren av en djup och innerlig kärlek till vårt gemensamma judiska arv, dess poetiska skönhet och kraft inte minst, och visade att där fanns något att älska också för mig.” Finare än så kan bokens kvintessens knappast uttryckas.

Vid läsningen av *Rabbi Marcus Ehrenpreis obesvarade kärlek* infinner sig då och då en känsla av övermättnad. För många röster i debatterna om antisemitism och sionism, för många citat. Ett varannan urval hade skapat en bättre rytm i berättelsen. Men det är ändå ett imponerande och tankevidgande verk som trollbinder och synliggör centrala stråk i den judiska kulturen. Angeläget, medryckande berättat och med räckvidd in i dagens värld. Det förflutna dyker ständigt upp genom sprickor i vår egen tid. En envis följeslagare vid läsningen är frågan vad det innebär att vara jude. ✨

Kim Salomon

**RABBI
MARCUS EHRENPREIS
OBESVARADE KÄRLEK**
GÖRAN ROSENBERG
Albert Bonniers förlag

Nils Bejerot.

FOTO: TT

Bejerot var inte ensam

SAMHÄLLE

Nils Bejerot är tveklöst en av de mest ihärdiga och framgångsrika opinionsbildarna i Sverige under 1900-talet. Med hjälp av tusentals debattinlägg, tv-framträdanden och möten med beslutsfattare kunde han påverka den svenska narkotikapolitiken under flera decennier.

Bejerot började sin yrkesbana som läkare. Under ungdomsåren befann sig ideologiskt långt ut på vänsterkanten men rörde sig in mot mitten senare i livet. Men politiskt var han inte någon dogmatiker. Han samarbetade med företrädare för flera olika partier, såväl socialdemokrater som folktoparter. Att han inte var knuten till något parti utan förmådde röra sig ovanför det dagspolitiska spelet var kanske också ett av skälen till att han kunde vara en så framgångsrik opinionsbildare.

Fram till sin död 1988 var Bejerot en ofta anlitad föreläsare, rådgivare och sakkunnig. Men senare har kritiker ofta utmålade honom som orsaken till Sveriges exceptionella, och i många avseenden misslyckade, narkotikapolitiska vägval.

Med tiden avtar skärpan i beskrivningarna av vad det förflutnas tänkare och profiler gjorde och betydde. Inte minst gäller detta Bejerot, som ensam har kom-

mit att förkroppsliga den repressiva svenska narkotikapolitiken. Statsvetaren Björn Johnson gör i *Nils Bejerot och den svenska narkotikapolitiken* ett föredöm-

Använda sprutor.

FOTO: TT

ligt arbete med att inte bara skildra hans åsikter utan även försöka nyansera bilden av honom som ensam ansvarig för den svenska politiken och dess konsekvenser.

Vilken var då Bejerots hållning? Även om han inte var främmande för att revidera sina ställningstaganden och ta till sig nya forskningsrön var han väldigt konsekvent i sin grund-

läggande uppfattning om narkotikan och dess roll i samhället. Han räknade upp fem punkter som skulle ligga till grund för mycket av narkotikapolitiken. Den första var att angripa "agensen", det vill säga själva narkotikan, vars existens i samhället skulle elimineras. Punkt två syftade till att spridningsvägar, illegal produktion, import och försäljning skulle stävjas. Dessa två mål hakades in i det som företrädesvis var Moderaternas politik visavi narkotikan; grundad i rättsväsendets och polisens ansvarsområden.

De resterande tre punkterna hamnade närmare Socialdemokraternas narkotikapolitik: preventiva åtgärder såsom utbildningsinsatser bland skolelever skulle "vaccinera" individer och grupper från att i framtiden bli bärare och spridare av "smittan". Den sista rekommendationen, och här har svensk narkotikapolitik förändrats väsentligt under senare år, syftade till att isolera och långtidsvårda de "höggradigt smittsamma". Detta skedde bland annat genom Hasselakollektivet, varigenom de värsta missbrukarna skulle vårdas på behörigt avstånd från stadens buller och lockelser.

Uvecklingen av narkotikapolitiken under Bejerots livstid beskrivs som en "tangopolitik", varigenom Moderaternas strikt repressiva åtgärder kombinerades med Socialdemokraternas förebyggande och vårdande insatser. Denna växelverkan skapade en politik som på många sätt har varit unik i världen och som pågår in i vår tid, även om sprickor i enigheten har börjat uppstå under 2000-talet. Sverige har alltså haft en, relativt resten av Europa, häpnadsväckande stadig narkotikapolitik. Riksdagspartierna är på det stora hela eniga om linjen och avvikande röster, främst inom Vänsterpartiet men även till viss del inom Liberalerna, har alltså varit svåra att förändra den.

Även om det sker mindre justeringar, exempelvis har sprutbytesprogram efter lång debatt införts i stora delar av landet, så står grunden fast. Narkotikan behandlas inte som ett skadligt men ofrånkomligt element i samhället utan som något som helt kan elimineras. Mer än 30 år efter hans död har Nils Bejerots inställning att narkotikamissbruk fungerar likt en smitta ännu en stark ställning i Sverige. ✨

Adam Cwejman

**NILS BEJEROT
OCH DEN SVENSKA
NARKOTIKAPOLITIKEN**
BJÖRN JOHNSON
Arkiv förlag

Nyutgåvan av *Om kriget kommer*.

FOTO: MSB

Torftigt om framtiden

IDÉHISTORIA

Hur man i det förflutna har sett på framtiden är ett spännande ämne.

Jag har själv sysslat lite med frågan, det ska erkännas, varför det var med stor nyfikenhet och höga förväntningar jag öppnade den lundensiske idéhistorikern Henrik Brissmans bok *Framtidens historia*. Det är ett ambitiöst verk – det går tillbaka till antiken, även om dess fokus ligger på 1800- och 1900-talen. Delarna om efterkrigstidens framtidsforskning uppskattade jag allra mest, de är lärorika och informativa, även om jag undrar hur man kan utelämnas forskare som Herman Kahn och Alvin Toffler. Att syna gammal framtidsforskning lockar gärna till reflektioner om i vilken grad de fick rätt eller fel – men sådant får man läsa om i andra sammanhang.

Men boken är överlag en besvikelse. Långa idéhistoriska referat och ibland en brist på precision i resonemangen gör att jag tappar fokus. Jag hakar flera gånger upp mig på vaga och oklara formuleringar,

kanske småsaker – men det stör läsningen och förståelsen.

Till exempel hävdar Brissman att vetenskapen fick ett uppsving under digerdöden. Syftar han på den då förhärskande skolastiken eller den empiriska vetenskapen (som egentligen tog form 300 år senare)? Oklart.

Stycket om Charles Darwin är så illa skrivet att man tvivlar på att det verkligen är en forskare i idéhistoria som författat texten. Darwin skrev ju inte om den ”starkastes” överlevnad, som Brissman gör gällande, utan om ”survival of the fittest”, vilket faktiskt är något annat. Och hans evolutionsteori handlar ju heller inte i första hand om hur ”individuella arter” överlever – utan om hur arter förändras. ”De arter som överlever har därmed bäst förutsättningar att föda en ännu bättre avkomma än tidigare”, skriver Henrik Brissman. Nej, det är de individer inom arten som överlever som får en avkomma som liknar dem, (inte en ”bättre”) och på sikt förändrar arten, då de bäst anpassade individerna har större chans att överleva och fortplanta sig än de sämst anpassade.

Henrik Brissman påstår vidare att det runt sekelskiftet 1800 rasade en debatt om en hotande överbefolkning – oklart om han syftar på om denna rasade i Sverige, i Europa eller någon annanstans i världen (ett av många exempel på bristen på precision i resonemangen). Men i just Sverige präglades befolkningsdebatten vid denna tid tvärtom av begreppet och tankefiguren ”folkbrist”. Det belägger jag i min egen doktorsavhandling *Svenska siffror* (2001).

Han reproducerar även den klassiska faktoiden om att Sverige ska ha haft världens högsta självmordstal (när jag för över tio år sedan skrev om denna myt i *Forskning & Framsteg*, frågade sig mina kolleger om det verkligen var någon som fortfarande trodde på detta. Det gör det uppenbarligen.)

Dessutom är boken rätt spretig, här ryms allt från Machiavellis *Fursten* till efterkrigstidens broschyr *Om kriget kommer* – vad den nu har med framtiden att göra – vars centrala budskap enligt Brissman var att kärnfamiljen var den självklara enheten. Tillåt mig gäska.

Men allra mest förvånad blir jag när jag läser att ”efter kalla krigets slut, Berlinmurens fall och Sovjetunionens upplösning minskade framtidsstron”. Varför? För att 1990-talet inte blev någon ”demokratisk skördetid”. Jag råder Brissman att konsultera något demokratiindex och fundera över vad många i Europa kände när kommunistdiktatorerna i vår närhet kollapsade och hotet av ett förintande kärnvapenkrig upplöstes i intet. Jag vet att jag inte var ensam om att känna en ny typ av framtidsstro då.

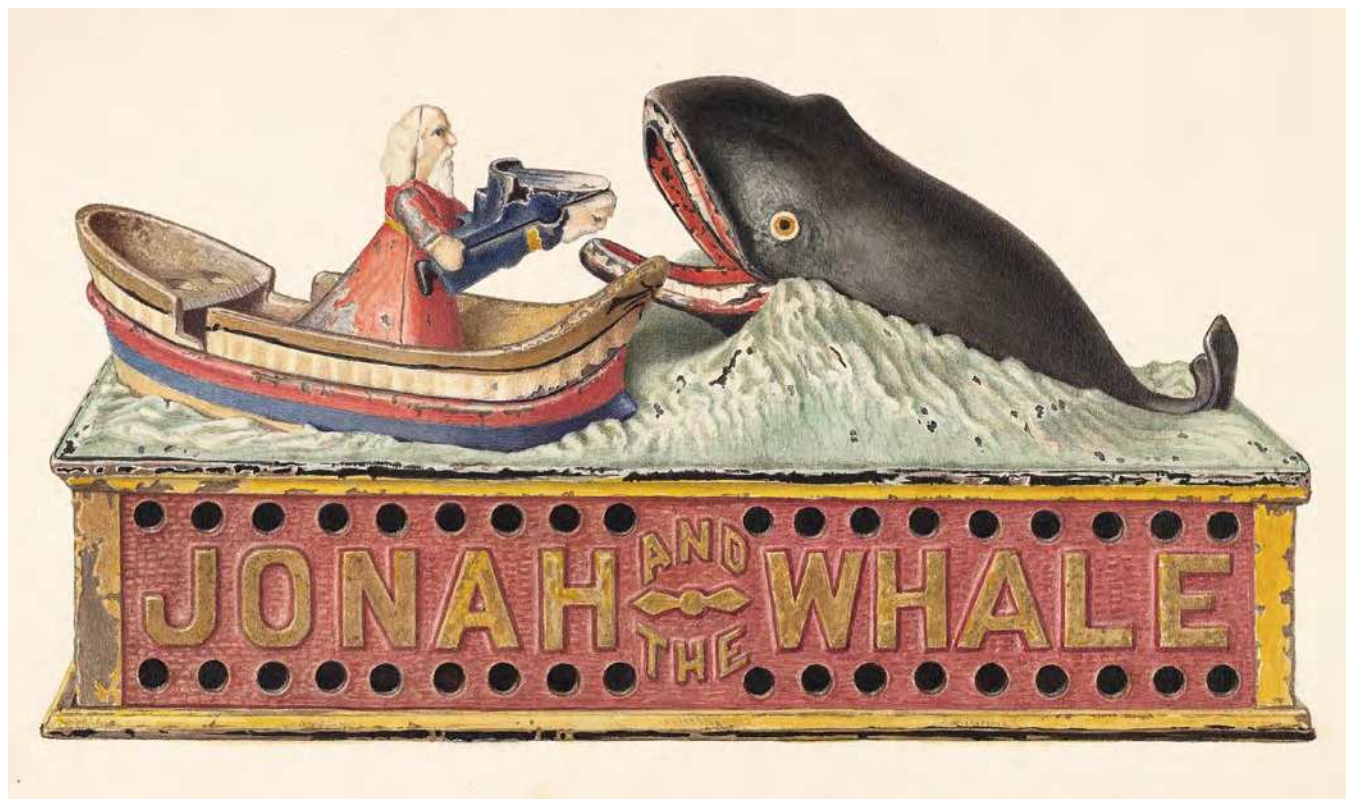
Man får även i förbifarten läsa att dagens ungdom (jag gissar att han syftar på Sveriges) har ”betydligt svårare än tidigare att hitta arbete och bostad”. Har Henrik Brissman hört talas om 1990-talskrisen? Om 1960-talets bostadsbrist, som Tage Erlander var svarslös inför?

Nej, det kan skrivas bättre böcker om framtidens historia. Det finns fler exempel än de redan nämnda på konstigheter och oklarheter. Tyvärr, för ämnet är spännande och viktigt. Och man blir ju både en klokare och mer ödmjuk person av att läsa om hur svårt det är att förutspå framtiden. ✨

Henrik Höjer

FRAMTIDENS HISTORIA
HENRIK BRISSMAN
Natur & Kultur

Jona och valfisksen.

FOTO: TT

Störtfloder av lustfylld lärdom

KULTURHISTORIA

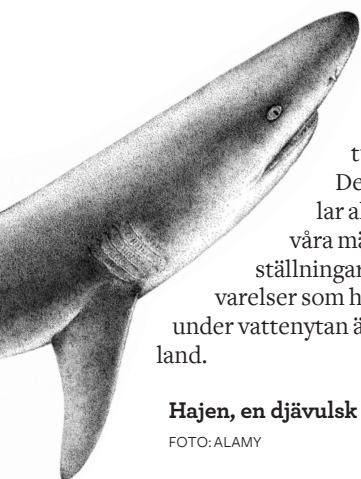
Att en humanist kan ha något intressant att säga om fiskar och fiske visade Patrik Svensson för ett par år sedan med sin bok *Ålevangeliet*, som gavs goda recensioner och även blev en försäljningssuccé, till och med internationellt. Ett ännu mer vittfamnande grepp kring de varelser som har sin tillvaro under vattenytan, i hav och sjöar, tar idéhistorikern Jakob Christensson

i sin nya bok *Vattenvarelser*. Det är en bok som har undertiteln "En kulturhistoria".

Den behandlar alltså i hög grad våra mänskliga föreställningar om de levande varelser som hellre håller till under vattenytan än uppe på torra land.

Hajen, en djävulsk dråpare?

FOTO: ALAMY

Människor har genom århundraden och årtusenden haft vitt skiftande tankar om havets, sjöarnas och vattendragens många mer eller mindre besynnerliga invånare. Exempelvis har både bläckfisksen och krokodilen i olika tider och kulturer kunnat tillmätas gudomlig status, blivit dyrkade och tillbedda. Krokodilen har förresten på sin kulturhistoriska meritlista att den inte bara har uppfattats som gudom i Egypten och som ett förkroppsligande av vattenguden Sobek; den har av kristna också uppfattats som raka motsatsen, som Djävulen, självaste Leviathan, och omnämns just som sådan i äldre svenska källor, där den stavas "krokdyfvel" (dyfvel=djävul).

I Gamla testamentet blir krokodilen ibland till en symbol för Egypten och till ett skällsord för farao. Denne hade hållit det israelitiska folket i långvarig fångenskap, just det slaveri som Guds utvalda folk flyr från i början av Bibeln och som beskrivs inte bara i Moseböckerna utan är ett motiv som dyker upp hos flera gammaltestamentliga profeter, exempelvis hos Hesekiel som oinskränkt avskyr egyptier och hela deras kultur just för att de har varit israeliternas förtryckare.

Hesekiel låter Gud själv uttala en för-

bannelse över egyptierna. Det sker i följande ordalag: "Så säger Herren Gud: Jag ska ta itu med dig, farao, Egyptens kung, feta krokodil som dåsar i Nilen och säger: 'Nilen är min, jag har skapat den.'"

I Bibeln framställs krokodilen på ett sätt som är oförenligt med den egyptiska krokodilkulten. Det är för övrigt även oförenligt med den familjeidyll som svenska skolbarn för inte så länge sedan lärde sig att sjunga om i visan som handlar om "herr Krokodil, fru Krokodil och lille krokodillelilleman", vilka i sångboken *Nu ska vi sjunga* ligger och gonar sig vid Nilens strand och "gäspa käkarna ur led".

En särställning i vår egen tids mytologi innehar hajen, som inom populärkulturen och turistindustrin utmålas som närmast djävulsk och en dråpare farligare än någon annan av alla oss jägare och dråpare här på planeten, medan det i själva verket är så att färre människor dör av hajattacker än av olyckor i samband med att de tar en selfie.

Sådan belysande statistik fiskar Christensson påpassligt upp och gör tankeväckande poänger av. Han är genomgående noga med tillgängliga fakta och kan beträffande just hajen upplysa om följande sakförhållande: "I snitt dör någon-

stans mellan fem och åtta personer per år i hela världen till följd av att de har blivit angripna av hajar. Det kan sättas i relation till att miljontals människor årligen badar där hajar håller till. Omvänt dödas årligen 100 miljoner hajar av människor.”

På Den Blå Planet, det stora akvariet vid Öresundsbrons danska fäste, har kurser om hajan arrangerats. De har haft skolbarn som målgrupp och har med danskt skämtlynne benämnts ”haj school”. Ändå lär det dröja innan hajan någorlunda rehabiliteras efter Hollywoods serie med skräckfilmer, som inleddes med Steven Spielbergs *Hajen (Jaws)* 1975.

Det finns tydligen sällan någon saklig grund för människornas fabler och fantasier om havens grymma bestar. På 1800-talet var det i Europa bläckfisken som framstod som havets värsta monster, alltså det djur som i vår egen tid nu hyllas för sin intelligens och tidsenligt ägnas ett idolporträtt i dokumentärfilmen *My Octopus Teacher*. Det är en film som är populär på Netflix. I den skildras bläckfisken närmast som en zenmästare eller vis-hetslärare.

Christensson berättar om arrangementet Octopus Date som varje år på alla hjärtans dag drar till sig stora åskådarskaror i Seattle. Då släpps en hane och en hona in i samma bassäng, detta i hopp om att de ska vara parningssugna. Efter att hos Christensson ha läst om att bläckfiskar kan iscensätta extrema sexuella orgier av BDSM-karaktär inkluderande strypsex och tentakelbondage samt att kärleksakten, som kan vara dygnslång, ofta är det sista en bläckfisk gör här i livet, framstår ”Octopus Date” som ett ganska riskabelt familjenöje. Dock kan man kanske räkna med att de mänskliga åskådarna inte riktigt förstår att uppfatta de olika momenten i en kär-

leksakt mellan bläckfiskar. Vid ett tillfälle hängav sig en hona åt ren och skär kannibalism. Hon åt upp hannen, men då var föreställningen tack och lov över, publiken hade hunnit gå hem.

Det är en fröjd att läsa Jakob Christenssons bok. Den kryllar av fantastiska anekdoter om de märkliga varelser som lever under vattenytan, samtidigt som den innehåller stora mängder av handfast information om dessa djur. Man lär sig massor och skrattar ofta. Författaren är docent i idéhistoria, dock inte verksam vid något universitet utan knuten till Riksarkivets personhistoriska jätteprojekt *Svenskt biografiskt lexikon*. Han har även ett förflutet som förlagsredaktör och bokförläggare på Atlantis och Signum. Den bok han nu själv ger ut är magnifikt illustrerad och mycket vacker, men framförallt är den välskriven och outtröttligt synpunktsrik. Man kan associera till Gunnar Brobergs geniala mikrohistoriska bok *Kattens historia. Sverige speglar i djurets öga* (2004), ett verk som växer till en svensk mentalitetshistoria som sträcker sig genom århundradena. Christensson tar ett betydligt bredare (och halare) grepp än Broberg, men även hos honom är ambitionen att fånga och karakterisera förändringar i människors attityder till djur.

Stoffet som Christensson dyker ner i är oerhört rikt och simmar inte bara omkring i de fem världshaven utan är dessutom ofantligt utsträckt i tid och rum, till skilda epoker och världsdelen. Han fiskar flitigt ur antika källor, framförallt hos Plinius. Andra favoriter är Carl von Linné och hans lärjungar, men uppsjön av lärdomshistoriska referenser är överhuvudtaget mycket stor. Bibeln är en viktig källa, en som Christensson utnyttjar med stor finess, men han gör även utflykter till många andra religiösa urkunder än den kristna, vilket gör att framställningen inte bara blir till en skiss till en västerländsk mentalitetshistoria utan ger oss ett globalt perspektiv på människans attityd till vattnets invånare.

Det säger sig självt att Jakob Christenssons breda perspektiv är betydligt mindre disciplinerat och vetenskapligt välstädat som Gunnar Brobergs.

Bläckfisken, intelligent eller monster?

FOTO: ALAMY

Krokodilen, gudom eller djävul?

FOTO: ALAMY

Han kastar loss i en sorts lustfylld populärvetenskaplig glidflykt över havsytan. Att han därvid spontant tar sig stora friheter framgår redan av bokens lekfulla komposition och av att han väljer att skriva ett kapitel även om ett djur som bara tillfälligt dyker ner i vattnet, havssulan. Dessutom har blodigeln fått slinka med och ägnats ett eget kapitel. De djur som uppmärksammas med varsitt kapitel är i tur och ordning: krokodilen, blodigeln, ålen, kräftan, hajan, sugfisk, sjökon, valen och maneten.

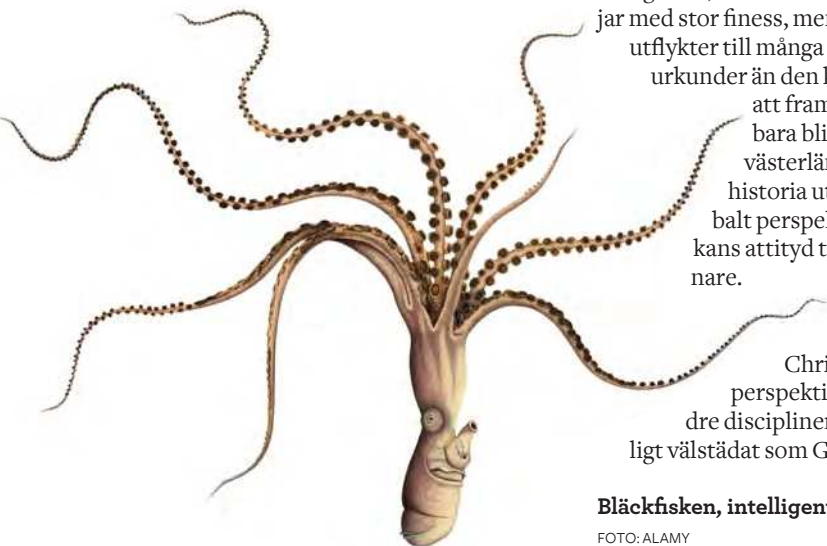
Roligare och mer överraskande populärvetenskaplig bok har jag inte läst på många år. Vad som höjer den över det mesta som skrivs inom svensk sakprosa är inte bara störtfloderna av lustfyllt förmedlad lärdom och det fantasi-eggande uppslaget att ägna en hel bok åt människors föreställningar om vatten- varelserna, utan det är framförallt Jakob Christenssons stilkonst. Christensson är en essäist av hög klass. Han skriver smidigt och hans tonläge kan snabbt växla från det indignerade och upprörda till det glada och uppslupna. Det är en konst som behärskas bara av de bästa.

I det ovanstående har jag mest ordat om hans kapitel om hajan och bläckfisken och inte med ett ord nämnt det största kapitlet i boken, det om valen. Hur var det nu med Jona i ”valfiskens buk”? Det får du veta där. Läs! ✨

Tommy Olofsson

**VATTENVARELSER
EN KULTURHISTORIA**
JAKOB CHRISTENSSON
Bladh by Bladh

Gustav Möller refererar en riksdagsdebatt i radio 1947.

FOTO: TT

En stökig politiker

HISTORIA

Gustav Möller är definitivt en av 1900-talets viktigaste svenska politiker. Som partisekreterare 1916–1940 hörde han till dem som organiserade Socialdemokraterna som statsbärande parti. Som socialminister i omgångar från 1924 till 1951 blev han tongivande vid framväxten av den moderna socialpolitiken.

Märkligt nog har det ännu inte skrivits någon biografi över honom. Paul Lindblom och Nine Christine Jönsson gav 1987 ut *Politik och kärlek* om Möllers samliv med den färgstarka journalisten och debattören Else Kleen. Per Nyström,

Anders Isaksson och Bo Rothstein har fångat viktiga aspekter på Möllers gärning i olika sammanhang, men det stora porträttet saknas.

Per Gunnar Edebalks *Gustav Möller. En legendarisk socialpolitiker* ger ingen heltäckande skildring av mannen och verket, men boken gör en gedigen genomgång av hans insatser inom det nämnda området. Det är en ordknapp bok utan för många krusiduller: långsam läsning anbefalles, i var och varannan mening finns starkt komprimerade iakttagelser, som man annars riskerar att slarva förbi.

Möller växte upp i ett fattigt hem i Malmö, och hans far dog tidigt. Men RF Berg – Malmöns driftigaste man vid den tiden, den som introducerade det

industriella byggandet i Sverige – förbarmade sig över honom, hjälpte honom in på Malmö Borgarskola och tog honom till sig som sekreterare. Förklaringen brukar vara att både Berg och Möllers mor var aktiva i stadens missionsförsamling. I Svenskt Biografiskt Lexikon står det "F Gustav Möller" – och jag upptäcker att F står för "Fritz". Det var precis vad Berg kallades – men det är ett frågetecken för den framtida biografen att borra i.

Gustav Möller var inte socialpolitiker från början, ministerposten 1924 tog han som ett partiuppdrag. Sin socialpolitiska syn utvecklar han steg för steg, tills han etablerar sig som ledande på området.

Edebalks genomgång av Möllers utländska inspirationskällor är fascinerande. De viktigaste impulserna kom från Danmark. År 1929 blev Karl Kristian Steincke socialminister i grannlandet, och utvecklade en socialpolitik som Möller tog starkt intryck av.

I en del stora frågor landade Möller i en helt annan syn än den socialdemokraterna står för idag. Arbetslösheten var den stora sociala frågan. Han förespråkade tidigt en obligatorisk arbetslöshetsförsäkring. Det ville också fackföreningsrörelsen, till en början – de fackliga a-kassorna hade svårt att få tillräckligt många medlemmar. Men så småningom gled man över i frivilliga a-kassor med statliga bidrag – och där är vi än idag, eftersom facken efter andra världskriget såg a-kassorna som ett sätt att värva och hålla fast medlemmar. I pandemikrisens spår framstår frivilligheten i all sin orimlighet – obligatoriska a-kassor borde vara en självklar slutsats för att automatiskt ge krisens friställda pengar. Den direkta kopplingen mellan fackligt medlemskap och a-kassa är numera dessutom förbjuden.

Möller var en stökig politiker. Efter andra världskriget gick han gång på gång emot sina kolleger i partiledningen, han trumfade igenom sina åsikter genom att driva avgöranden till voteringar i riksdagsgruppen eller genom att hota med att avgå. Den mest spektakulära fronderingen var när han 1946 myglade in ett nytt, dyrare alternativ i en utredning om folkpensionerna, en enhetlig pension som skulle lyfta alla pensionärer över fattigvårdsstrecket. Finansministern Ernst Wigforss och Möllers före detta sekreterare Tage Erlander, som hade blivit ecklesiastikminister, hörde till dem som höll emot – men i riksdagsgruppen vann Möller.

Kanske var det därför han inte blev partiledare och statsminister, till sin egen stora besvikelse. Wigforss hörde till de tyngsta kollegerna som stödde Erlanders kandidatur. Och det är möjligt att det var bäst som skedde – Wigforss bekymrade

Tomt i plånboken.

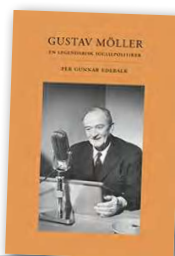
FOTO: COLOURBOX

sig för Möllers ”finansiella lättsinnighet”, och såg till att den risken eliminerades.

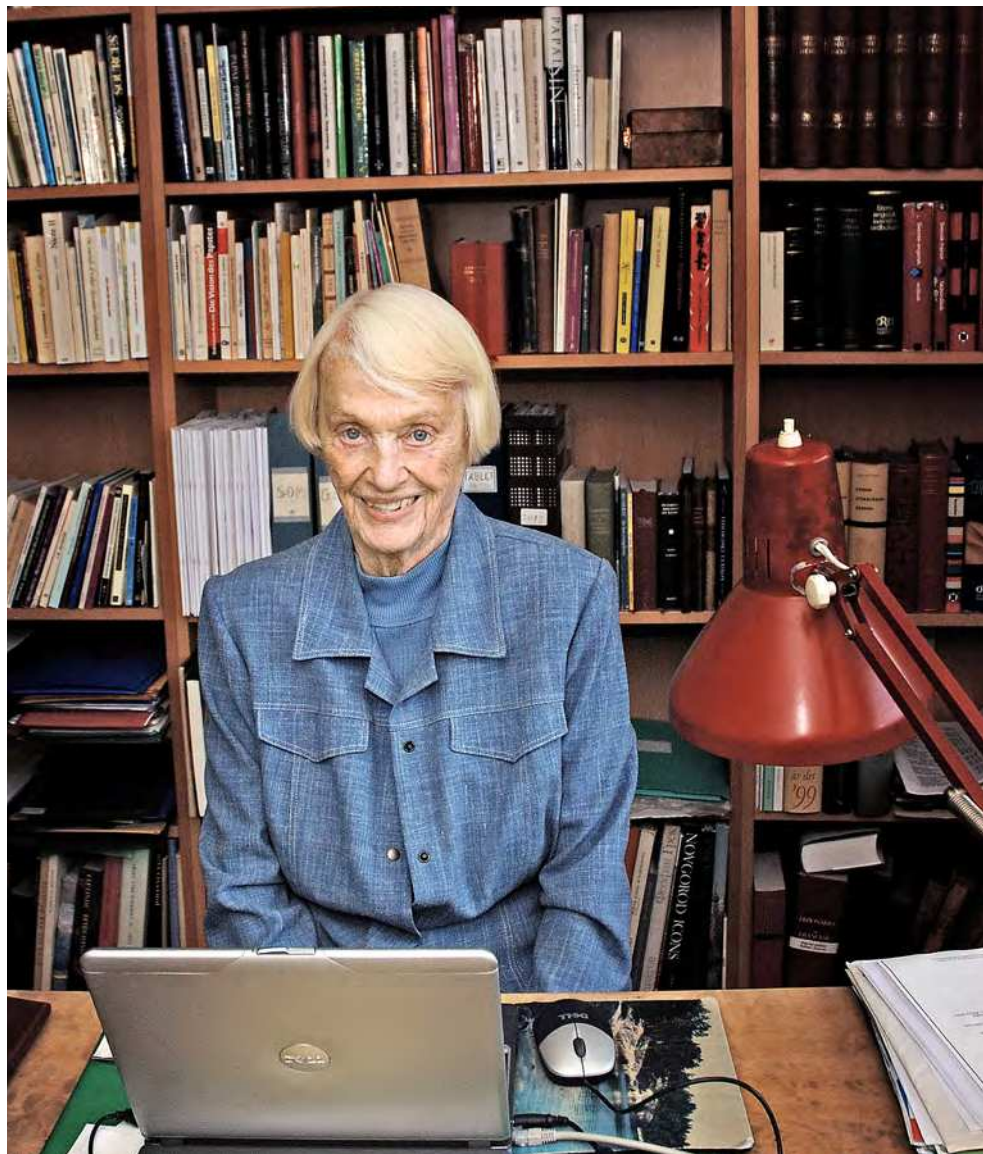
Under åren som följde gjorde Möller revolt på revolt. Ibland hade han framgång, andra gånger blev hans reformer – som den enhetliga sjukförsäkringen – uppskjutna, och efter hans avgång 1951 helt annorlunda. Möller slogs för enhetliga, skattefinansierade socialförsäkringar, därför att de var administrativt enkla och skulle omfördela. Hans efterträdare, Gunnar Sträng, valde den motsatta vägen – nu blev inkomstbortfallet normen i socialförsäkringarna, och avgifter istället för skatter skulle finansiera dem.

Edebalk noterar historiens ironi: Idag är socialförsäkringarna på väg mot det enhetliga grundskydd som Möller redan från början eftersträfvade. En sådan utveckling är kanske nödvändig för att hålla socialavgifterna och därmed det upplevda skattetrycket på en hanterlig nivå. Det återstår för hans eget parti att fundera över slutsatserna. Någon borde ge Edebalks bok i julklapp till Ardan Shekarabi. ✨

Gunnar Wetterberg

GUSTAV MÖLLER
EN LEGENDARISK
SOCIALPOLITIKER
PER GUNNAR EDEBALK
Arkiv förlag

Gunnell Vallquist.

FOTO: TT

Den besvärliga konvertiten

TEOLOGI

Får ett antingen-eller råkar man in i ett annat. Men kan det inte ges ett både-och? Orden är författaren och teologen Emilia Fogelklous, och med dem inleder Alva Dahl sin biografi över översättaren och akademiledamoten Gunnell Vallquist. De är en passande sammanfattning av Vallquists livshållning och yrkesliv, som kom att präglas av vad John Keats en gång kallade ”negative capability”: förmågan att

dröja kvar i mysteriet, det obekväma, utan att söka definitiva svar, utan att bli fundamentalist.

Vallquist var en av de kanske mest kända svenska konvertiterna till katolicismen under 1900-talet. Men hon arbetade ivrigt för ekumenik och kyrkans enhet och var nära vän med och influerad av den svenskkyrklige prästen och tillika direktorn för Sigtunastiftelsen Olov Hartman. Hon drogs till skönlitteraturen men ville också syssla med de djupaste intellektuella frågorna inom troslivet. Hon skrev för *Credo* och *Vår Lösen*, >>

men även för *Dagens Nyheter* och *Svenska Dagbladet*. Hon var utpräglad analytisk, men övermannades av skönheten i den katolska mässan. Hon övervägde klostertillvaron och levde emellanåt eremitliv, men var också firad Proustöversättare och ledamot i Svenska Akademien. Det vill säga – hon valde ”både och” istället för ”antingen eller”. Och det gör henne naturligtvis till ett synnerligen intressant föremål för en biografi.

Vallquists biograf Alva Dahl, själv översättare, utkom senast med den lyriska prosaboken *Långtans flöde*. Det är berättelsen om en kvinna som efter en uppsplitande skilsmässa börjar undersöka en möjlig klosterkallelse, och som slits mellan viljan att dra sig tillbaka och att verka i världen. Inte helt olik Gunnel Vallquists livsöde, med andra ord – hon gifte sig ung, skilde sig snabbt och gifte aldrig om sig. Sitt privatliv teg hon stilla om, på ett rent envist sätt. Och om Vallquist var en människa med stor integritet är Dahl den typ av biograf som respekterar en sådan hållning. Om hon någonsin längtar efter att få komma närmare privatpersonen Gunnel så döljer hon det väl. I efterordet medger hon en viss irritation gentemot sitt studieobjekt, som ju själv närde ett brinnande intresse för andra människors biografier och brev, men brände egna brev och anteckningar för att slippa bli studerad efter sin död. Ändå luskar Dahl inte, och aktar sig för det mesta för att spekulera. Om somliga levnadstecknare drivs av lusten att på något vis bemästra den de skriver om, eller vill komma dem nära, skriver Dahl snarare en intellektuell biografi.

Och märkligt nog blir det aldrig tråkigt, trots den relativa bristen på anekdoter och den typ av skvallerstoff som brukar finnas med i livsteckningen. Det beror på att Vallquist verkade i en så högtintressant tid: hon reste som ung i efterkrigstidens Frankrike; hon bevakade Andra Vatikankonciliet på plats; hon erfor intensivt den katolska kyrkans förändringsarbete under 1960-talet och gjorde det till sin uppgift att förmedla sina insikter till en svensk, ofta sekulär publik. Under läsningen om katolska kyrkans inre strider påminns jag ofta om Svenska kyrkans kamp av idag – bråken om den nya kyrkohandboken, kyrkovallets illa fungerande demokratiexperiment, splittringen som uppstår mellan de troende och som hotar att slita sönder gemenskapen.

Gunnel Vallquist lärde sig tidigt att göra skillnad mellan vad hon kallade *absoluta* och *relativa* värden i troslivet. Därmed kunde hon inta en försonande och generös hållning mot trossyskon i andra traditioner; vad som ibland slarvigt

benämns som ”tolerans” men som egentligen handlar om att, som Vallquist själv uttryckte det, ”[förfölja] oärligheten i sin egen tankelättja med samma fanatism som oärligheten utanför sig själv”. I detta rannsaksningsarbete ingick att inte uppfatta sin motpart ”som en idé, en ståndpunkt, en dogm, kort sagt en abstraktion, utan som en broder, en människa som vill och strävar efter detsamma som man själv, och som man är förenad med i kärleken till Kristus och hans kyrka”.

Men denna radikala hållning, att ”aldrig slå sig till tro i en övertygelse”, som Vallquist träffande beskrev som ett slags askes, gjorde henne emellanåt impopulär bland skandinaviska katoliker. Brev inkom till biskopen om den besvärliga konvertiten som startade bråk och debatter i pressen och som inte med hull och hår svalde allt som utgick från det katolska ämbetet. Hennes gemensamma mässfirande med lutheraner väckte också negativ uppmärksamhet. Ändå är det svårt att beskriva Vallquist som rebell; hon sökte den djupa kristna lydnaden, men tycks ha varit medveten om att sådan lydnad ytterst måste riktas mot Kristus. Den ”traditionella kyrkligheten” kunde hon kritisera för att ha dragit för långt bort från Gud: man ”satte [...] sin tillit till en stark kyrklig organisation, ett system som fungerar så bra att Gud inte behövs”. Så menade vännen Olov Hartman också att Gunnel Vallquist på grund av sin uppväxt och sitt temperament egentligen var lutheran, om än katolsk sådan. Och det ligger det nog något i.

Som intellektuell kvinna på 1940-, 50-, 60- och 70-talen rörde sig Vallquist förstås ofta i mansdominerade eller nästan helt manliga miljöer. Men frågan om jämställdhet mellan könen tycks hon inte ha brytt sig överdrivet mycket om. Hon ansåg kvinnorrorelsen vara ytlig och irrelevant, och vad gällde jämlikhet i kyrkan menade hon att de kvinnliga helgonen är exempel på att kristna ideal är likadana för både kvinnor och män. Ändå, påpekar Dahl, skrev hon enbart om män i sin bok *Helgonens svar* (1963). Kanske var det för att hon helt enkelt inte uppehöll sig särskilt mycket vid kön.

”Jag tänker aldrig på om de är män eller kvinnor. Det kan slå mig ibland, efteråt, att jag har varit ensam kvinna i ett manligt sällskap, men jag tänker aldrig på det under tiden. Jag är så van vid det och har varit det i så många sammanhang”, kommenterade Vallquist en gång sin situation. Hon tog sig helt enkelt friheten att definiera sig själv som människa snarare än

kvinna; det vill säga, hon litade till att det hon hade att säga var tillräckligt intressant för att hennes kön inte skulle behöva åberopas för att försvara det. Mellan raderna förstår läsaren att det nog förbryllar Dahl en aning; att denna kvinna som på så många sätt var en föregångare inte ville låna ut sig till den feministiska kampen och rent av framstod som likgiltig inför den.

Men många, jag själv inkluderad, kan nog känna igen det där – irritationen över att könas när man bara vill delta på samma premisser som alla andra. Vallquist konstaterar: ”Relativt få är ännu idag de kvinnor som från början fått känna sig som självklart fullvärdiga individer, vilkas uppfostran har gått ut på att göra dem till fullständiga människor och inte i första hand till kvinnor.” Kvinnlig uppfostran, menar hon, syftar ofta till att få flickan att abdikera ”det självständiga omdömet och den autonoma viljan”. Och det gick förstås rakt emot hennes övertygelse, personlighet och karaktär.

Slå rot i förvandlingen spänner förstås över hela Gunnel Vallquists liv, så även det långa arbetet med att översätta Marcel Prousts *På spaning efter den tid som flytt* och tiden i Svenska Akademien. Här framträder yrkespersonen Vallquist, som ivrigt engagerade sig i Akademiens uppgift att ”arbeta uppå Svenska Språkets renhet, styrka och höghet”. Om hon hade varit positivt inställd till det kyrkliga förändringsarbete som följde Andra Vatikankonciliet hyste Vallquist inte samma varma känslor för språklig progressivism. Hon medverkade i den bibelkommission som var ansvarig för vad som till slut blev *Bibel 2000*, men avsåg sig uppdraget när hon insåg att hon inte med gott samvete kunde bidra till vad hon ansåg vara avsevärda språkliga försämringar i den heliga skriften. Integriteten fick än en gång gå först.

Ja, integritet, seriositet, hängivenhet – det framstår som riktlinjerna i Gunnel Vallquists liv. Alva Dahls biografi över henne förmedlar dem väl, och på ett ytterst stimulerande vis. *Slå rot i förvandlingen* är nästan oupphörligt njutbar läsning om en av Sveriges mest säregna kristna intellektuella. ✨

Josefin de Gregorio

**SLÅ ROT I
FÖRVANDLINGEN
GUNNEL VALLQUISTS LIV
OCH LIVSHÅLLNING
ALVA DAHL
Ellerströms**

Vita huset i Moskva attackeras 1993.

FOTO: PETER TURNLEY/GETTY IMAGES

Rysslands farliga förnekelse

SAMHÄLLE

Sommaren 1969 for Lars Erik Blomqvist och jag till Sovjetunionen i bil. Snart satt vi där i intelligentsians kök i framförallt Moskva och Leningrad och ältade läget. Överallt mötte vi reflekterande människor som var lamslagna. I samma stund som stridsvagnarna invaderade Prag hade hoppet om en mänsklig socialism upplöst i intet.

De ryska "sextiotalisterna" hade efter avstaliniseringens två toppar vid partikongresserna 1956 och 1961 haft desperata förväntningar på en fortsatt liberalisering av systemet. En och annan hade rentav valt att gå med i partiet. 1968 krossades alla drömmar. Året efter återstod bara ångest och ruelse.

När vi återvände hem konfronterades vi med ungdomar, våra egna generationskamrater, som var marxistiskt nyväckta. Det var en underlig upplevelse. Där borta en stendöd socialism, här hemma en frälsningslära för hela världen. Vi lyckades knappt göra oss förstådda.

I Leningrad hade vi mött Jurij Mekler, en fysiker som hade suttit flera år i läger för att ha spritt *Doktor Zjivago*, en vass

och fullständigt illusionslös intellektuell. Efter några år skulle han utvandra till Israel där han blev professor vid universitetet i Tel Aviv. Han är fortfarande i livet, 91 år gammal.

Mekler var övertygad om att Sovjetregimens dagar var räknade. Han förklarade för oss att KPSS så snart det tappade makten skulle komma att ersättas av ett nationalistparti. En skendemokrati skulle sedan upprättas, med ett krympande kommunistparti som enda opposition. Vad skulle bli av detta? Tja efter en tid skulle väl Ryssland återgå till sitt naturliga tillstånd: diktatur. De båda partierna, det stora och det lilla, skulle – förklarade han – successivt flyta samman.

I november 1969 skrev jag en artikel i Expressen som tog stöd i de lärdomar jag inhämtat under resan, särskilt från Mekler. Vi hade sett en ny, nationalistisk ideologi födas i ruinerna efter marxismen. Min konklusion: "Sovjet håller på att russifieras."

Så följde förstärkt stagnation och så småningom sammanbrott i perestrojkans och glasnosts tecken. Skulle det säga pang eller puff? I december 1991 sa det puff – och så var allt över. "Sextiotalisterna" var ett kort tag rusiga och hoppfulla. Ryssland tycktes vara på väg mot frihet och

demokrati för kanske första gången i sin historia.

1990-talet blev ett decennium av dynamisk samhällsdebatt. Men också av pensionärsfattigdom och oligarkvälde. 1993 sköt Boris Jeltsin – som hade varit hjälte två år tidigare – parlamentet i sank, med kanske 200 offer. Han lagstiftade om en kraftigt förstärkt presidentmakt. Det var början till slutet. Just vid samma tid bildades ett parti med nationalbolsjevikiskt program, Jeltsins efterträdare Vladimir Putin skulle en bit in på det nya millenniet i väsentliga drag göra det till sitt.

Ultrapatritismen blev i allt högre grad, inte minst efter 2014 års Krimannektering, nationens nygamla ideologi – under partinamnet "Enade Ryssland". Vid det senaste valet var det kraftlösa kommunistpartiet dess enda reella konkurrent. Efter det gjorde sig Putin till diktator på livstid. Hans motståndare Aleksej Navalnyj sitter i fängsligt förvar, den landsomfattande antikorrupsionsrörelse är stämplad som kriminell. Kommunisterna finns där men känns minst sagt överflödiga, eftersom putinismen vetat att suga upp hela Sovjetnostalgien ute i samhället.

Nu är vi alltså där. Svaret på alla de

>>

ryska frågorna blev Vladimir Putin. Den skarpsinnige fysikern förutsåg allt.

Om det besynnerliga landet som söker sin framtid i det förflutna har Kristian Gerner skrivit en kunskapsmättad och oavbrutet stimulerande bok: *Sovjetunionens skendöd. En historia om det moderna Ryssland*. Den formar sig inte minst till en nyttig repetitionskurs i vad den ryska nationen efter Stalin har gått igenom. Den visar hur Putinpolitiken restaurerar och legerar två ryska traditioner, den tsaristiska och den bolsjeviska. År 1917 blir då plötsligt inte avgörande, Lenin faller bort.

Det är 1945 som lyfts fram som det allt bestämmande nationella triumfåret. Maj 1945 ihågkoms och hyllas ju varje år med storslagna parader och ceremonier på Röda torget. Den bakomliggande ideologin ser ut så här: Ryssland har segnat genom hela sin historia. Ryssland förmodade slå tillbaka både Napoleon och Hitler. Med insatsen i Stora fosterländska kriget frälste Ryssland världen från en förgörande ondska, man befriade – med Putins ord – ”alla folk”. Detta är bekräftelsen på att det ryska folket bär på en världscivilisatorisk uppgift. Västerlandet är dekadent. Det är bara den välrustade ryska nationen som i den moderna världen förmår representera dådkraft och oegennyttia. Den gamla messianskt imperialistiska tanken i ny klädnad.

Kärnan i Putinpropagandan är, betonar Gerner, slagordet om en specifik *Russkij Mir*. Ordet ”mir” bär på en i sammanhanget mycket passande trippel-innebörd. Det står för såväl värld och fred som den gamla bondekommunen, den urgemenskap som varit förebildlig för senare tiders kollektiva ryska utopier. ”*Russkij Mir*” ska rädda planeten.

Putins fraser torpederade egentligen redan före hans maktillträde av Bulat Okudzjava, barden och romanförfattaren som 1992 skrev: ”Vi försöker utnyttja varje möjlighet att påminna oss om att vi alltid kommer ut som vinnare. Detta har blivit vår speciella psykologi. Vi hemförde förvisso segern 1945. Men vi visade oss samtidigt vara hopplösa förlorare. Det är mot den bakgrunden våra makt-havares lust till militäruppvisningar och folkfester i krigets tecken framstår som så orimlig och så oanständig.”

Ryssland är förloraren, enligt Okudzjavs mening. De omfattande, framförallt initiala förlusterna i andra världskriget ska givetvis ses mot bakgrund av Stalinterornas åderlätningar. Sedan offrades ofattbart många för Segern. Efter 1945 blev

så ”segernationen” bara än mer totalitär, den hade tagit färg av den nazistiske angriparen.

Putin medger terrorn, han låter – tills vidare – dokumentationscentralen Memorial existera (låt vara, i likhet med flera andra institutioner, utpekad som ”utländsk agentur”). Men den stora folkslaktens i det förflutna måste hela tiden tonas ner, den får aldrig mätas mot Segern.

Et land som på detta sätt förnekar sin historia, som på en gång förtränger och heroiserar, mår inte bra. De förtigna brotten kommer tillbaka om man inte – som Tyskland – gör upp med dem. På det sättet är Ryssland en tragedi, som Gerner visar. En nation som rör sig i historisk cirkel, de många upprepningarnas ekokammare. Här indoktrinerar småungar till soldater, styrs ut i uniformer, förses med låtsas-automatvapen. Till och med barnvagnar görs till stridsvagnar med kanonrör. Det är perverst.

Gerner ger oss en synnerligen detaljerad skildring, ur skilda synvinklar, av 1991 års unionsupplösning. Grundläggande var förstas den sönderfallande ekonomin. Men här belyses också den snabbt växande nationalismen ute i republikerna och den accelererande miljöförstörelsen. Plus den oerhörda alkoholförtäringen som bröt ner människor och framfödde en sovjetisk gangsterism. Nästan alla huvudaktörer får ge sitt efterhandsperspektiv på skeendet: det blir heltäckande. Slående är det till synes ödesbestämda i dramat: till sist framstod imperiet bara som en fiktion, med författarens ord ”en projektion i tomrummet”.

Kristian Gerner bok kan sägas sammanfatta en storartad forskargärning som löper över ett halvt sekel. Han var tidigt ute med att peka på det ryska i det sovjetiska och förutsåg viktiga delar av utvecklingen. Är detta Ryssland för evigt fångat i sin onda kedja? Nja, Gerner vill ändå öppna för tänkbare nya vändningar. Situationen just nu är så absurd – stagnation och repression, självvald isolering, hård mediestyning, nationens blick fastnaglad vid det förgångna. Kan detta verkligen pågå ända till 2036, då Putin 84-årig skulle lämna tronen? ✨

Magnus Ljunggren

**SOVJETUNIONENS
SKENDÖD
EN HISTORIA OM DET
MODERNA RYSSLAND**
KRISTIAN GERNER
Historiska Media

Erotiska äventyr på Parkvägen

SAMHÄLLE

I fokus för Jesper Högströms bok om Tora Dahl, *Jag vill skriva sant*, står en villa på Parkvägen 10, Lidingö. Denna villas betydelse för den moderna svenska litteratur som började växa fram på 1930-talet, med arbetarförfattare och primitivister, kan inte överskattas. Här bodde under åren 1931 till 1949 den tongivande essäisten och kritikern Knut Jaensson och hans hustru Tora Dahl, som gjorde en sen debut som författare. Hon arbetade i unga år som lärare och gav ut några föga uppmärksammade romaner under 1930- och 40-talen. Sitt genombrott som författare fick hon först 1954 med *Fosterbarn*, som inledde den långa raden av självbiografiska böcker om Gunborg.

Utan tvivel hade Dahl en stor del även i sin mans position som en av landets främsta kritiker, då de tillsammans ingående diskuterade alla de böcker han skrev om. Deras äktenskap var dock disharmoniskt med otrohet från bådas sidor, och de försökte flera gånger lämna varandra. Men Tora var

Erik Lindegren, Tora Dahl och Gunnar Ekelöf skapade rabalder på Parkvägen.

ekonomiskt beroende av Knut, då hon inte kunde leva på sitt eget författarskap.

Kring det gästfria paret Jaensson på Lidingö flockades dåtidens unga genier. Deras villa var ämnad att vara en plats bortom det korrumperade samhället, ett slags himmelsk akademi där man gjort upp med all död kunskap och rensat ut förtorkade lagerblad. Hit kom Artur Lundkvist, Eyvind Johnson, Ivar Lo-Johansson, Thorsten Jonsson, Harry Martinson med Moa och inte minst Gunnar Ekelöf och Erik Lindegren. Även flera av samtidens konstnärer hörde till gästerna såsom Eric Grate, Stig Åsberg och Esaias Thorén. Här var den litterära debatten livlig. Nya tankeströmningar och idéer tog form och spännande utländska författare såsom William Faulkner och T S Eliot analyserades och gav inspiration. Här planerades nya och banbrytande tidskrifter såsom *Karavan* och *Horisont*. Men här slogs också klackarna i taket, pokalerna svingades och vinet flödade. Man festade och drack, lyssnade till musik och dansade.

Värdepåret Knut och Tora var lite äldre än sina gäster och betraktades ibland som ett slags föräldrapar till modernismens unga män på väg att göra karriär. Några decennier senare kan man se hur poeterna blev hyllade av etablissemangen och fick sina stolar i Svenska Akademien.

Med tiden växte det fram en rik legendbildning kring denna svenska variant av Bloomsburygruppen. Efter Jaenssons bortgång 1958 kom det ena vittnesbördet efter det andra om den inspirerande miljön runt Knut och Tora, lovsånger som gav ett alltmer gyllene skimmer åt till-

varon på Parkvägen. Artur Lundkvist till exempel beskrev den Jaenssonska villan som trettioalets litterära salong. Men allt kan ses från olika håll.

Fasaden började så sakta rämna när Tora Dahl 1979 gav ut memoarerna *Kamrater*, som ett år senare följdes av *Nya vägar*. Nu kom ett kvinnligt perspektiv på umgängeslivet. Dahl visar hur männen till hundra procent styrt och kontrollerat samvaron och föga lyssnat till en intellektuell och beläst kvinnas syn på saker och ting. Ett särskilt horn i sidan hade hon till Artur Lundkvist, som hade en benägenhet att se Parkvägen som en restaurang och Tora som kökspersonalen.

Men Dahl berättade långtifrån allt i dessa memoarböcker. Hon hade också fört en hemlig dagbok under åren 1939 och 1944, där hon bland annat redogjort för sin sexuella relation till Ekelöf och Lindegren. Hon ansåg dock att hon här avslöjade alltför mycket, och denna dagbok med sitt brännbara stoff spärrades därför i femtio år. När den 1994 kunde öppnas var hon själv och de personer hon skrev om döda. Vid denna tid väckte dagboken inte något större intresse. Nu har den emellertid utgjort en viktig källa för Jesper Högströms skildring av Tora Dahl och poeterna på Parkvägen.

Jag vill skriva sant är ingen regelrätt biografi – en sådan lär vara under arbete av Ulrika Milles. Högström begränsar sig till 1930- och 1940-talen och hans syfte är som han skriver ”att mana fram atmosfären på Parkvägen och göra människorna där så levande som möjligt”. Händelserna skildras huvudsakligen ur Tora Dahls perspektiv, och Högström utnytt-

jar även de rapsodiska anteckningar hon skrev ned åren 1931–35, samt de censurerade dagböckerna från 1936 fram till 1939. I de sistnämnda nämner hon inget om sin relation till Ekelöf. Högström ger en noggrann redogörelse för källäget och de olika versioner som Dahl gett av sitt liv jämförs. Framställningen är citatrik, och texten interfolieras även med brevvutdrag, bland annat från korrespondensen mellan Tora Dahl och Margit Abenius. Det finns också citat från brev av Knut Jaensson och Gunnar Ekelöf. Åsikter bryts på så sätt mot varandra och en mångstämmig kör tonar fram.

Högström framhåller att han i sitt skrivande försökt arbeta som en romanförfattare eller litterär reporter, allt i syfte att ge sin skildring åskådlighet och känsla. Vi får inblick i Dahls svårigheter att hitta sin form som författare. När romanen *Generalsgatan 8* kom ut 1935 fick den negativa recensioner och såldes i endast 64 exemplar. Ofta går hon ängsligt och väntar på svar från förlagen gällande de manus hon skickat in, men manusbuntarna kommer i retur med besked om att de inte kan ges ut. Periodvis är också hennes och makens ekonomi miserabel. Hon tvingas pantsätta sina vigselringar, och de kalla krigsvintrarna fryser vattenledningsrören. En gång i halvtimmen måste Dahl ner och röra om i värme pannan i källaren. Det är hennes uppgift. Knut Jaensson har sin tjänst på Gasverket att sköta.

De litterära stämningarna under 1930-talet skrivs skickligt fram. Moralismen och angreppen på den moderna litteraturen blev allt starkare i samband med Krusenstjernafejden. Också Jan Fridegård, en av gästerna på Parkvägen 10, som 1935–36 kom ut med sina *Lars Hårdböcker* ansågs av kritikerna ha skrivit rått och oanständigt. De författare som hörde till umgänget porträtteras med närhet och nerv. Inom gruppen fanns skilda meningar om litteraturens roll, och Dahls uppfattning avvek för det mesta från Lundkvists. För henne hörde livet och konsten ihop, idealen var Vilhelm Ekelund och Pär Lagerkvist.

Gunnar Ekelöfs stora behov av att bli omtyckt lyfts fram liksom rivaliteten mellan honom och Artur Lundkvist om att vara den främste bland Sveriges unga poeter. Dahl är öppen för de unga författarnas förtjänster men tycker stundtals att de är omogna. Både Ekelöf och Lundkvist är själviska. Lundkvist är alltför självgod och Ekelöf, som i sin lyrik nästan helt utesluter yttervärlden, irriterar >>

henne genom sin mörka destruktivitet. Man känner dock enligt henne att hans dikter är skrivna av en människa som lidit ont.

När Erik Lindegren börjar dyka upp på Parkvägen blir Tora Dahl blyxtförelskad. Samtidigt som kriget bryter ut ökar hettan i hennes känslor. Hon och Lindegren inleder en relation, fylld av komplikationer. Lindegren är, menar Dahl, den ende som förstår hennes skrivande, men han är hård och våldsam. Dessutom tvingas han föra en envig kamp för att få sina söndersprängda sonetter utgivna. De är så nydanande att läsarna ännu inte är mogna för dem. Inget förlag vill ge ut dem, och Lindegrens ekonomiska situation är synnerligen prekär. Tora Dahl kan känna att med honom delar hon "de underkändas gemenskap".

Emellanåt kan jag tycka att de erotiska äventyr som utspelades på Parkvägen ges för stort utrymme. Men de är förstås publikfriande och i presentationer av boken i pressen kan man se att det är just dessa episoder som framförallt kommit i centrum. Läsaren blir i Högströms skildring väl orienterad i det spring i trapporna som ägde rum nattetid. Intressantare är det att läsa om hur kriget kastar sin skugga över tillvaron på Lidingö, hur spanska inbördeskriget engagerar författarna och hur de reagerar inför hotet från nazismen och på olika sätt förhåller sig till andra världskriget.

Jag vill skriva sant är en rik och spännande skildring av den intellektuella elit som under en period besökte den villa som var modernismens högborg i Sverige. Framförallt får vi följa en kvinnlig författares mödosamma väg till författarskapet. En författare som ofta tvivlade på den egna förmågan men gärna ville formulera de stora sanningarna. Till sist bestämde hon sig

för att bikt sin vanda – inte för samtiden utan för eftervärlden. Hennes stora projekt blev dagboken. ✨

Lena Kåreland

**JAG VILL SKRIVA SANT
TORA DAHL OCH
POETERNA PÅ PARKVÄGEN
JESPER HÖGSTRÖM
Weyler**

Känd svensk-judisk släkt. Karl Otto Bonnier med familj.

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Fyra vågor av judisk invandring

HISTORIA

Carl Henrik Carlsson inleder sin bok *Judarnas historia* i Sverige med sex definitioner av "jude". Den första är "den som är född av judisk mor eller har konverterat till judendomen". Den andra är "den som bekänner sig till den judiska religionen". Det är en objektiv respektive subjektiv definition. Den tredje och fjärde är "den som tillhör det judiska folket eller 'den judiska nationen'" och "den som tillhör den judiska 'rasen'". Dessa definitioner är essentialistiska. Men författaren sätter med rätta citationstecken kring ordet "ras", det finns inte någon sådan. Den femte är att "den som utpekas som jude av omgivningen också är det", vilket är godtyckligt. Den sjätte lyder "var och en

har själv rätt att identifiera sig som jude". Författaren kallar detta "självidentifikation". Han föredrar det framför det essentialistiska substantivet "identitet".

Trots den för hans bok nödvändiga operationen att försöka definiera forskningsobjektet "judar" nämner Carl Henrik Carlsson inte Jean-Paul Sartres skrift *Tankar i judefrågan*. Sartres tes, som han formulerade år 1944 i skuggan av Förintelsen, är att "juden" är en skapelse av antisemitismen, samt att alla måste frukta antisemitismen som ett dödligt hot. Den kan göra vem som helst till jude och därmed mordoffer. Sartres resonemang anknyter till den marxistiska diskursen. Karl Marx tes i *Om judefrågan* (1844) är att juden kommer att försvinna när kapitalismen gör det och omvänt. Marx "jude" var begreppslig, inte verklig.

Lars M Andersson har i sin avhandling *En jude är en jude är en jude. Repre-*

sentationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900–1930 (2000) visat att de antisemitiska skämtteckningarna som han skriver om med ett par undantag inte handlade om verkliga människor utan om den begreppsliga juden. Det judiska hade rollen som det annorlunda, som en fond för den svenska identitet som de intellektuella decennierna kring det förra sekelskiftet konstruerade. Den begreppsliga juden är en konstruktion, en fiktion, en myt.

Det framstår klart och tydligt av Carlssons egen utredning att det är ett problem att bestämma vem som är jude. Men i praktiken bryr sig författaren inte om det. Jude är den som Carl Henrik Carlsson väljer att betrakta som jude. Det "judiska" är den begreppsliga utgångspunkten. Carlsson visar hur tusentals judiska individer, vilkas familjerelationer han tecknar, var medaktörer i den svenska framgångssagan från fattigdom till välstånd.

Judarnas historia i Sverige skildrar kulturmöten, integrering, assimilation och främlingsfientlighet i det svenska samhället med fokus på det som Carlsson bestämmer vara det judiska. Kapitelindelningen i den strikt kronologiska berättelsen är "Perioden före 1774", "Pionjärtiden 1774–1838", "Emancipation och reformerad judendom 1838–1870", "En elits framväxande och 'östjudisk' invandring 1870–1917", "Mellan krig och katastrof 1917–1933", "Under extraordinärt tryck 1933–1948", "Efterkrigstiden 1948–1991" samt "Judiskt minoritetsmedvetande 1991–2021."

Läsaren möter först enskilda judar i den lutherska ortodoxins exkluderande stat, sedan judarna som en kast i ståndssamhället, därefter integreringen av deras familjer i den ekonomiska och kulturella eliten, vilket följs av invandring av jiddischtalande ortodoxa och ökad social diversifiering inom den judiska befolkningen och framväxten av antisemitism och sionism i Sverige. Sedan skildras nazismens, andra världskrigets och Förntelsens återverkningar i det svenska samhället samt invandringen från Ungern (1956), Polen (1968) och Sovjetunionen av människor som identifieras som judar. Det sista kapitlet handlar om konstruktionen av en definierad kategori "judar" i Sverige genom lagstiftningen från år 1999–2000 om minoritetsspråk och nationella minoriteter. Judarnas språk bestäms enligt denna konstruktion vara jiddisch, inte hebreiska. I likhet med två av de andra skapade minoriteterna, nämligen romer och finnar, men till skillnad från de övriga två minoriteterna, samer och tornedalingar, tillskrivs judarna inte

ett bestämt geografiskt område. Däremot har judar som bekant känt sig tvungna att lämna en stad i Sverige, Malmö.

Genom berättelser om judiska familjer skildrar Carl Henrik Carlsson hur det moderna Sverige växer fram under 1800-talet, blir folkhem under 1900-talet och ett flernationellt land med fem minoriteter under 2000-talet. Stora delar av berättelsen är detaljerade släkthistorier, men framställningen sammanfattar i beskrivningar av enskilda episoder utvecklingen under hela perioder i svensk historia. Författaren lyckas många gånger genom att fokusera på detaljer ge en bild av den stora scenen. Ett belysande exempel:

"I centrala Göteborg drev Rudolf Rubenson, judisk invandrare och sockerbagare, Bloms salonger med en kontinental atmosfär, där för övrigt Gustav Adolfsbakelsen anses ha skapats i samband med invigningen av Gustav II Adolfs-statyn 1854. Kaféägarens son Mauritz Rubenson arbetade som servitör och läste själv på morgonen alla tidningar för att kunna delta i gästernas samtal. Servitören blev journalist och var från 1865 anställd på Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning. Han var Sveriges första moderna reporter som försökte vara på plats när något av nyhetsvärde ägde rum och kallades 'Handelstidningens flygande'. Hans utlandsreportage kom senare även ut i bokform. Under flera år var han ledamot av stadsfullmäktige, dessutom en centralfigur i stadens föreningsliv."

Carl Henrik Carlssons kronologiska, lapidariska redovisning motsvarar till formen de annaler som skrevs i de medeltida klostren. Det mönster som man skönjer är berättelsen om de fyra formativa perioderna i judarnas liv i Sverige, fyra invandringsvågor. De är inflyttningen av välbeställda judar från Tyskland och Danmark under 1800-talet, av proletära judar från Ryssland decennierna kring sekelskiftet 1900, av överlevande från Förntelsen efter kriget samt av från Polen utdrivna judar efter den antisemitiska kampanjen 1968.

Om man vill få en uppfattning om hur olika det kunde vara att vara jude i Sverige och på samma gång få en inblick i judiskt liv i de fyra tidigt godkända hemorterna för judar i Sverige – Göteborg, Stock-

holm, Norrköping och Karlskrona – kan man komplettera läsningen av Carlssons verk med några andra böcker: Anders Hammarlund, *En bön för moderniteten. Kultur och politik i Abraham Baers värld* (2013) om kultur, press och näringsliv i

Göteborg under 1800-talet, Leif Zern, *Kaddisch på motorcykel* (2012) om judiskt liv på Stockholms söder under 1900-talet, Margit Silberstein, *Förntelsens barn* (2020) om judiskt och "svenskt" i industristaden Norrköping under efterkrigstiden samt Harry Svensson, *Fabian Philip, familjen Ruben och örlogsstaden. Entreprenörsfamiljen som grundade*

Mosaiska församlingen i Karlskrona 1780–1945 (2017), som visar hur judar integrerades i en provinsstad.

Med tanke på att det handlar om judar, inkarnationen av begreppet diaspora, bör man också läsa Per Martin Meyerson, *Judiskt liv i Europa 1786–1933. Integrationsprocess med förhinder* (2012) och Fredric Bedoire, *Ett judiskt Europa. Kring uppkomsten av en modern arkitektur 1830–1930* (1998). Båda dessa verk visar att judarna är, som Staffan Skott har uttryckt det, *En mänsklighet i mänskligheten* (2013). Det handlar om människor med släktförbindelser i hela världen, människor som hör hemma både någonstans och var som helst – också i Sverige!

Det innehållsrika verket *Judarnas historia i Sverige* är förtjänt av en bruksanvisning som klargör hur man ska läsa den för att få riktigt stor behållning. Genom att placera den i ett stort perspektiv och lämna bibliografisk information har jag sökt göra rättvisa åt Carl Henrik Carlssons omsorgsfulla inventering av historien om en kategori människor som fick fullständig medborgarrätt i Sverige år 1870. ✨

Kristian Gerner

**JUDARNAS HISTORIA
I SVERIGE**
CARL HENRIK CARLSSON
Natur & Kultur

Paris 1838. Det första fotografiet med en levande person.

FOTO: GETTY IMAGE

En osystematisk berättarglädje

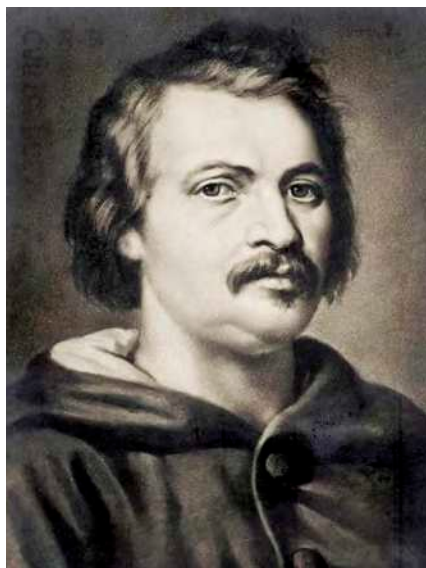
LITTERATURHISTORIA

Lena Kåreland är professor emerita i litteraturvetenskap och en produktiv författare av böcker och artiklar ämnade för den belästa breda allmänheten. I *Franska flanörer. Författarnas Paris från Balzac till Modiano* försöker hon fånga den franska huvudstadens miljöer och atmosfär genom nio författarskap. Honoré de Balzac, Charles Baudelaire, Victor Hugo, Gustave Flaubert, bröderna Goncourt, Émile Zola, Guy de Maupassant, Georges Simenon och Patrick Modiano står i fokus. Jovisst, det är män och åter män, men urvalet är mycket passande för bokens perspektiv och ärende.

Kåreland tar oss med på promenader och berättelser genom Paris olika arrondissement, där litteratur och samhälle analyseras växelvis. Tonvikten ligger på 1800-talet, där Balzac och Baudelaire skildrar staden såsom den såg ut innan baron Haussmanns (1809–1891) omstöpnade stadsbyggnation kom att utgöra en både imponerande och dynamisk fond. Medan man läser *Franska flanörer* kan det vara klokt att bläddra bland fotografier från Paris, för att inhämta de miljöer och mötesplatser som industrialiseringen gav upphov till. Till exempel är *I världsutställningarnas tid* (2017) rikt illustrerad med vackra bilder.

Genom den manligt kodade flanörens rörelsemönster och attityd vill Kåreland

fånga stadsmänniskans strävan och planlösa upptäckarlust. Samtidigt speglas sociala skillnader och skiftande sinestillstånd i förflyttningarna mellan bostadsadresser och landmärken, som Tuilerierna på högra stranden, Notre-Dame, Hallarna eller Montmartre.

Balzac.

FOTO: GETTY IMAGES

På ett vis kan man säga att Kåreland själv anammar ett sätt att skriva som tar henne ut på strövtåg, eftersom det finns drag av osystematisk berättarglädje kapitlen igenom. Varför somligt hamnar i strålkastarljuset, medan annat lämnas därhän är emellanåt dunkelt. Den vid-

vinkelprincip Kåreland använder har fördelen att mycket hinns med och att det blir en informationsrik redogörelse över Paris historia och geografi i skönlitterär blyxtbelysning. Nackdelen är att resomangen är flyktiga och att intressanta uppslag inte fördjupas.

I de inledande reflektionerna skriver Lena Kåreland om forskningsområdet geokritik, där litteratur studeras i relation till platsen, som kan vara både verklig och imaginär. I den litterära geografin skiljer man sedan mellan platsen och rummet. Jag hade gärna sett att den här teoretiskt intressanta och motiverande ramen hade återvänt i kapitlen, så att Kåreland hade gjort bruk av sin metod mer tydligt. Hon skriver till exempel att Flauberts sista roman *Hjärtats föstran* (1869) utspelar sig under en relativt lång tidsperiod. (10 år är väl inte särskilt lång tid i en roman?) Eller att Baudelaire hade ett växlande känslotillstånd; i samband med revolutionen 1848 uttalar han en vilja att vara både offer och bödel, vilken Kåreland menar tyder på "en önskan att kunna omfatta motsatser och sätta sig in i motstridiga känslor". Dessa slutledningar är givetvis inte falska men framstår som förenklade och hängande i luften.

I kapitlet om Georges Simenon, som jag sväljer likt en läcker pralin, föreslår Kåreland att kommissarie Jules Maigret skulle kunna betecknas som behaviorist i så måtto att han fokuserar mer på människans handlingar än hennes tankar. Vilken ytterligt träffsäker karaktärisering av Maigret! Denna intressanta iakttagelse överges dock alltför snabbt i ett upplägg som bygger på orientering i författarens parisiska universum.

Det är oupphörligt angenämt att vara i den här bokens sällskap. Men en önskan om att Kåreland i motsats till flanören oftare hade bytt tempo, stannat upp och zoomat in på materialet hon presenterar genom egen analys och personligt temperament kvarstår när kapitlet om Patrick Modiano under *les heures bleues* får avsluta min läsning av franska flanörer i Paris. ✨

Anna Victoria Hallberg

FRANSKA FLANÖRER
FÖRFATTARNAS
PARIS, FRÅN BALZAC TILL
MODIANO
LENA KÅRELAND
Appell förlag

Victor Sjöström och Ingmar Bergman. Bergman både regisserade och skrev manus.

FOTO: TT

stätt varför bröderna Skladanowsky idag nästan helt fallit ur historieskrivningen så det var uppiggande att de får vara med här. Men det kan diskuteras om det första kapitlet egentligen är relevant för en bok om svenska filmmanus. Sidorna om Thomas Edison och W K L Dickson i USA och Alice Guy-Blaché i Frankrike känns överflödiga och en sammanfattning av roman-konstens utveckling är så vilseledande och rudimentär att den blir helt meningslös.

F från och med andra kapitlet tar boken fart och blir intressant och relevant. Verket bygger på en omfattande forskningsinsats. Författarna har grävt i arkiv och intervjuat branschfolk, forskare och lärare; de har läst brev, manushandböcker och en mängd manus. Det är beundransvärt. Att pressa in mer än ett sekel av svenskt filmskapande på drygt 370 sidor (eller 330 om vi räknar bort det första kapitlet) är svårt, personnamn och filmtitlar svischar förbi, men överlag har författarna lyckats bra med att få texten att flyta och hänga ihop. Sista kapitlet, om de senaste 20 åren, är mer fallstudier och djupintervjuer med ett fåtal personer och skiljer sig från resten av boken.

Som generell historieskrivning är *Det svenska filmmanusets historia* inte särskilt lyckad. Ett exempel är följande formulering om USA åren innan Victor Sjöström kom dit: "Den amerikanska filmindustrin hade begåvade genreregissörer men de saknade filmkonstnärer." Charlie Chaplin, John Ford, D W Griffith, Maurice Tourneur, Erich von Stroheim, Cecil B DeMille och Henry King är några av dem som har anledning att protestera mot den formuleringen. Men som en skildring av svenska manusförfattare förr och idag är boken betydligt bättre, den kan beskrivas som en pionjärsats.

Diskussionen om Sjöström illustrerar en motsägelse i boken. Trots dess titel, och trots klagomålen på att regissörer får oförtjänt mycket uppmärksamhet, så handlar *Det svenska filmmanusets historia* nästan lika mycket om svenska regissörer som om manusförfattare. ★

Fredrik Gustafsson

Regissören är ändå viktigast

FILM

Sedan 1910-talet har relationen mellan manusförfattare och regissör debatterats, och i allmänhet är det regissörerna som får mest uppmärksamhet. Det hävdas ofta att diskussionen började i Frankrike på 1950-talet, men den har alltså pågått betydligt längre.

Det är inte så konstigt att regissören har premierats. De flesta filmer har bara en regissör men ofta ett flertal manusförfattare, varav flera inte ens får någon officiell kreditering. Den manusförfattare vars namn står i förtexterna har ibland knappt skrivit något alls av filmens inspelningsmanus. Å andra sidan skriver regissören själv ofta manus, eller skriver om, helt eller delvis, det manus någon annan skrivit, utan att regissörens namn står med bland manusförfattarna. Väldigt många filmmanus, förmodligen de flesta, bygger på andra förlagor såsom romaner, noveller, pjäser och biografier, och då blir manusförfattaren främst en länk mellan källan och regissören. Även om jag förstår att manusförfattarna kan känna sig

frustrerade över att de inte får tillräcklig uppmärksamhet ligger det ändå i filmskapandets natur att det är så. I teatervärlden är det tvärtom, där får pjäsförfattarna vanligtvis mer uppmärksamhet än någon regissör.

Det gör det svårt att förhålla sig till manusförfattare på ett generellt plan. Det märks också i Kjell Sundstedts och Johanna Forsmans *Det svenska filmmanusets historia*. De understryker flera gånger att situationen är komplex och att det är svårt att säga i hur stor utsträckning en viss författare har bidragit till en specifik film. Det förhindrar inte att boken är ett läsvärt och välkommet bidrag till svensk filmforskning.

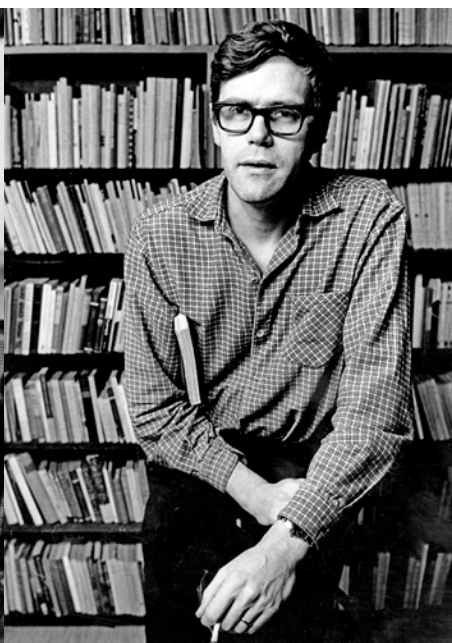
Det svenska filmmanusets historia inleds med en väldigt skissartad skildring av filmkonstens uppkomst, från laterna magican på 1600-talet och vidare till bröderna Skladanowskys filmvisningar i Berlin i november 1895 och bröderna Lumières filmvisningar i Paris någon månad senare. Jag har aldrig för-

**DET SVENSKA
FILMMANUSETS HISTORIA**
JOHANNA FORSMAN OCH
KJELL SUNDSTEDT
Albert Bonniers förlag

Makarna Myrdal.

Göran Palm.

Sven Stolpe.

Den farliga glömskan

IDÉHISTORIA

Idet sammelsurium som utgör den samtida debatten är det svårt att urskilja de långa linjerna. Men liksom alla generationer känner vi oss som del av en brytningstid, till och med en särskilt viktig sådan. Nu står Gretorna för dörren; de kliver fram ur kulturkrigets kvävande damm som en symbol för det nya. Eller? Högmodet tycks i alla fall vara det som förenar varje ny generation.

David Andersson, redaktör på *Axess*, skildrar insiktsfullt några av de mest framträdande intellektuella på 1900-talet i sin nya bok *"Vi vill nytt, vi begär plats"*. Genom namn som Artur Lundkvist, Gunnar Ekelöf, makarna Myrdal och Sven Stolpe undersöker han modernismen och traditionsfientligheten. Bokomslaget skvallrar om ambitionen. Vi ser Brunkebergssåsen i centrala Stockholm schaktas bort för att ge plats åt den moderna staden 1961. Rivningshysterin i svenska städer kom att demolera dem lika mycket som bomberna förvandlade städer på kontinenten till oigenkännlighet under kriget. Domen skulle bli hård mot den furiosa funktionalismen.

Men Andersson börjar sin berättelse tidigare än så – i de optimistiska och framstegsvänliga 1920- och 30-talen.

Artur Lundkvist var en av dem som hylade det urbana, det nya och normupplösande. Den traditionella romanen kunde inte beskriva den nya människans väsen, menade han. Karin Boye fångade tidsandan i *Clarté* 1927: "Den mätta dagen, den är aldrig störst. / Den bästa dagen är en dag av törst."

Boken kan ses som en fortsättning på David Anderssons tidigare *Med skuld-känslan som drivkraft* (2017) som ställde den antivästliga inställningen hos vänsterprofiler som Göran Palm och Olof Lagercrantz, mot liberaler som Herbert Tingsten och Per Ahlmark. Temat är delvis likartat i *"Vi vill nytt, vi begär plats"*, men nu undersöker han samhällsbyggnas och de intellektuellas förhållnings-sätt gentemot traditionen i bred mening – familjen, konsten, arkitekturen – än de mer snäva uttrycken för politisk ideologi.

För den som är någorlunda förtrogen med sin idé- och litteraturhistoria vankas inga stora nyheter. Men fördjupningen i Sven Stolpe, tämligen bortglömd i jämförelse med de andra storheterna, bjuder på spännande insikter. Stolpe är idag mest känd som Alex Schulmans argsinne morfar, utmålad som roten till det onda i den Schulmanska klanen i romanen *Bränn alla mina brev*, vars revolutionära förhållningssätt till verkligheten förmodligen skulle ha retat gallfeber på anfadern.

Ett av Sven Stolpes barnbarnsbarn heter förresten också Sven och är en profil på Tiktok.

David Andersson citerar Stolpe från *Livsdyrkare* (1931): "Det är hedningen som åter vaknat efter seklers förtryck [...] det är den spontant reagerande naturvarelse, som efter snart två årtusendens kultursträvan resolut vägrar att fortsätta längre och istället söker sig tillbaka till vad som alltid varit hans innersta, instinktiva längtan – att få obekymrat och oreflektat, utan hänsyn till värden och väntande högre verkligheter, hänge sig åt en spontan dyrkan av livet självt."

Det låter nästan som vilken influerarkritik som helst.

Kanske blir jag förförd av Anderssons urval och återgivning, men man blir mer vaksam mot utopisterna och marxisternas antidemokratiska böjelser, än mot de konservativa eller de desillusionerade radikaler som han återger. Boye gick från sin rastlösa längtan, till den insiktsfulla *Kallocain*, som tidigare än de flesta insåg totalitarismens fasor. Där var även den "reaktionäre" Sven Stolpe klarsynt.

David Andersson slår håll på föreställningen om varje generation som något helt nytt. Förmodligen är variationerna inom varje generation större, än avståndet mellan dem, konstaterar han. Han

FOTO: TT

Karin Boye.

ser också att även de mest framstegsfebriga får djupare insikter med åren. Till och med Gunnar Myrdal erkänner på ålderns höst problem i sitt folkhemsbygge. I *Hur styrs landet?* (1982) skriver han: "Som nation håller vi gradvis på att bli allt mer obildade genom att oavbrutet nya ungdomsgenerationer får allt mindre av bildning."

David Andersson har skrivit en kompetent översikt över 1900-talets idéutveckling. Det är en flyhänt sammanfattning för alla som vill friska upp sin historieundervisning, eller fascinerar över den tid i Sverige som idag ofta felaktigt utmålas som homogen och idyllisk, utan spår av polarisering och utbrott. David Andersson

har identifierat glömskan som en farlig fiende till mänsklig utveckling. Den insikten tar han på stort allvar. ✨

Karin Olsson

**"VI VILL NYTT,
VI BEGÄR PLATS"**
**OM TRADITIONENS
VÄNNER OCH FIENDER
I SVENSK
1900-TALSDEBATT**
DAVID ANDERSSON
Bladh by Bladh

Karl XII, målad av
Gustaf Cederström

FOTO/TT

Vanligt folk på Karl XII:s tid

HISTORIA

Journalisten och författaren Magnus Västerbro blev känd 2016 för en bredare allmänhet genom sin bok om pesten i Stockholm 1710; efter det skrev han en uppmärksammat berättelse om de sista svältåren i Sverige 1867–69 som även belönades med Augustpriset. Nu är han tillbaka med ytterligare en bok om det tidiga 1700-talet, den här gången i form av en bred skildring av Sverige under Karl XII:s regering, *Tyrannens tid*.

Det råder knappast någon brist på böcker om Karl XII, vilket Västerbro själv påpekar. Ända sedan åren strax efter kungens död, då Voltaire skrev sin bio-

grafi över honom, har den här tiden fortsatt att dra historiker och andra former av författare till sig. Det är som att Karl XII:s regering och det fruktansvärda stora nordiska kriget blev ett sådant trauma att det fortfarande är svårt att stå någorlunda neutral inför det. Behöver vi ytterligare en bok?

Västerbro har dock valt ett annorlunda perspektiv. Han utgår inte från Karl XII, utan försöker istället väva ihop en berättelse kring hur andra människor upplevde hans regering och de ständiga krigsåren. Den handlar på det sättet också betydligt mer om livet hemma i Sverige än ute på de tillsynes ändlösa vandringarna och tältplatserna vid krigsskådeplatserna, även om tillfälliga besök >>

också görs där. Ett antal olika personer får tillsammans axla huvudrollen i berättelsen – alltifrån rätt bekanta namn som författaren Sophia Elisabet Brenner, som bekymrar sig över sitt författarskap och sin egen och mannens skrala ekonomi, till den blivande hovpredikanten och Karl XII:s särskilde själasörjare tillika senare biskop i Linköping, Andreas Rhyzelius, till betydligt mindre välkända personer. Vi möter exempelvis soldaten Pehr Kortman med ambitioner att bli officer, Hälsinge-skildraren och läraren Olof Broman och Lovisa von Burghausen, som genom ödets märkliga nycker blir bortgift i rysk fångenskap innan hon lyckas återvända till Sverige.

Gemensamt för de människor som Västerbro här väljer att lyfta fram är att de själva på olika sätt har skrivit om sina liv – särskilt gäller det Brenner och Rhyzelius, men också Lovisa von Burghausen skriver om sina upplevelser och även Pehr Kortman, som skrev en dagbok. Genom en ökad skrivkunnighet i bredare lager av befolkningen är det här kriget ett av de första i Nordens historia vars erfarenheter inte enbart har skildrats av människor som tillhörde det absoluta toppskiktet.

Det gör att Västerbros berättelse befolkas också av helt obemärkta människor, som vanliga bönder, bondfruar eller rentav pigor och drängar, vilka dyker upp i tillfällig blyxtbelysning för att sedan försvinna. Som Västerbro själv framhåller vilar hans skildringar av dessa människors liv oftast på rättsliga källor; de hade kanske råkat ut för något brott, eller så stod de anklagade inför domstolen. Genom det har deras liv och åtminstone en bit av deras öde bevarats åt oss så här trehundra år senare. I sin berättelse lyfter Västerbro in dessa berättelser om vanliga människors liv på ett förtjänstfullt sätt, vilket bidrar till att bilden känns betydligt mer tredimensionell än tidigare skildringar av den här epoken. Vi har sällan fått läsa om soldathustrurs tillvaro medan mannen var i fält, eller hur det kunde vara att stå anklagad för att som ogift ha mördat sitt nyfödda barn, när det avlidit efter en förtvivlan en kall vinternatt.

Men mest av allt tycker jag prästen Jacob Boëthius sticker ut i skildringen, han är den jag minns allra starkast efter att ha lagt boken ifrån mig. På många sätt verkar han ha varit en egendomlig karaktär, men trots det genom sitt mod minst sagt beundransvärd. Han var kyrkoherde och prost i Mora, där han började angripa enväldet kraftfullt. Till en början gick det rätt obemärkt förbi, men när han kritiserade att den bara femtonårige Karl XII blev förklarades myndig och blev enväl-

Sophia Elisabet Brenner.

FOTO: WIKIPEDIA

dig kung tog han till hårdare ord. En dag predikade han utifrån Bibeln ”ve dig, du land vars konung är ett barn”, och då dröjde det inte länge innan myndigheterna fick ögonen på honom.

Att ens våga tänka den tanken var farligt i Sverige vid den här tiden, och trots att Boëthius själv visste det höll han inte tyst. Istället tog han sitt ämbete som plattform för att sprida sin kritik mot kungamakten och mot enväldet. Han blev gripen och inspärrad och fördes i fångenskap till andra sidan Östersjön, där han snart hamnade mitt i det just utbrutna stora nordiska kriget. I tumultet som följde fördes han tillbaka till Stockholm igen, fortfarande i fångenskap. Nu spärrades han in på hospitalet och man försökte från överhetens sida påstå att han var galen, men fler och fler verkar ha börjat lyssna på honom i takt med att krigslyckan vände och Karl XII:s planer framstod som alltmer verklighetsfrånvända.

Till sist släpptes Boëthius, utan att man vågat fråga kungen om lov. Rikets präster med Skarbiskopen Jesper Swedberg i spetsen samlade in pengar för att stötta honom och hans hustru – och när han avled strax innan krigsslutet var det kungliga rådet Arvid Horn en av dem som skickade pengar till hans begravning. Uppenbarligen stod den friskspråkige Boëthius för något som många andra höll med om, men som de inte vågade uttrycka öppet vid den här tiden – missnöje med enväldet och en vilja att förändra styrelseskicket så att det blev mer människovänligt och värdigt.

I många stycken är Västerbros berättelse i övrigt ganska traditionellt hållen, både i hur den skildrar Karl XII:s reger-

ing och stora nordiska kriget. Boken följer i stort det etablerade sättet att berätta om kriget, där de första sju-åtta åren – all misär i hemlandet till trots – präglades av militära framgångar, något sedan förstås förändrades i grunden i nederlaget vid Poltava och Karl XII:s flykt till Osmanska riket.

Här läggs mycket vikt, vilket jag tycker är en av bokens stora förtjänster, vid hemmaregeringens våndor över att de inte fick kontakt med kungen, och när de väl fick det över hans ovilja att se hur saker faktiskt förhöll sig. I det spelet var Arvid Horn en av de ledande personerna. Vi får följa hur man till sist valde att kalla in riksdagen, trots att det mitt i enväldets tid var förbjudet att göra det. Här får vi också perspektiv på hur regeringen tänkte när de var mitt uppe i kriget och hur den förberedde sig för den händelse att Karl XII inte kom tillbaka.

Västerbro är annars försiktig med sina egna tolkningar av såväl kriget som politiken i stort. Det hade varit intressant att veta mer om hur han själv tänker om olika viktiga stridsfrågor bland historiker – varför Karl XII stannade så länge i Bender innan han verkar ha haft energi nog att fortsätta eller varför så få vågade göra som Jacob Boëthius och öppet kritiserade enväldet. En del av Västerbros egna tankar får vi veta genom efterordet, men jag hade önskat att få det resonemanget mer invävt i själva texten. Då hade kanske också Västerbros syfte med att skriva den här boken kunnat komma fram ännu tydligare.

Slutligen tycker jag det känns som att Västerbro nästan skyggar inför Karl XII. Han förklarar vid ett tillfälle lite ursäktande att den här boken – trots allt – måste handla en del om honom, vilket jag tror de flesta läsare har full förståelse för. Det var ju trots allt kungen som var orsaken till att kriget drog ut på tiden och det är ju han som är själva tyrannen som titeln anspelar på. Samtidigt ger Västerbros skildring av Karl XII få ledtrådar till varför han agerade som han gjorde. Hur kom det sig exempelvis att han valde att gå helt emot sina erfarna rådgivare? Inte minst borde den unge kungen ha haft ett ordentligt samtal med den gamle diplomaten Bengt Oxenstierna. ✨

Erik Petersson

**TYRRANNENS TID
OM SVERIGE
UNDER KARL XII**
MAGNUS VÄSTERBRO
Albert Bonniers förlag

John F Kennedy och Lyndon B Johnson 1960.

FOTO: TT

Kennedy utan piedestal

HISTORIA

I sin senaste tegelsten, *John F Kennedy*, tar lundaläraren och historikern Bengt Liljegren sig an ett mäktigt och krävande ämne, nämligen att teckna den tidigare amerikanske presidentens liv och gärning. Liljegrens specialitet som historiker är den litterärt utformade biografen; han har skrivit om bland andra Karl XII, Alexander den store, Adolf Hitler och Winston Churchill. Och hans författarmässiga adelsmärke är just historia som litterär genre, att med utpräglat konstnärliga grepp infånga en komplex och omfångsrik faktabaserad berättelse om det förflutna.

Historien om Kennedy är ytterligare ett uttryck för Liljegrens stilistiska brio, läsningen av boken är ofta rena njutningen. Han redogör här för den unge rikemanssonens strävsamma väg – trots backningen från pappa Joe, en av USA:s rikaste män – fram till världens mäktigaste ämbete, kantad som den var av

åtskilliga hälsoproblem, återkommande otrohetsaffärer och tragiska dödsfall inom familjen. Inte minst lägger Liljegren emphasis på Kennedy som kvinnojägare, med ingående redogörelser för hans erövringar av allt från praktikanter i Vita huset till glamorösa Hollywoodstjärnor (de senare främst representerade av Marilyn Monroe, men också den inte fullt så legendsusade Gene Tierney figuren i persongalleriet).

Starkast är boken kanske när den verkligen försöker tränga in i Kennedys känsloliv, som exempelvis hans skamkänslor efter det katastrofala invasionsförsöket i kubanska Grisbukten 1961, hans upplevelser av otillräcklighet efter att han misslyckats med att charma Sovjetledaren Nikita Chrusjtjov vid toppmötet i Wien samma år eller hans ångest inför att vara bidragande till ett globalt kärnva-penkrig under Kubakrisen 1962; Kennedy hann emellertid undan med blotta förskräckelsen efter att ha lyckats lösa krisen utan att förlora ansiktet.

På det inrikespolitiska planet hade Kennedy att kämpa med segregationen i den amerikanska Södern. Kennedy själv närde progressiva idéer om den svarta befolkningens fri- och rättigheter. Han begränsades dock av att han i sitt eget parti, Demokraterna, behövde stöd av sydstaternas många representanter i kongressen, där flera var för den etniska segregationen mellan vita och svarta. Det politiska problemet löstes så småningom, åtminstone delvis, inte minst tack vare Kennedys vicepresident, Texasenatorn Lyndon B Johnson, en man med stark ställning i den amerikanska senaten.

På det utrikespolitiska planet var Kennedy en antikommunistisk hök, även om han inte föll till föga för krigshetsare som till exempel flyggeneralen Curtis Le May, som krävde omedelbar bombning och invasion av Kuba under krisen. Kennedy var dock med om att trappa upp det djupt tragiska kriget i Vietnam. Det skulle senare leda till hans efterträdare Lyndon B Johnsons politiska undergång.

Med en ödesmättad dramaturgi börjar och slutar Liljegrens bok under hösten 1963. Kennedy besöker för sista gången familjens huvudkvarter, det stora huset i Hyannisport på Cape Cod. När han lämnar inleds den resa till Texas, dit han ämnar åka för att stärka sina politiska aktier i Södern inför valet 1964. De flesta vet vad som hände. Kennedy blev mördad i Dallas, den 22 november 1963.

Liljegren ägnar en hel del möda åt att rota i skuldfrågan, men kommer fram till det rimliga i den officiella version som knäslattes av den så kallade Warrenkommissionen 1964. Kennedy mördades med all tänkbar sannolikhet alltså av en ensam gärningsman, nämligen Lee Harvey Oswald. Bland konspirationsteorier tar Liljegren upp Olivers Stones uppmärksammade film *JFK* (1991) och vederlägger på punkt efter punkt filmens retorik. (Filmen för fram absurda teorier om mordet men har också betydande estetiska kvaliteter.)

Liljegren har skrivit en strålende och lättläst biografi som på olika sätt försöker tränga bakom de mytiska aspekterna av Kennedy och istället visa på en mångfasetterad och komplex personlighet. Eller som Liljegren själv avslutar denna bok: ”inte heller John Fitzgerald Kennedy behöver någon piedestal”. ✨

Erik Hedling

JOHN F. KENNEDY
BENGT LJLJEGREN
Historiska Media

Adam och Eva, målade
av Lucas Cranach d.ä.

FOTO: ALAMY

Glappet mellan ord och verklighet

Sprösmålet om förhållandet mellan text och verklighet har sysselsatt diktare, läsare, filosofer och kognitionsforskare sedan urminnes tider. James Joyces ofta citerade antagande – att om Dublin av någon anledning skulle försvinna från jordens yta, hade man kunnat bygga upp staden igen på grundval av uppgifterna i *Ulysses* – är möjligen ett underförstått försök till lösning på problemet. Men inte ens hans (skenbara) hyperrealism är förstås i stånd att svara på frågan om huruvida de skrivna texterna har förmågan att fånga allt.

”Uttömmar orden sanningen?” undrar Torbjörn Elensky i inledningen till sin nya essäbok *Absolut text*. Och svarar långt senare: ”Våra försök att förstå världen genom att skildra den är dömda att misslyckas [...] Som helhet är verkligheten onåbar.” Men vägen fram till den slutsatsen går via människans eviga och storlaget hoppfulla drömmar om att hitta tillbaka till ett slags genuint ”adamiskt” urspråk där tingen och namnen är ett. Detta ”guldåldersspråk” har genom millenniernas lopp dock förfallit av ”avskrifter och avdrifter, tolkningar, överlagringar, förvrängningar”. Men Elensky försöker och bemödar sig om att nå det. Boken har ju undertiteln ”om att läsa världen”.

Även om Joyces återuppybyggda Dublin stolt och ståtligt plötsligt stått där igen, som uppstånden direkt ur romansidorna, hade också dess invånare på nytt tvingats brottas med samma frågor om människan, världen, tiden, livet och döden. Och tampats med det där glappet som Elensky ständigt återkommer till: sprickan mellan ord och sak, mellan namngivandet och det namngivna, alltsedan fördrivningen ur paradiset och det misslyckade försöket att bygga Babels torn. Sedan dess, och än i dag: språkförbistring inom och mellan tungomålen. Därför får vi heller aldrig uppleva hur Isis täckande slöja mellan orden och verkligheten faller, aldrig se ”ansikte mot ansikte” utan ständigt ”såsom i en spegel”, för att nu tala bibliska. Det handlar i grund och botten om kunskapsteoretiska och språkfilosofiska kärnfrågor om hur vi kan vara helt säkra på ”vad som ligger i världen och vad vi projicerar genom vårt språks ordnande raster”.

Ändå är det just orden och språket vi har att förhålla oss till i all vår ofullkomlighet. Och med detta går Elensky alltså grundligt till väga, vare sig han resonerar om gudomlig namnmystik, noard eller författardrömmar om att skriva roma-

ner utan handling. I essäns fem huvudkapitel – ”Ordet”, ”Språket”, ”Kunskapen”, ”Glappet” och ”Tystnaden” – tar han stora breda tag om det etymologiskt, litterärt, konstnärligt, historiskt och filosofiskt vittfamnande ämnet. Men var går språkets gränser?

Förvisso lämnar Elensky alltför akademiskt insnöade aspekter på förhistoriska signalsystem och semiotikens indexikaliska tecken därhän. Han rör sig dock ledigt mellan hieroglyferna, Johannes-evangeliet ”I begynnelsen var Ordet” och datorernas binära kod. Han går muntert fram på myrstigar genom språkens och texternas vildskogar, från medeltidsfilosofen och teologen Bonaventuras tankar om ”skapelsens och naturens bok”, via Stéphane Mallarmés idéer om – och faktiska försök till – den ”absoluta texten”, fram till vår tids politiska jargong och ”identitetspolitiska schibboleter”. Film- och fotokonst och tecken-språk rymms också inom begreppen text och skrift och dess oöverblickbara språkliga samband. Att det sällan är så enkelt som att en text slutar ”på sista sidan, vid sista bokstaven, sista skiljetecknet”, som det står att läsa i en annan eminent liten essäsamling, Gunnar D Hanssons *Var slutar texten?* (2011), är ju också Elenskys och allas vår erfarenhet.

I stora delar är den mångskiktade och loavtligt intresseväckande essän ett stycke klassisk idé- och litteraturhistoria, där fortlöpande hänvisningar, citat och personliga utläggningar leder texten och associationerna både bakåt och framåt i tiden, kors och tvärs i rummet. Myt, historia och nutid bildar ett flätverk av korresponderande språk- och tecken-system i den allmänmänskliga och tidlösa jakten på något slags språklig sanning om människan och världen. Vad gäller denna kulturella och existentiella drivkraft, liksom frågorna om språkets ursprung, är det särskilt intressant att läsa Elenskys genomgång av några teorier som har lagts fram om vilka de allra första orden i mänsklighetens historia kan ha varit. Den inflytelserike italienske 1700-tals-historikern och filosofen Giambattista Vico argumenterade för ett onomatopoeiskt ord, alltså ett härmande, medan universalgeniet Johann Gottfried Herder för sin del hävdade att de första ordens funktion torde ha varit ”angivandet av ett djurs existens, som varning eller indikation i ett jaktsammanhang”. Upplysningsfilosofen och pedagogen Jean-Jacques Rousseau tar med sitt förslag – ”Älska mig” – steget till de fundamentala självsbehoven.

”Läs den för guds skull inte som en fackbok”, uppmanar Elensky sina läsare, och påminner dem om essäns ursprung-

liga innebörd: försök, utkast, prov, skiss, ur en personlig och subjektiv synvinkel och ur den egna erfarenheten. Det mesta som tas upp i boken är varken ny eller okänd kunskap, däremot tydliggör Elensky faktiska och associativa anknytningar mellan till synes väsensskilda

Babels torn av Pieter Bruegel d.ä.

FOTO: TT

namn, fenomen eller verk som han tanke- och idémässigt inte sällan lyckas korsbefrukta.

Det är också befriande att han inte försöker dölja att han personligen är mer begeistrad över vissa namn och tanke-traditioner än andra. En av favoriterna tycks vara den månglärde katalanske medeltidsteologen Raimundus Lullus, vars *ars combinatoria*, i vilken han presenterar metoder att ur olika grundbegrepp och principer härleda vetenskapliga satsar och sanningar, föregår den moderna analytiska filosofin. Och som dessutom inspirerade en annan av Elenskys hjältar, filosofen Leibniz, som i Lullus anda arbetade vidare på idén om ett slags universellt formaliserat språk, *characteristica universalis*, och på den väldiga encyklopedi som skulle innehålla världens samlade kunskap. Till de här allomfattande visionerna kan vi kanske lägga såväl antikens pythagoréer som astronomen Kepler och föreställningarna om den ”sfärernas harmoni” som alstras av kongruensen mellan musikens skönklingande tonintervall och himlakropparnas inbördes avstånd. Därur avkodningen av musiken som det sant universella språket. Elensky själv gör inte tankesprånget, men nog kan man väl betrakta allt detta som ett slags tidiga manifestationer av den evighetssträvan och ”faustiska kultur” som Oswald Spengler för ett sekel sedan ansåg karakterisera det moderna Västerlandet.

Elenskys många tankar om språk gör däremot andra språng, små och stora, från det strikt filologiska eller litterära till alla tänkbara uttryck och tecken inom >>

Bibelläsning.

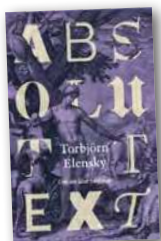
FOTO: TT

religion, vetenskap, politik och konst. En tämligen generös definition av begreppen text och skrift, kan tyckas, men så har ju boken också en titel som möjligen kan innefatta en dylik tolkning. Fortfarande gäcker oss människans dröm om att nå den absoluta sanningen om världen, Kants "tinget i sig" eller Platons idévärld. Glappet mellan orden och verkligheten består. Men i just den sprickan, skriver Elen-sky, får både den totala skepsisen och den totala tron fäste: "Det är väldigt svårt för väldigt många att helt enkelt vila i det, eller låta det vara, acceptera det och förhålla sig konstruktivt till de givna förutsättningarna."

För egen del har jag alltid låtit Witt-gensteins välbekanta sentens "Världen är allt som är fallet" – som på en gång både förbigår och frilägger frågan: "Vad är världen?" – utgöra något slags existentiellt stöd, en utväg ur de inre kraven på några absoluta sanningar där sådana inte finns. En annan av hans flitigt anförda satser –

"Mitt språks gränser är min världs gränser" – gäller väl oss alla. I synnerhet om Elen-skys mångsidiga språk- och textbegrepp får råda. ✨

Martin Lagerholm

ABSOLUT TEXT
OM ATT LÄSA VÄRLDEN
TORBJÖRN ELEN-SKY
Fri tanke

Ragnar Sohlman.

FOTO: TT

Ett sobert kostymdrama

IDÉHISTORIA

Det är, som bekant, lätt att vara efterklok. Men i sin bok *Andens olympiska spel* anstränger sig idé-historikern Gustav Källstrand att föra läsaren tillbaka till den punkt där Alfred Nobels efterlevande befann sig när de tog del av hans testamente i december 1896; överraskade och osäkra inför fyra handskrivna sidor som talade om ett framtida pris till personer som "hafva gjort menskligheten den största nytta".

Eftersom Nobel därtill utnämnde en förvånad 26-åring vid namn Ragnar Sohlman till exekutor hade det egentligen kunnat gå hur som helst med både

arvet och priset. Men Sohlman, fram till dess påläggskalv inom Nobelföretagen, levde upp till den avlidnes förväntningar och steg helhjärtat in i rollen som "själens ombud", vilket Källstrand upplyser oss är den vackra innebörden av ordet exekutor på ryska. Tillsammans med ett fåtal andra nyckelpersoner navigerade Sohlman igenom ett imponerande antal juridiska, akademiska och politiska dim-bankar innan man hittade färdriktningen mot den världssuccé i prestige och vetenskapligt inflytande vi känner idag.

Källstrands skildring av Nobelar-vets första 30 år är i grunden berättelsen om vilken framgångsrik startup som helst, med de avgörande val, färgstarka ledargestalter och oundvikliga konflikter som alltid är del av intrigen. Men snarare än en hjältehistoria eller mästrande

fallstudie är *Andens olympiska spel* ett sobert kostymdrama, behagligt formulerat i måttfull akademisk tradition. Och genomgående med ett välvalt perspektiv från dåtidens horisont.

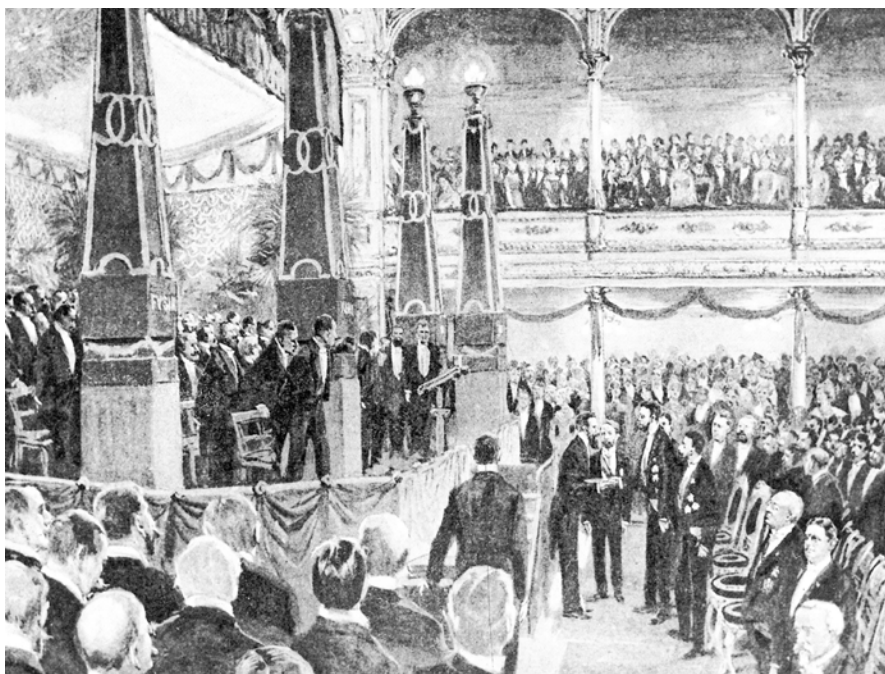
Fram till den första prisutdelningen år 1901 uppstod konflikter och fälldes avgöranden som hade kunnat forma ett helt annat arv efter Nobel än det vi känner. Den första prövningen utgjordes av en stämningsansökan mot exekutorerna, inskickad av Nobels släktingar som ville behålla pengarna i familjen. För att rädda dödsboets tillgångar i Frankrike såg sig Sohlman nödgad att personligen, beväpnad med pistol, eskortera en förmögenhet i postväxlar från Paris till London.

Det blev inte fler inslag av vilda västern efter det, men Sohlman hade bevisat sig som en handlingens man som dessutom hade god näsa för talanger: juristen och politikern Carl Lindhagen blev viktig i skapandet av det "Nobelssystem" som ännu idag balanserar makten mellan Nobelstiftelsen, fyra prisutdelande institutioner (Vetenskapsakademien, Karolinska institutet, Svenska Akademien, norska stortinget) och deras respektive priskommittéer.

Källstrand vittnar om hur det uppstod en dragkamp mellan delarna i systemet omedelbart efter grundandet. Det må ha skapat arbete och irritation för de inblandade men kan också tolkas som ett gott betyg: institutionen i sin helhet främjade, likt ett lyckat demokratiskt statsbygge, produktiv friktion och ömsesidig kontroll, utan att skapa konflikter som underminerar det gemensamma syftet.

Författarens ingående beskrivningar av stickspår, kompromisser och personavhängiga händelser som formade och senare besjälade systemet är underhållande läsning. Till de bortglömda återvändsgränderna hör visionen om ett monumentalt Nobelpalatset tänkt att samla alla forskningsinstitut och aktiviteter under ett tak. Ferdinand Boberg gjorde ritningar och platser debatterades men till slut skrinlades hela idén på grund av prisutdelarnas ovilja att flytta ihop. *Dagens Nyheter* hann ändå uppröras av den vanvördiga planen att placera palatset på Djurgården, där det rådde en "atmosfär av benzín och en femte klassens teater". Tyckandet i pressen illustrerar att medierna redan från början var medformare av Nobelprisinstitutionen och de etablerade snabbt en koppling i det allmänna medvetandet mellan det och Sverige som nation.

Även framskridna planer att göra Nobelfesten festligare genom att flytta den till sommaren föll inte alla inblandade i smaken. Idén stötp slutgiltigt på ett

Första Nobelpriset delas ut 1901.

FOTO: TT

dåligt tajmat försök i juni 1920, då tyska mottagare gjorde att allierade pristagare höll sig borta med varierande kvalitet på svepskålen.

Världskrigen och den politiskt spända mellankrigstiden orsakade överhuvudtaget den svåraste huvudvärken. Stormar inom priskommittéer och hos utdelare skvalpade sällan över kanten på de institutionella vattenglasen, men kriget var av annan kaliber. Frågor som huruvida det var tyskvänligt, neutralt, eller rentav fredsfrämjande att belöna tyska vetenskapsmän strax efter kriget skulle besvaras utan vägledning av testamentet.

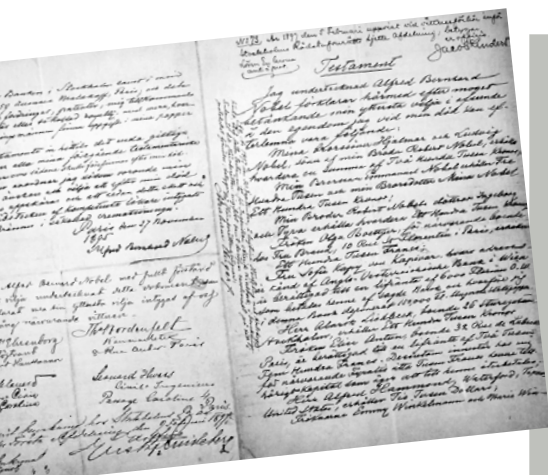
Ett antal forskare var tongivande inom Nobelssystemet under de första decennierna och överskred inte sällan sina mandat. Källstrand beskriver i detalj de småskurna territorialstrider som ständigt pågick. Kontroverserna rörde främst valen av pristagare, men ofta fanns en koppling till bredare vetenskapliga överväganden; i vilken grad teori eller praktik skulle premieras eller hur ett nytt forskningsområde borde kategoriseras. Gränsdragningen mellan och runt kemin och fysiken upptog en hel del tankekraft. Till exempel förpassades astrofysiken till kylan när man bestämde att den skulle räknas som astronomi och därmed föll utanför testamentet. Det snuvade Edwin Hubbles på ett pris för sina banbrytande upptäckter om universum.

Desutom har vi kohandeln i kommittéerna, bland dem ett antal inofficiella regler för tjänster och gentjänster, där till exempel en röst på någon annans kandidat förväntas bli återgäldad året

därpå. Och kompromisser där man ger priset till en tredje nominerad om man inte kan enas mellan två toppkandidater. Det var även mer regel än undantag att forskare kämpade för att belöna områden som låg nära deras egen forskning. Att aktivt underminera kolleger och nominerade forskare om de var konkurrenter eller befann sig i "fel" fåra verkar också varit historisk Nobelstandard.

Nästan humoristisk framstår ledamöternas behov av att hålla sig med ärkefiender. Fysikpristagaren Svante Arrhenius, en av de allra mest inflytelserika inom kemi och fysik, var engagerad i en livslång vendetta mot matematikern Gösta Mittag-Leffler – ständiga tuppfäktingar som bland annat kom att avgöra omständigheterna kring Marie Curies priser. Svenska Akademiens ständige sekreterare Carl David af Wirsén hade en ovanligt framstående grupp antagonister som han blockerade från inval i Svenska Akademien, bland dem Oscar Levertin, litteraturhistorikern Henrik Schück och de blivande Nobelpristagarna Verner von Heidenstam och Erik Axel Karlfeldt. Wirsén "skydde inga medel i kampen mot Schücks inval – han ljög, intrigerade och manipulerade", enligt Källstrand, som i all sin akademiska försiktighet inte riktigt verkar stå ut med Wirséns fasoner. I kapitlen om de manipulativa kommittégubbarna, där Källstrand är återhålllet kritisk, och i stycken på andra håll i boken där han istället är undertryckt humoristisk, förnimmer man en önskan hos honom att kränga av sig det akademiska oket och ge oss sin uppriktiga bild

>>

Nobels testamente.

FOTO: TT

av ett skeende han skaffat sig unikt god insyn i.

Den deprimerande exposén över käbblet i priskommittéerna kunde inte stå i skarp kontrast till Nobelavrets image och värdegrund. En tacksamhetens tanke går till den präktige Sohlman och en organisationsstruktur som i över 100 år har agerat stötdämpare åt briserande egon. Den institutionella ramen förefaller i all sin tråkighet som avgörande för Nobelavrets framgångar.

Andens olympiska spel är en värdefull och spännande historik. Dessutom är den en utmärkt fallstudie i vikten av att skapa en struktur vars maktbalans och flexibilitet håller aktörerna i schack samtidigt som det ger dem utrymme att vara kreativa och pragmatiska.

Författarens uppfattning om framtiden känns också riktig: om Nobelpriset skulle tappa i status beror det sannolikt inte på någon enskild skandal utan på att det förlorat relevans över tid, kanske eroderat av den kulturella våg som fört bort ifrån hyllningar av individuella bragder och stora män. Men på gott och ont känns inte risken överhängande. Kändiskulten ligger inte precis på dödsbädden. Samtidigt behövs ett andens olympiska spel som tröst i en tid där vetenskap och konstnärlig frihet alltmer ifrågasätts.

Cecilia Nikpay

ANDENS OLYMPISKA SPEL
NOBELPRISETS HISTORIA
GUSTAV KÄLLSTRAND
Fri Tanke

Ett radioliv: gott och blandat.

FOTO: TT

Spretiga minnen

KULTURHISTORIA

Radioprofilen Gunnar Bolin gav för några år sedan ut boken *Hovjuvelerarens barn*, där han berättade den spännande historien om sin släkt och dess äventyr i Ryssland, Österrike och Sverige. Nu har han kommit med en ny bok, *Bibliotekarien i Magdeburg och andra berättelser ur ett radioliv*.

Boken består i huvudsak just av hans egna radiominnen, kortare eller längre historier ur ett rikt liv. Den inleds med en antydning till självbiografi eller åtminstone en sorts bakgrund. En del av de många kapitlen har mer karaktären av essäer, kåserier eller funderingar kring något ämne, men de flesta är helt enkelt anekdoter ur Gunnar Bolins liv. Den nyfikne erbjuds flera inblickar i livet som journalist och utrikeskorrespondent. Det är lättläst och underhållande, ibland väldigt roligt. Stilen är flyhänt och ibland träffar tonen helt rätt: lite förvånat, lite spefult, lite drastiskt. Den korta historien om den sovande damen på tåget mellan Ljubljana och Wien är ett litet mästerstycke.

Man kan ändå önska att Bolin vågat botta ner i texterna och följt en något mer stringent tråd än temat "saker jag varit med om". Baksidestexten utlovar en "brokig och modern kulturhistoria". Man får säga att emfasen i så fall bör ligga på "brokig". I flera fall finns det tankar och reflektioner man skulle vilja utforska mer, men som tyvärr förblir ganska ytliga, ibland rent konventionella.

Ämnena är väl helt enkelt lite för många: bara hans tankar om sport och breda erfarenheter av idrott skulle kunna

komma ännu bättre till sin rätt i en egen bok. Kasten blir ibland också väldigt tvära, med en del ofrivilligt komiska resultat. Efter en engagerande text om vad som drev hans onkel till en av Wiens mest utrerade konstnärsgrepp hamnar vi plötsligt i en cricketklubb i London, utan att förstå varför.

Det är synd, för bäst är Bolin när han ändå vågar gräva lite mer på samma ställe. Han visar då ett öppet sinne och ett genuint intresse, en förmåga att se saker från flera olika håll. Historien om bibliotekarien, som gett boken dess titel, är exempelvis en intressant studie i erfarenheten av att leva i en totalitär miljö, det tidigare Östtyskland. Flera historier i boken rör sig kring samma tema, och det är återkommande intressanta berättelser och tankar som kommer fram där. Men kapitlet "Tyskarna och historien" – ett ämne som det har skrivits hyllkilometer om under decennier – tar slut efter bara sex sidor.

Bolin skriver själv på ett ställe: "Det finns en skönhet i tvånget att specialisera sig, i det totala behärskaandet av en konst, ett instrument." Man kan inte annat än hålla med.

Jakob Sjövall

BIBLIOTEKARIEN
I MAGDEBURG OCH
ANDRA BERÄTTELSE UR
ETT RADIOLIV
GUNNAR BOLIN
Albert Bonniers förlag

Fuskarna stjälar från dem som behöver assistans.

FOTO: JANERIK HENRIKSSON/TT

Skrattet fastnar i halsen

SAMHÄLLE

Är ekonomin skral inför julshoppingen? Har du funderat på att skaffa dig flera identiteter för att kunna få ut dubbla underhållsbidrag? Vad lönar sig bäst, att leva tillsammans med sin äkta hälft eller att skenseparera? Är CSN-lån ett bra sätt att finansiera terrorresor?

I *Handbok för fifflare* har Hanne Kjölle samlat alla tips och trick du behöver för att lura staten och hederliga skattebetalare på pengar. Vi får veta hur man maximerar bostadsbidrag, sjukförsäkring och pension, helst samtidigt. Hur länge man kan identifiera sig hos polisen med ett spärrat körkort, varför det är bra att skriva sig i en annan kommun än den man bor i och hur man på olika sätt gör det lönsamt att inte arbeta.

Handbok för fifflare är en på många sätt rolig och rent ut sagt dräplig bok. Den är skriven som en riktig handbok. Varje kapitel handlar om en specifik myndighet eller ett särskilt lurendrejeri, där Kjölle

i detalj går igenom hur och varför det ska genomföras, samt vilka problem som kan uppstå på vägen.

Men någonstans under läsandets gång fastnar skrattet i halsen. Det är inte längre roligt när man inser att man själv är en av dem som blir lurad.

Sveriges lagar och byråkrati bygger till stor del på tillit. Man litar på att den som säger sig behöva hjälp faktiskt gör det. Att ingen sjukskriver sig av lättja, att alla vill arbeta och göra rätt för sig. Att människor inte manipulerar och lurar till sig pengar de inte har rätt till.

Men Kjölle visar med skrämmande tydlighet att det finns ett system bakom fiffler. Informationen sprids mellan exempelvis nyanlända om att det lönar sig att flytta isär; då får man rätt till två stora lägenheter så att barnen kan bo veckovis hos vardera föräldern. Man kan alltså få bostadsbidrag för två lägenheter, men den ena kan man hyra ut svart och således dryga ut kassan ytterligare.

Just skenseparering reagerade myndigheterna i Södertälje på. Att människor från länder där det inte är socialt accepterat att skiljas, helt plötsligt skilde sig i parti och minut när de anlände till Sverige. Men vid närmare kontroll verkade båda makarna och alla barnens tillhörigheter finnas på samma adress.

Än mer skrämmande blir det när man tittar på källhänvisningen. Det är inga brottslingar som intervjuats, inga visselblåsare från någon myndighet som har varnat. Nej, all information kommer från hemsidor och offentliga dokument. Vårt system är så fullt av hål att det är fullt möjligt för 45 individer att finansiera en terrorresa till Syrien med hjälp barnbidrag, flerbarnstillägg, bostadsbidrag och socialbidrag utan att myndigheterna reagerar. Man kan dagtid hugga huvudet av folk i Raqqa, och samma kväll logga in på Försäkringskassan med sitt svenska BankID och anmäla vab. Har man dessutom "glömt" att anmäla att man inte längre bor i Sverige så kommer barnbidraget att fortsätta att ticka in på kontot.

Jag föreställer mig att det kommer att riktas kritik mot den här boken. Hur kan Kjölle skriva en bok som aktivt hjälper folk att utnyttja vår välfärd? Som inte bara pekar ut kryphålen utan också beskriver hur man bäst ålar sig igenom? Inte nog med det, Kjölle riskerar även att peka ut människor och stigmatisera svaga grupper i samhället!

Den kritiken skulle i så fall vara missriktad. De här problemen är en realitet. Det är inte egentligen inte ens kryphål, det är vidöppna dörrar varigenom vilka våra skattemedel forsar ut i kolossala mängder. Mot detta bör kritiken riktas. Dörrarna måste stängas, kryphålen täppas till och flödena stoppas. Kjölle säger själv att skälet till att hon skrivit den här boken är av medkänsla för de svagaste i samhället, som verkligen behöver välfärdsstaten. De kriminella element som utnyttjar vårt säkerhetsnät tar mat ur munnen och pengar ur fickan från den som verkligen behöver sjukförsäkringen, assistansen eller bostadsbidraget.

Min fromma förhoppning är att många politiker läser den här boken och får den välbehövliga spark i baken som behövs för att vår välfärd inte längre ska utnyttjas av slöfockar, dagdrivare, terrorister och gangstrar. ✨

Catta Neuding

HANDBOK FÖR FIFFLARE
HANNE KJÖLLE
Fri Tanke

Elin Wägner.

FOTO: TT

Lena Andersson.

FOTO: TT

Från bygderomantik till globalisering

IDÉHISTORIA

Svårigheten med att skriva Sveriges moderna idéhistoria är inte att idéer saknats i vårt land utan att de varit alltför många, de flesta kortlivade och bortglömda lika snabbt som gårdagens modefluga. Det fordras överblick och säkert omdöme för att kunna välja ut och redogöra för de någorlunda värdebeständiga idéerna ur flödet av alla ytliga trender och trosläror som strömmat genom våra massmedier, utbildningsanstalter och vardagsrum sedan förra sekelskiftet.

Men om någon har förutsättningar att klara uppgiften är det nog Svante Nordin, lundensisk professor i idé- och lärdomshistoria men dessutom sedan länge flitig kulturskribent, författare, idéspredare och debattör. Ännu på 1970-talet var han vänsterman och marxist men flyttade sig efterhand högerut, skrev stora filosofihistoriska verk och biografier om framstående konservativa kulturpersoner som Fredrik Böök och Sven Stolpe. Allt detta

har gjort honom väl skickad att beskriva vad som hänt såväl på universiteten som på pressens kultursidor och i den tongivande skönlitteraturen. Det är också i huvudsak där han finner sina källor till sitt översiktsverk *Tanke och dröm. Svensk idéhistoria från 1900*.

Hans historiska framställning är indelad i fem perioder som i huvudsak bestämts av politiska världshändelser som de båda världskrigen, kalla kriget, Sovjetkommunismens uppgång och fall: 1. "Vid seklets källor" (1900–1914), 2. "Under världskrisen" (1914–1939), 3. "Beredskap och kallt krig" (1939–1960), 4. "Strömkantringar" (1961–1989) och 5. "Efter historiens slut" (från 1989 till idag). Periodindelningen innebär att idéhistorien till stor del underordnas den politiska historien, fast speglad i den så kallade "kulturdebatten". Det innebär en viss begränsning men fungerar ändå bra för det mesta.

Under den första perioden dominerar ännu 1890-talets nationalistiska och bygderomantiska idéer i den kulturella

offentligheten, och demokratin har ännu inte genomförts i Sverige, men det konservativa etablissemangen utmanas av socialister och kulturradikaler. Till de ledande idégivarna hör författare som Verner von Heidenstam, August Strindberg och Hjalmar Söderberg, litteraturkritiker som Fredrik Böök och John Landquist, kvinnosakskvinnor som Ellen Key och Elin Wägner, filosofer som Hans Larsson och Axel Hägerström.

Nästa period präglas av kommunismens och fascismens uppgång i Europa men även av Sveriges sekularisering, socialdemokratiskt folkhemsbygge och genombrott för idéströmningar som funktionalism, primitivism och modernism. Bland ledande idéspredare märks makarna Myrdal, Torgny Segerstedt, Nathan Söderblom, arbetardiktare som Harry Martinson och Artur Lundkvist.

Tredje perioden domineras till en början av kampen mot nazismen och sedan av kalla kriget mellan västmakterna och det kommunistiska Sovjetunionen. Bland idéspredarna återfinns beredskapsdiktare som Vilhelm Moberg och Eyvind John-

Ebba Witt-Brattström.

FOTO: TT

son, akademiska kulturradikaler som Herbert Tingsten och Ingemar Hedenius, fyrtotalister som Erik Lindegren och Karl Vennberg.

Fjärde perioden kännetecknas av att den svenska kulturvännern rycker fram på bred front men tvingas till reträtt när kommunismen bryter samman i Sovjetunionen och andra östeuropeiska stater. Här finns vänsterdebattörer som Jan Myrdal, Göran Palm och Olof Lagercrantz.

Femte perioden bjuder på postmodernism, globalisering, nyliberal folkhems kritik, multikulturalism, identitetspolitik och – främst på grund av internet – en radikal förändring av hela medielandskapet och kulturlivet i stort. Väl synliga idégivare är till en början Horace Engdahl och radikalfeminister som Ebba Witt-Brattström, men under senare tid en viss återgång till kritisk rationalism, representerad bland annat av liberala debattörer som Lena Andersson.

Allt detta låter sig sägas, och det sägs välgörande distinkt, kunnigt och underhållande av Svante Nordin. Dock finns viktiga idéer som undgått hans uppmärksamhet, sannolikt därför att de inte primärt framförts av akademiker på kultursidorna eller i bokform utan av icke-akademiker i mer folkliga sammanhang. Först och främst sådana idéer som lanserats av folkrörelser som nykterhetsrörelsen, frikyrkorna och miljörelsen. Pingströrelsen berörs visserligen i ett avsnitt om Sven Lidman och Lewi

Pethrus men andra frikyrkor, som saknar intellektuella företrädare av Lidmans kaliber, lämnas utanför. Miljörelsen berörs inte alls, fast en av dess inhemska klassiker, Elin Wägners *Väckarklocka* från 1941, faktiskt omtalas, dock enbart som feministisk stridsskrift, inte som den stridsskrift om miljön som den också var. Ej heller omtalas moderna miljödebattörer som Sverker Sörlin eller Greta Thunberg.

Märkligt är också att Nordin, trots sitt eget ungdomliga engagemang i vänstern, inte nämner inflytelserika icke-akademiska idéspredare som Jan Guillou eller Göran Greider. IB-affären på 70-talet förbigås med tystnad, likaså den livliga debatten om politisk teater och om den så kallade manifeststriden i Göteborg på 80-talet. Aktuella högerdebattörer som Alice Teodorescu nämns inte heller. Uppenbarligen är Svante Nordin mer intresserad av vad som händer i Stockholm, Uppsala och Lund – inte minst Lund – än vad som händer i andra och mindre akademiska delar av landet. Jag noterar också en del små men förgärliga sakfel, till exempel att litteraturvetaren Kurt Aspelin skulle ha utgivit antologin *Humaniora på undantag* från 1978. Aspelin var visserligen en av initiativtagarna till boken men avled ett år innan den var färdig. Rätt utgivare är den av Nordin aldrig nämnde göteborgaren Tomas Forser.

Trots dessa begränsningar finns mycket att hämta i Nordins översiktsverk. Här finns utmärkta karakteristiker av enskilda betydande forskare, särskilt av filosofer som Axel Hägerström, Hans Larsson och Ingemar Hedenius, teologer som Nathan Söderblom och Anders Nygren, samhällsvetare som Rudolf Kjellén och Herbert Tingsten, historiker som Harald Hjärne och Lauritz Weibull. Karakteristikerna blir mer kortfattade ju närmare nutiden Nordin kommer, men de är överlag rimliga. Alldeles utmärkt är vad han skriver om den kuriösa kulturprofilen Jan Myrdal och om den likaså kuriösa postmodernismens inflytande på universitetskulturen. Högst läsvärda är också hans kapitel om ”den nya mediala scenen” och om globaliseringen samt Sveriges nya roll efter Sovjetkommunismens fall, då vårt land berövades sin uppmärksammade favoritroll som ”medelväg” mellan västlig kapitalism och östlig kommunism.

Vad skiljer då Sverige idéhistoriskt från andra länder i Europa? Egentligen inte särskilt mycket, menar Nordin, i varje fall inte om man jämför oss med våra nordiska grannländer. Däri har han säkert rätt. Allmänt kan man säga att vi har varit lite mer sekulariserade och samtidigt en smula mer försiktiga, prosaiska, konfliktradda och ”mittimellan” jämfört med andra folkslag. Vi är hyggligt rationella, här finns inga galna utopier men inte heller så många geniala och epokgörande tankar. Utom förstås hos August Strindberg, men han var ju inte heller riktigt klok enligt normal-svensk uppfattning.

I slutkapitlet skriver Nordin att han har försökt skriva ”en berättelse utan hjältar och utan skurkar”. Det har han i så fall inte helt lyckats med, eftersom hans beskrivning av exempelvis postmodernismen och av Jan Myrdals politiska idévärld faktiskt är rätt förödande, medan däremot dristiga sanningssägare som Torgny Segerstedt och Vilhelm Moberg, trots individuella brister, framstår i heroisk glans också i detta översiktsverk, liksom i många tidigare. Men om detta är ett misslyckande från Svante Nordins sida, är det ett misslyckande jag är tacksam för. ✨

Lars Lönnroth

TANKE OCH DRÖM
SVENSK IDÉHISTORIA
FRÅN 1900
SVANTE NORDIN
Timbro

Detta nummers recensioner:

Jonas Elvander skiftar paradigm; **Helena Granström** finner en andra fysik; **Magnus P Ängsal** kramas av en krake; **Maria Engqvist** fördjupar sig i förräderiet; **Jesper Ahlin Marceta** spårar frihetsbegreppet; **Bengt G Nilsson** besöker ett utomhusfängelse; **Emanuel Örtengren** duckar för hot; **Erik W Larsson** tyder signaler; **Benny Carlsson** möter en strypande ängel; **Patrik Lindenfors** tänker på skärm.

Amazon: praktiserar allmänspecialisering.

FOTO: GETTY IMAGES

Med ena benet i en ny värld?

Ända sedan IT-revolutionens början har det talats om nya regler för en ny ekonomi. Kapitalismen dödförklaras titt som tätt. Men innebär det att vi går mot en ny feodalism? Jonas Elvander granskar argumenten

IDÉHISTORIA

När ett ekonomiskt och politiskt system organiskt blir avlöst av ett annat brukar den processen kännetecknas av en period av febrilt sökande efter termer för att beskriva såväl det nya som det gamla. Enligt den franske historikern Marc Bloch användes begreppet feodal för första gången för att beteckna en historisk styrelseform 1727, det vill säga 62 år innan samma system för gott störtades i en revolution. Ett drygt halvsekel efter denna revolution, 1850, myntade den franske socialisten Louis Blanc begreppet kapitalism för att beteckna det system som hade avlöst den historiskt sett nyligen namngivna och undergångna feodalismen.

Att döma av de senaste årens bokutgivning tycks vi vara på väg in i en liknande övergångsfas även nu, när detta

skrivs. Intressant nog kännetecknas denna framtidsinriktade reflex dock snarare av tillbakablickande. Det begrepp som främst har kommit i svang de senaste åren är nämligen just... feodalism.

Att vi är utlämnade åt de begrepp som historien tillhandahåller åt oss för att förstå framtiden är en självklarhet. Orden kapital och kapitalist hade funnits i över 300 år innan Louis Blanc gjorde det till ett namn på ett system. Men orsaken till att just feodalism har återkommit är inte någon slump: det beror framförallt på den tekniska utveckling som har ägt rum de senaste decennierna, och som gör att det finns goda skäl att återuppliva just det begreppet.

Titeln på den franske ekonomen Cédric Durands bok *Téchnofeodalisme* visar var tonvikten i denna nya idéströmning ligger. Det är de unika positioner som de stora techföretagen GAFA

(Google, Amazon, Facebook och Apple) har uppnått som gör det nödvändigt att ifrågasätta några av våra mest invanda föreställningar om vilket ekonomiskt system vi faktiskt lever i. Durand spårar dessa företags framgång tillbaka till den "kaliforniska ideologin", som uppstod på 1960-talet. Det var en hybrid av hippievågans radikala motkultur och den kaliforniska entreprenörsklassens förankring i marknadslogiken. Dessa två kulturer förenades i vad de båda såg som en emancipatorisk potential i den nya informations-teknologin, med det gemensamma målet att frigöra individen från såväl storföretagen som den stora staten. Dess vagga var den plats utanför San Francisco där en rad universitet och institut på 1950-talet hade anlagt forskningscentrum inom mjukvaruteknologi och som senare skulle bli känd som Silicon Valley.

Men i motsats till vad de kaliforniska ideologerna eftersträfvade har den nya >>

teknologin lett till en enorm koncentration av ekonomisk makt, där ett fåtal jättar kontrollerar hela marknader och distributionskedjor. Orsaken till denna obehagliga koncentrationsdynamik är att plattformsföretagens affärsmodell är beroende av en ständigt expanderande massa av information. Amazon är vad Durand kallar ett "allmänspecialiserat" företag vars produkt är ekonomisk koordination. Dess huvudsakliga uppgift är att indikera rätt vara till rätt pris vid rätt tidpunkt. Detta gör man med långt högre precision än sovjeternas Gosplan, men för att lyckas med det behöver systemet data i stor mängd. Det faktum att mängden data hela tiden måste växa för att systemet ska kunna optimeras förklarar, enligt Durand, varför grundaren Jeff

är inte baserad på ovisshet om konsumenternas beteenden och behov, utan på att förutse dessa. Den Big Data som byggs av den ständigt växande informationsmassan och som används för att förutse kundens personliga behov, liknar Durand vid en "digital torva" som vi alla numera är bundna vid. Det faktum att de digitala plattformarna har gjort sig socialt outhärliga vittnar om att de har utvecklats till att bli en del av vår vitala infrastruktur. När till exempel Facebook sommaren 2014 kraschade under några timmar översköljdes larmcentralerna av samtal. Men dessa plattformar utgör inte heller en vanlig infrastruktur som järnvägen eller elnäten. Eftersom företagen – som Microsoft Office och det mångförgrenade Apple – låser in konsumenterna i deras

"Precis som under feodalismen står användarna och plattformsägarna i ett beroendeförhållande till varandra som präglas av dominans."

Bezos har arbetat så långsiktigt ända från början. Till skillnad från nästan alla andra företag på den amerikanska börsen har Amazon aldrig gjort någon vinstutdelning. Hela vinsten går till egna investeringar i innovation för att ständigt bredda och förbättra företagets modell.

Som Shoshana Zuboff har visat i boken *The Age of Surveillance Capitalism* opererar Amazon, Google och Facebook på ett sätt som går stick i stäv med de grundläggande premisserna för det klassiska ekonomiska tänkandet hos Friedrich Hayek och John Maynard Keynes. De digitala jätteföretagens ackumulationslogik

eget kommersiella universum och plattformarna bara går att lämna i utbyte mot ett högt socialt pris, menar Durand att man måste börja förstå dem som ett slags hypermoderna förläningar.

För att kunna behålla så många användare som möjligt inom dessa förläningar och se till att fler lockas dit, krävs ett socialt övervakningssystem. I transportplattformar som Uber är det relativt uppenbart hur det fungerar. Samtidigt som dess förare beskrivs som unikt fria i jämförelse med andra chaufförer, finns det få som är så övervakade och utvärderade av sin arbetsgivare (som ju inte är en arbetsgivare förutom när en domstol

Uber-föraren: övervakad av sin arbetsgivare.

FOTO: ALAMY

bestämmer att den faktiskt är det) som Uberförare. På andra plattformar där det är konsumenterna och inte leverantörerna som ska övervakas, är det svårare. Lösningen hittades av Ebay. Deras rekommendationssystem är baserat på kundernas egen värdering av varandra. Användarnas sociala kontroll av varandra är en förutsättning för att plattformarna ska kunna fungera. Som många mediekonsumenter numera är medvetna om har denna utveckling drivits längst i Kina, där den blivit en viktig del av det statskapitalistiska projektet.

Dessa faktorer, samt det faktum att företagen tjänar pengar i form av ränta eftersom de har monopolställning, får Durand att dra slutsatsen att vi har inträtt i vad han kallar "teknofeodalism". Durand slänger sig dock inte lättvindigt med detta begrepp. Han går noga igenom på vilka sätt feodalismen utmärker sig i förhållande till såväl slavekonomierna som kapitalismen. Han slår också fast att det inte är alla aspekter av den medeltida feodalismen som är aktuella idag. Till exempel finns det ingen motsvarighet till vasallväsendet. Däremot, hävdar han, är feodalismens viktigaste institution, den så kallade *dominium*, viktig för att förstå hur vår digitala sfär fungerar.

Precis som under feodalismen står användarna och plattformsägarna nämligen i ett beroendeförhållande till varandra som präglas av dominans. Plattformarnas "länsherrar" utövar dominans över både människor och "mark", i det här fallet digital sådan – den torva som de flesta av oss numera är bundna vid. Detta förhållande jämför han med den beroendeställning som många bönder stod i till länsherrarna på medeltiden och som till svenska vanligen översätts med det oprecisa ordet livegenskap (det franska ordet *servage* har en något mer nyanserad innebörd).

Det är mycket som är övertygande med Durands bok. Men trots den gedigna argumentationen är det svårt att köpa hela tesen. Vi håller onekligen på att träda in i en ny epok, präglad av en ny form av hierarkisk ekonomi i vilken ett fåtal storföretags dominans rubbar den traditionella konkurrenssituation som kapitalismen är uppbyggd på. Men är verkligen feodalism rätt begrepp att använda för att beskriva denna nya situation? Det finns flera skäl att ifrågasätta det. Är vi till exempel verkligen så utlämnade till plattformarna som Durand gör gällande? Han liknar kostnaden i form av social marginala-

lisering som drabbar dem som inte deltar i de digitala plattformarna vid dem som drabbade de bönder som valde att leva utanför de feodala herremännens hägn på medeltiden. Dessa "exitkostnader" innebär i båda fallen social marginalisering. En väsentlig skillnad är dock att under den feodala epoken var det förenat med livsfara att bruka sin egen mark eftersom läns-herrarna garanterade bönderna skydd mot såväl rövare som andra herremäns arméer. Att inte ha ett Twitterkonto innebär kanske att man inte hänger med i det senaste skvallret om Ebba Buschs husaffärer, men man riskerar i alla fall inte att bli angripen av en armé.

Det går också att kritisera Durands begreppsapparat. Marc Bloch, vars centrala verk behandlar just feodalismen, gör en stor poäng av vikten att inte blanda ihop begreppen "feodalsystem" (*régime féodal*) och det som kallas "läns herravälde" (*régime seigneurial*). "Det är att likställa nätverk av beroendeförhållanden som var utmärkande för en krigaradel med en typ av underkastelse som bönderna levde i, det vill säga: en ordning av ett helt annat slag som dessutom hade uppstått mycket tidigare, som varade mycket längre och som var mycket mer utbredd runtom i världen", hävdade Bloch. Feo-

"Att inte ha ett Twitterkonto innebär kanske att man inte hänger med i det senaste skvallret om Ebba Buschs husaffärer, men man riskerar i alla fall inte att bli angripen av en armé."

dalsystemet var med andra ord detsamma som vasallväsendet, det vill säga: det unika förhållande som rådde mellan adelsmännen under några hundra år i Europa och som antog formen av en pyramid, med en kung i toppen och grevar, furstar och baroner därunder. Läns herraväldet är i sin tur det begrepp som betecknar förhållandet mellan herren och bonden under en epok som i Frankrikes fall sträckte sig ändra fram till 1789. Att Durand blandar ihop dessa termer är inte konstigt, eftersom sammanblandningen enligt Bloch började redan på 1700-talet och har präglat vårt språkbruk sedan dess. Det förtär dock något av slagkraften i hans tes.

Ett annat försök att återuppväcka detta omstridda begrepp kommer från den amerikanska professorn i urbana studier Joel Kotkin. Förutom just detta har hans bok *The Coming of Neo-Feudalism* dock nästan inget gemensamt med Durands. Kotkins tes att vi håller på att träda in i vad han kallar en neofeodal epok grundar sig

på en väldigt enkel iakttagelse: klyftorna mellan rika och fattiga ökar. I likhet med Durand identifierar han de digitala mogulerna som eliten i den nya aristokratin som tronar i toppen av pyramiden. Hans argument är dock av en något mindre raffinerad typ än Durands: "Våra nya herrar klär sig inte i ringbrynja eller hög hatt, utan de styr vår framtid i jeans och hoodies." Sådana formuleringar kan få en att tro att Kotkins kritik kommer från vänster. Så är inte fallet. Till skillnad från Durand, som är väl

fiender och hatobjekt som han vill klämma åt i en och samma bok.

En annan *bête noire* är den "gröna ideologin", som Kotkin menar har blivit den urbana medelklassens nya religion. Den utgör ett hot mot vanliga människor eftersom den gröna omställningen hotar många traditionella arbetarklassjobb, samtidigt som den som ifrågasätter dogmerna riskerar att släpas inför inkvisitionen i de "progressiva kyrkorna". Kotkin går så långt som att ifrågasätta sanningshalten i delar av den alarmistiska klimatforskningen och slår ett slag för modernisation: förändringarna kan ju också vara uttryck för naturliga vädercykler. Detta medan Kotkins eget Kalifornien i princip konstant står i lågor.

förankrad i vänsterteori, hävdar Kotkin att hans inlaga inte har någon särskild politisk färg. Den otydligheten påverkar också kvaliteten på hans bok.

Hans angreppssätt går ut på att identifiera olika samtida fenomen och sedan hitta den medeltida (eller bara äldre, det är tydligen inte så noga) motsvarigheten. Gigarbetare befinner sig i liv-egenskap, populismen är bondeuppror och människor sysselsatta i intellektuella yrken utgör det nya prästväsendet, eller "clerisy" som Kotkin kallar det. Denna grupp, som sprider den "woke"-ideologi som Kotkin tydligen har så svårt för, sammanfaller i stort med vad Thomas Piketty kallar "braminvänstern". Denna legitimerar, menar Kotkin, det nya systemet, då journalister och akademiker idag tenderar att stå till vänster politiskt. Exakt på vilket sätt detta legitimerar Gafamogulernas makt blir dock inte uppenbart. Uppenbart är dock att Kotkin har många

Andra tecken på den antågande neofeodalismen är det sjunkande intresset för sex bland unga i västvärlden, samt det faktum att intresset för Oscarsgalan håller på att svalna. Det senare beror, hävdar Kotkin, på att de filmer som numera belönas är skapade för det lattedrickande och *Guardian*-läsande prästerskapet snarare än för vanligt folk, som gillar *West Side Story*, *Sound of Music* och *Sagan om ringen*. Att vanligt folk idag av biostatistiken att döma främst gillar massproducerade superhjältefilmer bortförklarar Kotkin med att dessa är Hollywoods nyproducerade opium för en postlitterat publik.

Vän av ordning kanske frågar sig vad något av allt detta har med feodalism att göra. Svaret är: I princip ingenting. Det tycks Kotkin själv också vara medveten om, eftersom han på nästan varje sida använder sig av begrepp som kommer från helt andra epoker än den feodala. Med en konsekvens som smular sönder hans egen tes kallas den nya styrande klassen för "oligarker". Dessa är i sin

>>

Oscarsgalan: intresset svalnar.

FOTO: WALLY SKALLJ/GETTYIMAGES

behövs dock hårda upphovsrättslagar som förvandlar information till privat egendom. Detta innebär, enligt Wark, att en ny klassmotsättning uppstår. Den står inte längre mellan bonden och herren eller arbetaren och kapitalisten.

Med ett Matrixinfluerat språkbruk hämtat från det tidiga 2000-talet förklarar Wark att motsättningen nu står mellan hackarklassen och "vektoralist"-klassen. Den senare äger inte produktionsmedlen, utan vektorerna, det vill säga den abstrakta infrastruktur längs vilken information transporteras. I geometri är en vektor en linje av bestämd längd men med obestämd position. Det är så den digitala infrastrukturen fungerar idag, menar Wark: "Man kan äga en aktieportfölj eller informationsflöden, men det är mycket bättre att äga vektorn, det vill säga: de rättsliga och tekniska protokoll som används för att göra annars riklig information knapp."

Vektoralistklassen lever inte på att suga ut mervärde ur hackarklassens produktion, utan på att exploatera informationsasymmetrin. Den kan ge en användare en bit information gratis för att senare tjäna pengar på all den information som användaren delar med sig av när hon försöker göra bruk av informationsbiten. Hackarklassen utgörs i sin tur av alla oss som arbetar med att skapa immaterialrättsskyddad egendom. Skillnaden mellan oss hackare och vanliga arbetare är dock att vi inte producerar samma sak varje dag utan just ständigt olika saker.

Enligt Wark består ironin i att teknologin som uppstod i IT-revolutionen i Kalifornien först användes av den kapitalistiska klassen för att disciplinera arbetare under 1970- och 1980-talen, innan den kapitalistiska klassen själv blev utkonkurrerad och deklasserad av den nya vektoralistklassen, som hade fötts i revolutionens svallvågor. Det nya IT-evangeliet ansågs initialt ha samma frigörande potential som kapitalismen hade under den sena feodalismens dagar, enligt Wark.

Warks framtidsinriktade vilja att bryta upp och lämna våra invanda föreställ-

tur "totalitära" i sin strävan efter makt och kontroll och bör bäst förstås som den ondskefulla eliten i Aldous Huxleys och George Orwells universa. Kontentan är denna: allt som är dåligt idag påminner om hur det var för länge sedan när allt var sämre, det vill säga: före kapitalismens guldålder under efterkrigstiden, som Kotkin uppenbarligen vill återvända till.

Som av en slump lyckas Kotkin genom sin begreppsförvirring dock sätta fingret på vad som kännetecknar vår epok. För om det är någon tidsperiod som liknar vår egen mest, är det *la belle époque* eller *the gilded age* i slutet av 1800-talet, det vill säga: oligarkins guldålder. Som Piketty har visat är detta den enda period som kan mäta sig med vår ifråga om ekonomisk ojämlikhet. Precis som då lever vi idag i en alltmer dynastiskt präglad kapitalism där arv är en allt viktigare faktor för en människas ekonomiska framgång än arbete. Kotkin är nog nöjd om en läsare lyckas destillera den insikten ur hans svajiga tirader mot allt det han finner misshagligt i samtiden. Det vore i så fall trots hans egna ansträngningar.

Den australiska filosofen McKenzie Wark skriver in sig i samma debatt som Durand och i viss mån även Kotkin. För Wark är det dock inte fråga om feodalismens återkomst, utan något helt nytt. *Capital is Dead. Is This Something Worse?* är ett inlägg i en numera gam-

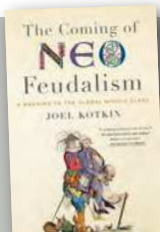
mal debatt om vad det rådande skedet av kapitalismen bör kallas. Wark kritiserar de vanligaste termerna – nyliberalism, plattformskapitalism, övervakningskapitalism, och så vidare – för deras bristande fantasi. För om kapitalismen är ett historiskt fenomen, vilket den ju obestriddligen är, måste den ju någon gång också kunna ta slut. Därför måste man också ha modet att sätta ner foten och erkänna att vägs ände faktiskt är nådd, när den nu är det, och att systemet har bytt skepnad. Detta gör Wark med passion och panache.

Enligt henne präglas den gängse föreställningen om kapitalismen av en negativ definition: kapitalismen var i vänsterns föreställningsvärld tänkt att ersättas av kommunismen – men eftersom detta inte har skett måste vi fortfarande befinna oss i kapitalismen. Formulering på det sättet blir frågan plötsligt helt öppen. Varför skulle vi inte redan nu ha kunnat träda in i ett nytt system utan att vi märkt det? Produktionsformer lever ofta sida vid sida i hundratals år, som Wark påpekar. Kanske står vi redan med ena benet i en ny värld.

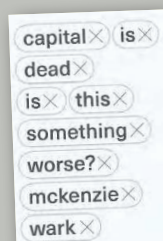
Warks tes är att en kvalitativ förändring har ägt rum i vårt produktionssätt i och med att information har blivit viktigare än de fysiska varor som produceras. Eftersom tillgången på information precis som på andra resurser är knapp,

TECHNOFÉODALISME
CRITIQUE DE
L'ÉCONOMIE
NUMÉRIQUE
CÉDRIC DURAND
Zones 2020

**THE COMING OF
NEO-FEUDALISM**
A WARNING TO
THE GLOBAL
MIDDLE CLASS
JOEL KOTKIN
Encounter 2020

**CAPITAL IS DEAD
IS THIS
SOMETHING
WORSE?**
MCKENZIE WARK
Verso 2019

ningar bakom oss är smittsam och lätt att sympatisera med. Det är dock mycket som talar emot hennes tes. Ett enkelt sådant faktum är att hon själv bygger stora delar av sin argumentation på Marx. Denne var som bekant ingen kännare av feodalism eller för den delen kommunism, utan skrev i princip utslutande om kapitalism. Warks tes är således helt beroende av en begreppsapparat som är anpassad för kapitalismen. Det måste naturligtvis inte tas som intäkt för att vi fortfarande lever i en heltigenom kapitalistisk värld. Men det vittnar om hur omöjligt det är att göra sig fri från de föreställningar som vi har arvt från det förgångna. "Människorna gör själva sin historia, men de gör den inte efter eget gottfinnande, inte under omständigheter som de själva valt utan under omständigheter, som är omedelbart för handen givna och redan existerande. Traditionen från alla döda släktled trycker som en mara på de levandes hjärna", som en författare som Wark gör mer bruk av än hon kanske borde en gång uttryckte det.

En annan kritik som går att rikta mot Wark (och Durand och Kotkin) är att hon fokuserar på ytfenomen som faktiskt inte är av epokgörande betydelse. Vi kan dagligen se bevis i vårt eget liv på att kapitalismens kärnverksamhet lever i högsta välmåga. Än skapas kapital som förmerar sig i ständigt pågående cykler. Än säljer vi vår arbetskraft som en vara på en arbetsmarknad. Än präglas de flesta mellanmänniskliga band av ekonomiska förhållanden. Och så länge denna grundläggande definition av kapitalism fortfarande stämmer in på det system vi lever i, är det kanske inte särskilt bråttom eller meningsfullt att utropa att vi har trätt in i en ny tidsålder.

Det gör dock inte spekulationer om kapitalismens framtid oviktiga eller ointressanta. Som Wark med smittsam övertygelse slår fast, gäller det att inte förledas att naturalisera ett historiskt system som om det vore evigt. Som alla produktionssystem kommer kapitalismen en gång att gå under. Och som alla historiska processer kommer kapitalismens död att ske långsamt, kanske så långsamt att den först blir uppenbar när det historiska system som avlöser den börjar ifrågasättas. Fröet till vad som komma skall kan redan ha satts framför våra ögon. Om inte annat kan den sprudlande bokutgivningen i detta ämne vara ett tecken på det. ✨

Jonas Elvander

Theseus bekriagar Minotaurus: Men hur gick det?

FOTO: SHUTTERSTOCK

Det som aldrig sker

FYSIK

För den vars naturvetenskapliga studier stannade vid högstadiet klassrummets skenbart ändlösa provningar, är det kanske inte alldeles lätt att uppfatta själva fysiken som sådan som särskilt intressant och filosofiskt upphetsande. Den som tillräckligt många gånger blivit ombedd att beräkna normalkraften på ett objekt med massan m på ett plan med lutningen v kan helt enkelt inte klandras för att den har tappat tron på ämnet som en vidsträckt utforskad kontinent som rikt ska belöna den modige som vågar anträda fär-

den. Lådan gled, kulan rullade och tåget bromsade in – men så länge jag faktiskt inte bryr mig det minsta om hur snabbt eller vid vilken tidpunkt detta ägde rum, framstår dessa beräkningar i bästa fall som relevanta bara för en tekniskt intresserad ingenjör.

Den som söker den andra sidan av fysiken – den sida som inte bara står i förbindelse med existensens gåtor, utan som faktiskt även genomsyras av dessa – får för det mesta, beklagligt nog, leta någon annanstans än i grundskolans undervisningsmaterial. Men har man väl funnit denna andra fysik, kan den hålla en sysselsatt en livstid. Den där gravitationen som stumt har passerat för-

>>

bi i räkneexemplen som ett menlöst $g = 9,82$, är i själva verket en ännu inte fullt ut förstådd kraft som av allt att döma är central för att skapa det vi talar om som tid och rum. Den beskrivs av en mycket exakt teori som i sig är oförenlig med en annan mycket exakt teori som omfattar allt utom gravitation, trots att de båda representerar samma verklighet. En upptäcktsresande skulle med andra ord inte kunna ha en bättre utgångspunkt för en dödsföraktande expedition.

Men frågan är förstås vilka medel som ska användas. Strängteori, loopkvantgravitation eller någonting annat? När den italienska fysikern Chiara Marletto besvarar frågan i nyutkomna *The Science of Can and Can't* är svaret ännu radikalare än alla dessa förslag. Vad fysiken behöver är, menar Marletto, inte i första hand nya teorier, utan en ny idé om vad som ska menas med teori.

För att kunna ta till sig innebörden av Marlettos i flera avseenden genomgripande program krävs till att börja med en förståelse av hur fysikens teorier är formulerade idag. Kvantmekanik, newtonsk fysik och allmän relativitetsteori kan sinsemellan te sig mycket olika, men de har en central sak gemensam, nämligen att de beskriver verkligheten genom att förutspå hur fysikaliska system utvecklas över tid. Givet tillståndet hos ett objekt – det kan vara en planet, om klassisk mekanik och relativitetsteori ska vara giltiga, eller kanske en elektron, om vi vill tillämpa det kvantmekaniska maskineriet – förser oss dessa teorier med information om vilket tillstånd som kommer att råda vid en senare tidpunkt. Newtons lagar, Einsteins ekvationer och Schrödingerekvationen fungerar alla i grunden likadant: de är så kallade rörelselagar som gör det möjligt för oss att förutspå utvecklingen inom ett system över tid med utgångspunkt i det vi känner till om systemet idag.

Det är en naturlig tanke att vi därmed faktiskt får reda på allt som är värt att veta om verkligheten: Om vi utifrån vår kunskap om nuet kan säga allt om vad som kommer att ske i framtiden, tycks det knappast finnas så särskilt mycket att tillägga. Men stämmer det? Marletto svarar oss med ett enfatiskt nej.

Låt oss, föreslår författaren – som utöver sin skolning som fysiker också kan titulera sig litteraturforskare – ta en titt på en gammal grekisk myt, nämligen den om Theseus, son till Aegeus, kungen av Aten. Theseus ska ge sig av för att slåss mot Minotaurus, men innan han avreser träffar han en överenskommelse med sin far: Om han lyckas besegra odjuret, ska skeppet gå för vita segel när det återvänder till hamnen. Om han har dött i stri-

den, ska seglen vara svarta. Så lämnar Theseus sitt hemland, möter Minotaurus och besegrar den. Men under hemresan glömmar han att be besättningen reva de svarta seglen och hissa de vita. Aegeus ser de svarta seglen på fartyget som närmar sig hamnen, tror att sonen stupat och kastar sig i havet – det som numera kallas det Aegeiska – för att dränka sig av sorg.

Detta, betonar Marletto, är en historia som vore omöjlig att återge enbart med hjälp av fysikens vanliga tillvägagångssätt, det vill säga: genom att bara berätta vad som händer. Lika viktigt som det som händer är i myten nämligen vad som hade

”Att skilja det djupa och det triviala åt är inte alltid helt lätt, och den nya insikt som efter fullbordat faktum känns som en icke-insikt är ibland den mest fundamentala.”

kunnat hända: det kontrafaktiska. Och den slutsats som hon därmed leder läsaren fram till är inte bara att det kontrafaktiska är en central komponent i mänskligt meningsskapande, utan faktiskt också i förståelsen av verkligheten i stort.

Ett bärande inslag i den tragiska historien om Aegeus och dennes son är nämligen skeppets segel, som kunde vara antingen svarta eller vita, och att deras färg i sin tur kunde överföras till Aegeus medvetande och där översättas i termer av sin förutbestämda mening – på samma sätt som en elektrons två spinn-tillstånd längs en viss axel kan göra det, eller en trafiksignals, eller en databits värde av antingen ett eller noll. Det kontrafaktiska – inte bara i bemärkelsen vilket/vilka tillstånd som förverkligas inom ett visst system vid en viss tidpunkt, utan även de tillstånd som skulle kunna göra det – visar sig med andra ord helt vara avgörande för att förstå ett så grundläggande begrepp som information, som under de senaste decennierna kommit att inta en allt viktigare plats inom flera vetenskapliga områden. En lampa som är trasig och en lampa som är släckt men skulle kunna tändas befinner sig i samma tillstånd – de lyser inte – men där den förra inte kan bära på någon information, helt enkelt därför att den bara har ett möjligt tillstånd, är den fungerande lampan förmögen att göra det.

Och i och med denna manöver har Marletto lyckats med någonting ganska storartat, nämligen att på ett naturligt sätt förankra informationsbegreppet – ett begrepp som kan verka flyktigt och abstrakt – i egenskaper hos konkreta fysikaliska system. Lika framgångsrikt visar sig det kontrafaktiska angreppssättet vara i andra sammanhang, till exempel

när det gäller att formulera termodynamikens andra huvudsats, en naturlag vars innebörd i många andra formuleringar är nästan lika undanflyktande som den tycks fundamental.

Stärkt av dessa och andra framgångar när det gäller att binda samman olika fysikområden och uttrycka dess grundsatser, kan Marletto med viss trovärdighet lyfta fram sin ambition: att finna en formulering av fysiken i vilken ”kontrafaktiska förhållanden tas som utgångspunkt, och rörelselagar och initialtillstånd följer.” Med en sådan ansats skulle det också, menar författaren, bli

möjligt att på ett vetenskapligt vederhäftigt sätt närma sig fenomen som tidigare har framstått som för diffusa för att utgöra grund för seriös forskning.

Te ett begrepp som ”kunskap”, svärgripbart just eftersom det verkar förutsätta ett subjekt som besitter den. Marletto ger, med hjälp av sin kontrafaktiska approach, en definition av detta begrepp som ”information som har förmågan att upprätthålla sin egen existens”, och tack vare att även informationsbegreppet i hennes tappning alltså kan ges en konkret fysikalisk tolkning, verkar någonting tidigare svårfångat ha reducerats till ett möjligt föremål för handfast vetenskap. Men har det verkligen det? Marletto övertygar mig om att kunskap enligt hennes definition är en storhet möjlig att utforska inom naturvetenskapens ramar – men bara för att vi väljer att använda samma ord är jag inte säker på att vi därmed kommer så mycket närmare att ringa in det vi normalt menar när vi säger kunskap.

Ändå står nog så mycket klart att det kontrafaktiska tillvägagångssättet i somliga avgörande fall verkligen har förmågan att skänka en ökad stringens åt svårdefinierade fenomen, och därmed i viss mening också ge den fortsatta undersökningen av dem en ökad grad av vetenskaplighet. Vilket i sig är intressant, eftersom många av de kontrafaktiska resonemang jag kan påminna mig om att ha stött på i den moderna fysiken snarare har haft en tendens att ligga strax utanför det verifierbaras gränser.

Ett exempel är de resonemang som förs kring naturkonstanternas värden, och som inte sällan leder fram till resonemang av så kallat antropisk karaktär: Eftersom värdet på fundamentala krafter och partikelmassor i vårt universum i princip hade kun-

Tänd lampa... och släckt: men kan den släckta tändas?

FOTO: SUSANNE HULTMAN

nat vara vad som helst, måste vi hitta en förklaring till varför de ligger i det mycket snäva spann där utvecklingen av liv är möjlig. Den antropiska förklaringen till detta blir att de kanske har helt andra värden i något annat universum, men eftersom det bara är i en värld där de antar dessa speciella värden som liv kan uppstå, är det inte så konstigt att det är just i en sådan vi sitter och frågar oss hur vi har kunnat ha en sådan tur. Det är en förklaringsmodell som lutar sig tungt mot det kontrafaktiska, och som i många avseenden är rimlig – men som mött stark kritik just av skälet att den tycks avsäga sig vetenskapens krav på att enbart framlägga hypoteser som åtminstone i princip är möjliga att pröva mot experiment.

Under läsning av *The Science of Can and Can't* inser jag emellertid att det kontrafaktiska sättet att resonera redan nu är av betydelse för en mängd områden av den etablerade fysiken, på mer eller mindre subtila sätt. Centrala principer som den om energins bevarande lutar sig mot det, och inte heller Newtons lagar saknar kontrafaktiska inslag. Författarens projekt kan kanske därmed bäst

beskrivas som ett försök att uppvärdera de kontrafaktiska resonemangens status och formalisera dem på ett sätt som gör det möjligt att utvinna största möjliga nytta ur dem.

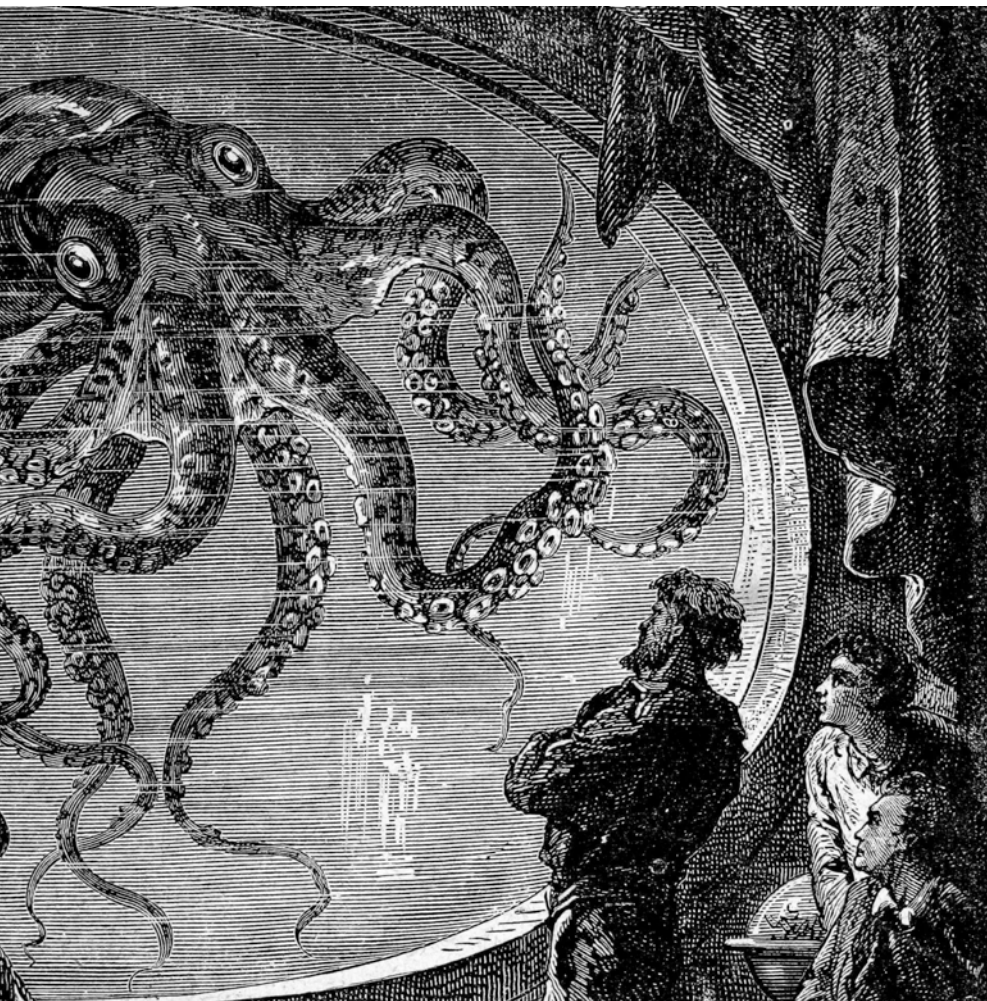
Marletto har med andra ord skrivit en bok som befinner sig nära kärnpunkten av frågan om hur fysiken ska gå vidare med sin strävan att förena sina stora teorier, och på så vis kunna ge en bättre och mer rättvisande bild av universum. I denna mening är den läsvärd – ändå upplever jag att den inte håller måttet som litterärt verk betraktat. De vetenskapliga resonemangen är så fulla av upprepningar och omtag att det ibland skymmer det centrala budskapet snarare än tvärtom – men mest tveksam gör mig de skönitterära partier som författaren låter interfoliera de tekniska kapitlen, tänkta, om jag förstår det rätt, som lekfulla och fantasiäggande illustrationer av materialet. Det är ett grepp som faller platt: Dessa stycken känns i bästa fall poänglösa, i sämsta fall faktiskt enbart genanta.

En annan möjlig invändning som kan riktas mot boken, inser jag emellertid, är det kanske mest uppskattande man kan säga om den, nämligen att det som den förkunnar ibland känns helt självklart. Men, och detta är själva poängen: Det är det inte. Att skilja det djupa och det triviala åt är inte alltid helt lätt, och den nya insikt som efter fullbordat faktum känns som en icke-insikt är ibland den mest fundamentala. Informationsbegreppet kan uttryckas i termer av möjliga tillstånd hos konkreta fysikaliska system. Ja, såklart. Så måste det vara förstås. Har inte det varit uppenbart hela tiden? ✨

Helena Granström

THE SCIENCE OF CAN AND CAN'T
A PHYSICIST'S JOURNEY THROUGH THE LAND OF COUNTERFACTUALS
CHIARA MARLETTO
Penguin 2021

En världsomsegling under havet: bläckfisk gör entré i världslitteraturen.

FOTO: TT

la. Det är ett viktigt spår som är underutvecklat i Uwe Lindemanns annars illustrationsrika bok.

Varifrån kommer då undervattensdjuret som skänkt profil åt så många idéer om globalt ränsmidari? Det tyska ordet "Krake" saknar motsvarighet på samtida svenska. Dock har svenskans "krake", enligt Svenska Akademiens ordbok, tidigare kunnat användas i betydelserna "åttaarmad bläckfisk" och "jättestort havsvidunder" i nordisk folketro. Liknande betydelser möter i tyska ordböcker.

Det innebär, kort och gott, att "der Krake" är både saga och verklighet, att varelsens själva bestämning vacklar mellan fantasiskapelse och bläckfisk. Det är en viktig sak. Idén om havsvidunderet närdes av inbillningskraften men fick skarp kontur först när människan började loda havsdjupen på 1800-talet och påträffade verkliga jättebläckfiskar. Denna växelverkan mellan natur och kultur är allmänt sett också en viktig påminnelse om hur så kallade diskurser fungerar. Vid sidan av kulturella föreställningar knyter de an till och får sin bärkraft från en gemensamt upplevd verklighet.

Så sent som vid mitten av seklet kunde forskare anta att havet var tomt och öde från ett djup på 600 meter och nedåt. Havsdjupen var terra incognita, vidöppna för tolkning. Snart ställdes hypotesen på huvudet. Forskare gjorde fantasieggande fynd på flera hundra meters djup. När en defekt telegrafkabel drogs upp från 2 000 meters djup år 1857 fann man musslor, koraller och annat. Thomas Henry Huxley – farfar till författaren Aldous och biologen Julian – trodde sig i havsdjupet ha funnit det "urslem" som antogs vara upphov till allt liv på jorden. Projiceringsarna på havet fortsatte med nya fynd att falla tillbaka på.

Avgörande för myten om "der Krake" blev mötet med en levande jättebläckfisk utanför Teneriffas kust. Det var den 30 november 1861 som en fransk korvett harpunerade ett jättelikt exemplar – det första levande beviset på förekomsten av djuret. Så fullbordades övergången från myt till vetenskap. Men ändå inte, för historien spreds med fantasifulla illustrationer i veckotidningar och tycktes snarast stegra suggestionskraften. Jules Verne inspirerades till en dramatisk stridsscen i *En världsomsegling under havet*, jättebläckfisk gör entré i världslitteraturen.

På 1870-talet togs den så i bruk för politisk opinionsbildning. Den såvitt känt första karikatyren trycktes i *New York*

Ovälkomna kramar

IDÉHISTORIA

ett av Björn Afzelius mer minnesvärda stycken är den molltonade visan "Bläckfisk" från 1974:

Jag är en liten bläckfisk med vida ambitioner

Jag är en liten utsugare som tjänar miljoner

Jag slingrar mej och kramar och suger ur ditt liv

Och när jag fått en arm om dig så blir du aldrig fri

Dessa rader, med sin pregnanta bild av en lömsk kapitalist, kommer till mig under läsningen av Uwe Lindemanns *Der Krake. Geschichte und Gegenwart einer politischen Leitmetapher*. Ja, de fångar bokens tema ganska väl: bläckfisk som metafor för dolska och mäktiga krafter i politik och ekonomi. Det är en verkningsfull bild, flitigt använd också i våra dagar.

Rörelsen Occupy Wall Street använde den 2011 med indirekt referens till Goldman Sachs, och anklagades då för antisemitism. När Mark Zuckerberg köpte WhatsApp för några år sedan blev Facebook bläckfisk i satiren. En googling bort finns "Big Pharma" som sinister bläckfisk med USA:s kongress på en av de åtta armarna.

Att Lindemann publicerar sin bok mitt under en pandemi med högkonjunktur för konspirationsteorier ser ut som en tanke, men är nog bara en vältajmad händelse. I sig är bruket av bläckfisk inte uppseendeväckande. Alla samhällen håller sig med kollektivsymboler. Det intressanta med bläckfisk är konstansen över tid och rum, liksom dess anpasslighet. Nästan vem eller vad som helst kan dyka upp i bläckfiskrollen, från Bismarck till Islamiska staten. Även bläckfiskens visuella kvaliteter hör till styrkorna. Den träder ju ofta fram som illustration i satir, och djurets livskraft som metafor har troligen att göra med denna anslående bildmässighet bortom det språkligt-verba-

Daily Graphic i mars 1873. Här skildras de amerikanska järnvägsbolagen som monopolister. Långa bläckfiskarmar försedda med tågagnar slingrar sig runt en kvinna som symboliserar USA:s frihetliga konstitution. Med det var monopolistkraken född, vilken Lindemann urskiljer som en av tre metaforiska bläckfisktyper vid sidan av imperialisten och konspiratören.

Monopolisten kan vidare mutera till en världsomspännande bläckfisk, emellanåt med antisemitiska övertoner. Denna imperialistiska "Krake" förknippas regelmässigt med politiska ledare, alltifrån Brittiska imperiets tongivande ledargestalter – "Världens blodsugare", som ett tyskt plakat förkunnar 1918 – till Vladimir Putin, ofta visualiserade med tentaklerna spridda över världskartan. Ifråga om politisk propaganda är den mycket anpassningsbar.

När det så gäller den konspirativa bläckfisken är den knuten till idén om en sammansvärjning, inte sällan kopplad till det judiska. Antisemitismen är en flexibel, formbar massa, inte olik bläckfisken själv, och kan tjäna helt olika syften, från antikapitalistiska till antikommunistiska. Det som kallas "konspiracismen", ett konspirationstänkande satt i system, dyker upp också i våra dagars föreställningar om en världsordning styrd av läkemedelsbolag eller rikemansklubbar

"Det som kallas 'konspiracismen' dyker upp också i våra dagars föreställningar om en världsordning styrd av läkemedelsbolag eller rikemansklubbar med dolda agendor."

med dolda agendor. Hela detta tankegods har kommit tillbaka på bred front med coronapandemin. Eller snarare är det så att konspirationsteorier i virus och vaccin har fått en ny projektyta med potential att locka nyroade medborgare.

Däremot är det inte alltid enkelt att kategoriskt avgränsa konspirationsteorier från andra teorier. Denna omständighet syns också i bläckfiskmetaforiken. Snarare än att vara tre distinkta typer är monopolisten, imperialisten och konspiratören syskon till varandra med drag som överlappar. Lindemann betonar att monopolbläckfisken i sig inte antyder en konspiration, och att inte heller Marx och Engels gav sig hän åt konspiracism. Däremot, skriver han, bärs det Kommunistiska manifestet fram av en konspirationsteoretisk grundhållning där kapitalisterna påstås eftersträva världsherravälde.

Konspirationsteorier utmärks ju av idén att de i det fördolda verkande kraf-

terna följer en hemlig plan, och att dessa krafter kontrollerar det som sker på ytan. Överordnat syfte är tillfredsställelsen av låga behov som att tillskansa sig ännu mer makt, ännu mer pengar. Man kan lägga till att konspirationsteorier i regel inte bara är lögnar och tokerier. De snickras ihop av fakta och observationer från verkligheten. Dessa får sin egentliga laddning när samband upprättats mellan enskildheter och när man har adderat ramberättelser i vilka helheten vida överstiger summan av delarna. Den som jagar konspirationer – som misstänker en noggrant iscensatt "plandemi" där andra ser ett virus och reaktioner på detsamma – uppfattar sig givetvis inte som en historieberättare, utan som en upplysningsman vilken har skådat ett för de flesta andra fördolt ljus.

En alltmer akut fråga för våra dagars politiska debatt blir då vilka bilder eller idéer som kan hänföras till konspiracism och varför. Låt oss betrakta själva ordet "konspirationsteori". Det äger en – låt vara omstridd – deskriptiv betydelse, ungefär i stil med Svensk ordboks definition: "teori som försöker förklara något genom att anta förekomst av konspirationer, ibland på ett fantasifullt sätt". Jämte det bär det på en rad affek-

tiva betydelsedelar. Ordet kan användas som slagträ i debatt med en stigmatiserande effekt.

Detta har blivit närmast övertydligt under coronapandemin. I sitt nit att motverka *fake news* har medier och myndigheter, sannolikt besjälade av de senaste årens satsningar på evidensbaserad och faktagranskning, lagt mycket kraft och tid på att upplysa om och motverka konspirationsteorier. En forskningsrapport i ämnet från Myndigheten för samhällsskydd och beredskap, (2021), bär syn för saken. Rapportförfattaren Andreas Önnersfors, idéhistoriker, place-erar hypoteser om virusets ursprung i ett laboratorium i Wuhan bland konspirationsteorier. Föreställningar om "avsiktlig mörkläggning och omfattande inkompetens" i Palmemordet och Estoniakatastrofen, heter det vidare, är konspiratoriska narrativ med risk att "underminera svenska myndigheters legiti-

Bläckfisken: frekvent i konspirationsteorier.

FOTO: ISTOCKPHOTO

mitet och trovärdighet". Så stoppas kritik av svensk krishantering och sunda tvivel i ett och samma fack med konspiracism. Sådan generaliseringsiver är sanningen inte betjänt av ens om avsändaren är en svensk myndighet.

Uwe Lindemanns pregnanta bok om "der Krake" har lyckligtvis inga liknande renhållningsambitioner. Det närmaste vi kommer ett polemiskt anslag är bokens avslutande sex teser om globaliseringen. De kommer plötsligt och känns inte helt genomförda. Tankestoff bjuder de förvisso på. Lindemann slår fast att globalisering är en "tom signifikant", något som kan betyda litet vad som helst utan given fästpunkt i verkligheten, och att vårt sätt att förstå globalisering idag rymmer i en totalitär tolkningsram – bläckfisken som allomslutande kraft. Nog kan man tänka sig globalisering på andra sätt, och visst görs det. Hur lockande Björn Afzelius åttaarmade utsugare än är som studieobjekt, är den kanske inte riktigt så allsmäktig som den kan tyckas vara – ens som metafor. ✱

Magnus P Ångsal

DER KRAKE
GESCHICHTE UND
GEGENWART EINER
POLITISCHEN
LEITMETAPHER
UWE LINDEMANN
Kadmos 2021

Ursula Kuczynski: Älskarinna, mor, soldat, spion.

Älskade spion

MODERN HISTORIA

David Cornwell, mer känd under pseudonymen John le Carré (1931–2020), beskrev ofta undermålsarbetet som uråldrigt. Han hade helt rätt. Det är en mycket vanlig uppfattning att den hemliga informationen alltid är rafflande och avgör kritiska händelseförlopp, och att den ofta har anskaffats under stor dramatik. Varje underrättelseanalytiker av idag kan intyga att så inte är fallet. Arbetet är ofta tålamodskrävande och enformigt i jämförelse med mer stereotypa uppfattningar.

Men för varje regel finns också undantag. I sin senaste bok *Agent Sonya* bekantar sig Ben Macintyre med den lågmälda storspionen Ursula Kuczynski, en kvinna som på många sätt förkroppsligade John le Carrés romanfigurer. Det var bland annat genom Ursula Kuczynskis försorg som Sovjetunionen fick kännedom om det brittiska atombombsprojektet "Tube Alloys", och sedermera även om Manhattanprojektet. Hennes insats för den sovjetiska militära underrättelsetjänsten GRU möjliggjorde att Sovjetunionen snabbare kunde utveckla egna atomvapen. Men frågan är hur oundgänglig hon egentligen var.

Ursula Kuczynski föddes 1907 i en judisk familj i Berlinstadsdelen Schöneberg, i det som då var kejsardömet Tyskland. Som näst äldsta barn till den väns-

tersinnade ekonomen och demografen Robert René Kuczynski växte hon upp i en tysk borgerlig intellektuell miljö, där politiska diskussioner var ett naturligt inslag i vardagen.

Men det var inte bara faderns och den äldre brodern Jürgens ideologiska inflytande som fick Ursula att odla kommunist sympatier från tidig ålder. Hon engagerade sig i den kommunistiska ungdomsrörelsen i Berlin, genom vilken hon kom att cementera sitt ställningstagande – att ge sig hän åt kommunismen var i allra högsta grad ett självständigt beslut fattat av Ursula Kuczynski. Ett kommunistiskt Tyskland var den enda tänkbara statsbildningen för en röd idealist som Ursula, och tillsammans med sina kamrater drömde hon inte bara om det nya samhället – hon ville förändra det i praktiken, och med alla till buds stående medel.

Hon gifte sig något oväntat (nog var det kärlek) med den fem år äldre arkitekten Rudolf Hamburger, som förvisso sade sig dela Ursulas ideologiska övertygelse, men hans ställningstagande för kommunismen reflekterades inte i handling på samma sätt som det gjorde hos Ursula. Tillsammans flyttade de efter bröllopet till Shanghai, där han hade fått anställning. Den politiska situationen hade hårdnat, och att vara kommunist och judinna i Weimartyskland i slutet av 1920-talet var en direkt livsfarlig kombination. I det dynamiska och ständigt växande Shanghai odlade Ursula istället ett

internationellt socialt nätverk, födde en son och umgicks i den lokala societeten. Hon fjärmades mer och mer från sin man, men det var i denna intellektuella exilmiljö som Ursulas stora förvandling skedde.

När Ursula Hamburger levde i Shanghai var det en tummelplats för världens underrättelsetjänster, tillika en arena för de gamla och nya imperiernas politiska kamper. Kamrat Hamburger omgärdades av andra hemmafruar i sidenscarfar på olika cocktailpartyn, och det var på ett av dessa som hon mötte den sovjetiske mästerspionen Richard Sorge, som snart också värvade henne till GRU. Efter en tid inledde Sorge och Ursula följdriktigt ett förhållande. Hon utbildades i radiokommunikation och morsekod, och det var Sorge som gav Ursula hennes täcknamn, "Sonya". Genom honom mottog hon sina order direkt från Moskva.

Vad driver en människa till att bli spion? De fördolda och i grunden svekfulla aspekterna av underrättelseverksamhet har i alla tider lockat människan till sig, fått henne att röra sig över sina egna och andras gränser – moraliska och etiska, fysiska och psykiska. Det kan också vara av pekuniära skäl. I Ursulas fall var skälen uteslutande ideologiska, genom hennes orubbade tro på kommunismen. Hon ville slåss för ett nytt samhälle.

Det paradoxala med agenten Ursula Hamburger var att hennes största svaghet som spion samtidigt var hennes

främsta styrka – hennes moderskap. Det var denna biologiska och känslomässiga roll som hon blev yrkesmässigt ifrågasatt för, men rollen som mor gjorde det också möjligt för Ursula att utnyttja de normer som omgärdade moderskapet vid den här tiden. Detta tilltalade hennes överordnade officerare i Moskva, men inte utan viss tvekan.

Att Ursula älskade sina barn står bortom allt tvivel att döma av Macintyres skildring, men den kärleken hindrade henne inte att vid upprepade tillfällen utsätta sina barn för livsfara. När den brittiske spionen Kim Philbys dotter en gång frågade honom vilket han brydde sig mest om, sina barn eller kommunistpartiet, svarade han: "Don't be silly, the party of course!" Mycket riktigt var det också Ursulas kärleksförhållande med kommunismen som verkligen skulle komma att förbli livslångt, och som ledde henne genom nästan samtliga av livets stora avgöranden.

Bokens engelska underrubrik *Lover, Mother, Soldier, Spy* (som naturligtvis alluderar till en av le Carrés mest kända böcker, *Tinker, Tailor, Soldier, Spy* – som på svenska heter *Mullvaden*) refererar redan på omslaget till den eviga konflikten mellan kärleken och spionyrket. I spionernas värld är kärleken nämligen alltid dömd till att vara ett instrument.

Problemet med de flesta spioner är just att de är människor – det vill säga: de

Problemet med de flesta spioner är just att de är människor – det vill säga: de har svagheter som kan utnyttjas av fienden, liksom även av deras arbetsgivare."

har svagheter som kan utnyttjas av fienden, liksom även av deras arbetsgivare. "Sonya" hade flera, men dessa kom märkligt nog aldrig att vara till hennes nackdel. Hon hade inte bara de egenskaper en framgångsrik spion behöver – kallsinne och hög stresströskel – utan också en osannolik förmåga att vara på rätt plats vid rätt tid, liksom mängder med tur. Att hon aldrig blev arresterad av säkerhetstjänsterna i de många länder där hon var verksam (Kina, Sovjetunionen, Polen, Schweiz, Frankrike, Storbritannien och USA) och att hon lyckades undkomma Stalins utrensningar 1937 (medan hon befann sig i Moskva!) är häpnadsväckande.

Medellivslängden för sovjetiska agenter under 1900-talets första hälft var erkänt mycket låg. Macintyre visar oss här att hon var uppskattad av sina överordnade inom GRU, och möjligen även omtyckt, av rätt personer vid rätt tillfälle – trots att detta mycket sällan tillerkän-

Filmatisering av le Carré: Ursula Kuczynski förkroppsligade hans figurer.

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

des henne när hon var i aktiv tjänst. Till skillnad från många av le Carrés under rättelsefigurer blev Ursula aldrig förrädd eller sviken, vare sig av sina chefer eller sina egna agenter. Det gör henne till ett av underrättelsehistoriens få undantag, vilket också gör henne intressant. Förutom Ursulas öde illustrerar Ben Macintyre även, utan att det är verkets primära syfte, omfattningen av det sovjetiska internationella spionaget: det hade förgreningar över så gott som hela jorden, på alla samhällsnivåer. Ur detta perspektiv framstår mccarthyismen med ens som kusligt begriplig.

Macintyre visar också att Ursula både

britannien och flyr till Östtyskland 1950. Då har hon till slut avslöjats av en av sina egna och GRU:s främsta källor i Storbritannien, kärnfysikern Klaus Fuchs. Dock blev hon aldrig gripen eller ställd inför rätta, trots att spåren vid upprepade tillfällen ledde rakt mot henne.

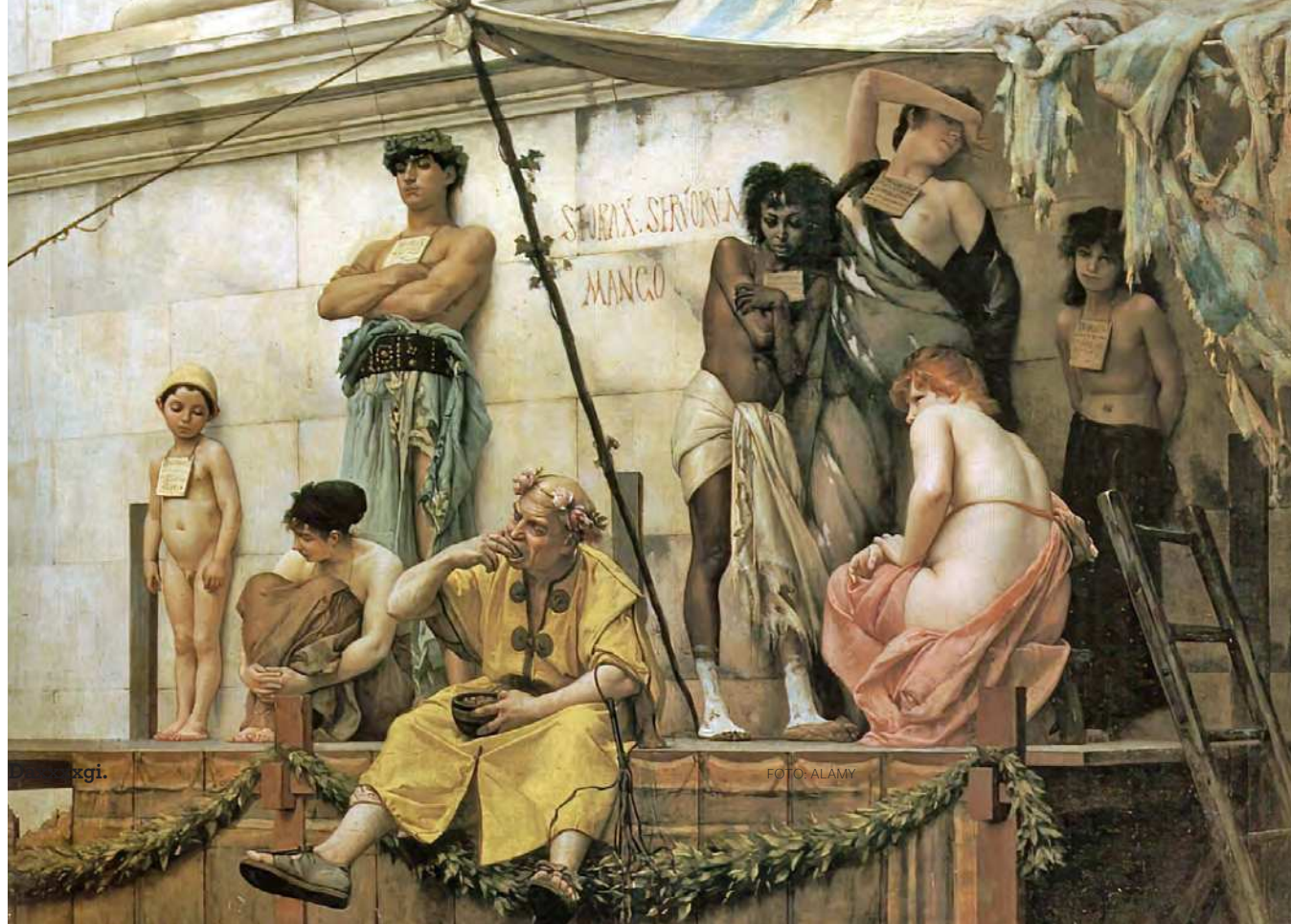
Det är emellertid värt att ställa frågan om huruvida någon annan hade kunnat ta Ursulas plats i det sovjetiska spionmaskineriet. Spelar inte Macintyre upp hennes betydelse väl mycket? Det står bortom allt tvivel att Ursula spelade en viktig roll, framförallt som ledare för den spionring i Schweiz som hade en rimlig möjlighet att mörda Adolf Hitler på den favoritrestaurang i södra Tyskland. Men som trebarnsmor i Storbritannien dalade uppenbarligen hennes stjärna i GRU, och hon värvade inte Klaus Fuchs personligen – han var en så kallad *walk-in* som själv erbjöd den sovjetiska militära underrättelsetjänsten sina tjänster. Detta kan knappast räknas som en stor underrättelsebedrift i sig, utan visar snarare betydelsen av den kommunistiska ideologins attraktionskraft.

Den sovjetiska underrättelseapparatens räckvidd och verksamhet visar sig inte vara den mest betydelsefulla i det här sammanhanget. Paradoxalt nog illustreras också dess gränser med full tydlighet, liksom individernas förmåga att hantera varandra. ✱

Maria Engqvist

AGENT SONYA
LOVER, MOTHER,
SOLDIER, SPY
BEN MACINTYRE
Viking 2020

Slavmarknad under antiken: en fråga om kontroll.

FOTO: ALAMY

Ej en annan mans träl

IDÉHISTORIA

Frihet är ett centralt politiskt begrepp. Det återfinns i regeringsformen, som bland annat ska trygga yttrandefriheten, mötesfriheten och religionsfriheten i landet. Frihetsbegreppet används också när vi talar om exempelvis en fri marknad, fri alkoholförsäljning eller fri invandring. Under kalla kriget stod den fria världen mot kommunistiskt förtryck. Frihet är grundläggande för den politiska verkligheten.

I boken *Freedom* berättar historieforskaren Annelien de Dijn frihetens idéhistoria. Hon spårar frihetsbegreppet till det antika Grekland, där det användes för att beskriva stater som styrdes av folket och inte stod under en enväldig härskares kontroll. Det var en frihetssuppfattning som skiljer sig från vår tids. Idag föreställer vi oss snarare frihet som en begränsning på staters makt, en personlig sfär som politiken inte får inkräkta på. De Dijn förklarar i sin bok hur, och varför, vår uppfattning om frihet har förändrats.

Förklaringen tar sin början runt år

500 f.Kr. De antika grekerna skilde mellan att vara fri och att vara slav. Slavar var människor som stod under någon annans kontroll: de var ofria eftersom de hade en ägare som styrde över dem. På samma sätt föreställde sig grekerna att stater som stod under någon annans kontroll var förslavade. Persien, till exempel, styrdes av en enväldig monark. Därför var perserna inte fria: oavsett om monarken använde sin makt till att förtrycka folket eller till att utföra vällovliga handlingar, så stod perserna under dennes kontroll. I en fri stat, menade grekerna, kontrollerade folket hur staten styrdes.

Det grekiska frihetsbegreppet var enligt de Dijn demokratiskt. Frihet handlade inte om begränsningar runt den offentliga makten, utan om inflytande över den. Det innebar inte att grekerna var obrydda över den personliga sfären som frihet i vår tid ofta är förknippad med. Även för dem var det viktigt att den enskilde människan var skyddad från andra individers och grupper handlingar. Men grekerna menade att individuell frihet inte kunde uppnås utan kollektiv frihet. Först i en stat där medborgar-

na som kollektiv hade inflytande över den offentliga makten kunde de som enskilda individer erhålla en skyddad personlig sfär i livet.

Inte alla greker betraktade dock frihet som värdefullt. Till exempel utvecklade Platon en politisk teori där frihet inte hade någon större betydelse. Enligt Platon borde samhället styras av de mest lämpade, utan folkets inflytande. Det var ett sätt att tänka som många av 1800-talets liberaler senare skulle komma att återuppväcka.

Grekernas demokratiska uppfattning om frihet vävdes med tiden samman med det romerska sättet att tänka på och praktisera politik. Den romerska republiken grundades år 509 f.Kr, då romarna störtade den kungamakten som styrte över dem sedan stadens grundande. Romarna ville försäkra sig om att aldrig mer behöva bli kontrollerade av en enväldig kung. Därför inrättade de två konsulämbeten som skulle kontrollera varandras makt och en senat där republikens politik utformades. Den romerska republiken syftade redan från början till att åstadkomma folkligt självstyre.

Men det var relativt sent i republikens historia som romarna förknippade självstyre med frihet. Det äldsta bevarade tecknet på att romarna tänkte på frihet som ett politiskt begrepp är från ett mynt präglat år 126 f Kr. Under republikens sista århundrade, innan den slutligen föll år 27 f Kr, betraktade romarna frihet på samma sätt som grekerna. Ett exempel på detta återfinns hos den romerske statsmannen och filosofen Marcus Tullius Cicero. Frihet, menade Cicero, var inte att lyda under en rättvis härskare: frihet var att inte ha någon härskare alls. Föreställningen att frihet betyder "frånvaron av godtycklig maktutövning" är även i vår tid så nära associerad med det romerska sättet att tänka att det brukar kallas för "republikansk" frihet.

Under medeltiden bleknade frihet bort i den politiska vokabulären. Politiska tänkare var då mer intresserade av vad som skilde en god kung från en tyrann än av vad som skilde tyranni från frihet. Men under renässansen återupplivades den antika föreställningen om frihet. Renässansens humanister påverkade nästan hela det europeiska kulturella och politiska tänkandet. De dammade av de grekiska och romerska filosoferna och visade att dessa fortfarande var relevanta och viktiga. Humanisterna insåg att de antika tänkarna hade föreställt sig att det fria livet bara kunde levas under ett styre där medborgarna hade politiskt inflytande, och anammade detta sätt att tänka som sitt eget.

Renässansens återupptäckt av friheten skulle komma att sätta djupa spår. De Dijn argumenterar för att den antika före-

"Under det tidiga 1900-talet hade det demokratiska eller republikanska frihetsbegreppet tynat bort helt. En ny distinktion stod på agendan."

ställningen om frihet dominerade politiskt tänkande ända fram till de atlantiska revolutionerna i slutet av 1700-talet. Det är vid denna punkt som de Dijn's bok är som mest betydelsefull.

"Ge mig frihet, eller ge mig död!" deklarerade den amerikanske revolutionären Patrick Henry i ett tal den 23 mars 1775. Revolutionärerna i de nordamerikanska kolonierna, Frankrike, Holland och Polen betraktade sig själva som frihetskämpar. De gjorde uppror mot avlägsna maktkoncentrationer och politiska och ekonomiska privilegier reserverade för samhällets toppskikt. De Dijn skriver att revolutionärerna inte slogs för bröd eller lägre skatter, som annars ofta påstås. De klargjorde – om och om igen – att de kämpade för frihet.

Den romerska senaten: Arena för folkligt självstyre.

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Den frihet de kämpade för var demokratisk, eller republikansk, i den antika bemärkelsen. Revolutionärerna ville uppnå politiskt inflytande. Enligt de Dijn var de atlantiska revolutionerna kulmen på det flera århundraden långa återupplivandet av grekiskt och romerskt frihetstänkande. Men samtidigt, fortsätter de Dijn, innebar revolutionerna också slutet för denna frihetsuppfattning.

Revolutionärerna misslyckades, i viss mening. Under 1800-talet utvecklades vad de Dijn kallar för neo-absolutism i Europa. På hela kontinenten återinrättades monarker som hade förlorat sin makt i revolutionerna. Detta tolsades av många som ett bevis för att folkligt inflytande över det politiska styret var en

praktisk omöjlighet: demokrati leder till envælde eller majoritetens tyranni. Med stöd i denna tolkning utvecklade liberala tänkare ett nytt och tidigare okänt frihetsbegrepp.

I ett första steg skilde de mellan politisk och civil frihet. Politisk frihet var den frihet som revolutionärerna hade kämpat för och som hade sina rötter i grekiskt och romerskt tänkande. Civil frihet var det handlingsutrymme som finns mellan lagar, det vill säga: individens personliga sfär dit den politiska makten inte når. I ett andra steg gjorde de liberala tänkarna gällande att det är den civila friheten som bör försvaras. Därför, menade de, bör politiska ansträngningar riktas mot att minska statens omfång och politikens inflytande över medborgarna.

1800-talets frihetstänkande blev därmed väsensskilt från revolutionärernas. Liberaler betraktade sig själva som frihetens förkämpar, men de avfärdade tanken om folkligt inflytande över det politiska styret. Människorna var i någon utsträckning fria under redan existerande politiska institutioner, trots att dessa var absolutistiska. Den liberala frihetskampen handlade därför inte om att byta ut institutionerna utan om att göra dem bättre. Många återvände till Platons teori om elitstyre. De såg det som sin politiska uppgift att etablera ett gott men odemokratiskt politiskt styre och sedan begränsa det för att främja den civila friheten.

Under det tidiga 1900-talet hade det demokratiska eller republikanska frihetsbegreppet tynat bort helt. En ny distinktion stod på agendan, nämligen den mellan negativ och positiv frihet. De som förespråkade negativ frihet ville begränsa statens makt och stärka skyddet för individens personliga sfär. De som förespråkade positiv frihet ville använda statens makt till att främja individens kraft att nyttja sin sfär.

Liberaler fick sällskap av socialister i sin frihetskamp. Men socialisterna vidgade friheten till att även gälla ekonomiska förhållanden. De argumenterade för att ekonomiska maktsentrum inskränkte individens frihet och därför behövde underställas statlig kontroll. 1900-talets politiska konfliktlinjer kring frihetsbegreppet kom därför att handla om positiv och negativ frihet och vilken relation staten bör ha till samhällets ekonomi. Vår tids frihetsdebatt rör sig fortfarande längs samma linjer.

Frihetsbegreppet som vi idag är bekanta med är alltså förhållandevis sentida. Det tog form när revolutionärernas kri-

>>

Danton: gjorde uppror mot privilegier.

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

tiker under 1800-talet utvecklade ett liberalt förhållningssätt till den nya absolutismen som växte fram i revolutionernas kölvatten. Frihet förvandlades från att handla om politiskt medbestämmande till att gälla begränsningar av statens funktion i samhället. de Dijns förklaring av hur, och varför, vår uppfattning om frihet har förändrats placerar därmed politiken i centrum. Frihetens historia är inte en historia om gråhåriga filosofer, skriver hon. Det är en historia om politisk kamp.

de Dijn för med sig ett budskap till läsaren. Frihetens historia behöver betraktas ur det långa perspektivet. Först då, menar hon, förstår vi att föreställningen att frihet handlar om statsmaktens begränsningar är en nyhet. Därtill, fortsätter de Dijn, lär historien oss att det nya frihetsbegreppet utvecklades i en motreaktion till demokratin. Därför borde vi hålla i minnet att de revolutionärer som en gång lade grunden för våra moderna demokratier inte såg några motsättningar mellan frihet, demokrati och jämlikhet. De är djupt sammanlänkade. Kanske borde vi liksom renässansens humanister återvända till de grekiska och romerska källorna och ompröva våra uppfattningar när vi skriver nästa kapitel i frihetens historia. ✨

Jesper Ahlin Marceta

FREEDOM
AN UNRULY HISTORY
ANNELIEN DE DIJN
Harvard University
Press 2020

Muren: till skydd mot Hamas.

FOTO: JACK GUEZ/GETTY IMAGES

Konstant konflikt

MELLANÖSTERN

Under ett besök i Israel hösten 2019 begav jag mig till en plats nära Gaza. På grund av de återkommande striderna mellan enklavens styrande islamister Hamas och den israeliska försvarsmakten finns det numera ett slags pressläktare där journalister kan stå på den israeliska sidan och med kikare följa det som händer kring gränsen.

Det var en intressant syn. Från min utsiktspunkt kunde jag konstatera att det som avgränsade Gaza från Israel inte bara var ett staket, utan så långt ögat nådde även en mur.

Konstruktionsarbete pågick, stora grävskepp arbetade tillsammans med jättelika lyftkranar. Jag frågade min guide, en ortodox jude från Jerusalem, vad som var på gång. Han ruskade

på huvudet och mumlade att det var en styggelse, men en nödvändig sådan. Han förklarade att projektet som vi bevittnade gick ut på att sänka ned betongsegment i marken, så djupt som 70 meter för att förhindra att Hamas eller Islamiska jihad grävde tunnlar under avspärningen. Israel har under många år systematiskt försökt förstöra tunnarna men palestinierna gräver ständigt nya. Min sagesman uppgav för mig att israelerna nu tänkte sätta stopp för det, en gång för alla.

Det betyder i så fall att Gazas image som världens största utomhusfängelse förstärks. En mur som inte går att penetrera, och till sjöss en effektiv blockad som hindrar båtar från Gaza att ge sig ut på fiskrikt vatten. Allt för att stoppa införsel av vapen men också för att hindra militanta palestinier från att ta sig till Israel med bombbälten kring midjan.

Bara en kilometer från gränsen mellan

Gaza och Israel ligger den israeliska staden Sderot. Det är en vanlig israelisk stad i de flesta avseenden. Det som gör den lite udda är att den allt som oftast beskjs med raketer från Gaza. Ett omfattande larmsystem varnar invånarna för inkommande Qassamraketer och då har de femton sekunder på sig att sätta sig i säkerhet. Varje bostadshus har en tillbyggnad i form av ett skyddsrum. Det finns många som kritiserar Israel för att förbjuda införsel till Gaza av vissa typer av byggnadsmateriel, exempelvis järnrör. Den som har sett en Qassamraket förstår förbudet bättre. Raketerna är tillverkade av vanliga järnrör, ungefär 15 centimeter i diameter. I toppen finns någon form av enkel sprängladdning. Sedan 2004 har tusentals slagit ned i staden med några hundra dödsoffer som följd. Under det senaste kriget hotades Tel Aviv för första gången av Hamas hemmabyggen.

Israel försöker skydda sig med hjälp av ett system som heter *Iron Dome*, järnkupolen. Det är ett mobilt system med ramper från vilka robotar kan avfyras för att skjuta ned raketerna innan de slår i marken. Var och en av dessa robotar kostar omkring en halv miljon i svenska kronor.

”Hamas startar krig, Israel avslutar dem”, skriver den amerikanske författaren Jonathan Schanzer i boken *Gaza Conflict 2021*. Han försöker inte gömma sig bakom någon förment neutralitet i frågan om relationen mellan judar och araber i Mellanöstern, och lika bra är det. Det finns enligt min mening ingen som klarar av konststycket att balansera de hätskt motstridiga åsikterna om rätt och fel i den debatten. Bättre då att som läsare genast få klart för sig var författaren står. Schanzer är en vapendragare för sionismen och hans ärende med boken är att tränga bakom den ofta överförenklade mediala rapporteringen och exponera det politiska spelet bakom det som blev ett elva dagar långt krig mellan Hamas och Israel i maj i år.

Sedan Hamas kom till makten i Gaza 2006 har det rått ett permanent krigstillstånd mellan Israel och den lilla sandiga enklaven vid Medelhavet. Perioder av spänst lugn avlöses av minikrig som följer en bestämd dramaturgi. En politisk händelse inträffar, Hamas tar den till intäkt för att påminna omvärlden om att dess främsta mål är att förgöra den judiska staten, raketer avfyras mot israeliska mål varpå Israel vedergäller med dominerande kraft i form av attackflyg. På grund av sin militära överlägsenhet framstår Israel strax som angripare och får ta emot omvärldens fördömande. Efter en relativt kort tid inträder vapenvila som varar fram till dess att nästa tillfälle infinner sig för Hamas att börja skjuta raketer.

Schanzer citerar den israeliske militäranalytikern Amos Harel, som har publice-

”Anhöriga till dem som dödas anklagar sällan Hamas för att ha startat kriget eftersom sådana anklagelser kan få allvarliga konsekvenser i det repressiva samhälle som Gaza utgör.”

rat statistik över krigsinsatserna. Under det förra kriget 2014, som varade i ungefär en och en halv månad, avfyrade Hamas 4 600 projektiler, färre än 100 om dagen. Under kriget i maj i år avfyrades 400 raketer om dagen. Hamas hävdade själva att de vid ett tillfälle hade skjutit iväg 137 raketer på fem minuter. Den israeliska militärledningen kommenterade att det var det mest intensiva raketanfall som landet hade upplevt under sin historia.

Enligt det narrativ som uttrycktes i medier världen över utlöstes kriget i maj av en rättstvist i Jerusalem. Sex arabiska familjer hotades av vräkning i stadsdelen Sheikh Jarrah. Demonstrationer till förmån för de vräkningshotade familjerna bröt ut i östra arabiska Jerusalem och

Qassamraketer: Hamas hemmabyggen.

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

spred sig snabbt. Israelisk polis sköt tårgas och gummikulor och snart koncentrerades oroligheterna till al-Aqsamoskén på Tempelberget som ofta har utgjort centrum för Israelfientliga manifestationer.

Men det stannade inte med Jerusalem. I städerna Akko, Ramle, Jaffa och Haifa drabbade araber och judar samman med omfattande materiell förstörelse och ett stort antal dödade och skadade som följd. Undantagstillstånd proklamerades, det hela beskrevs som en nationell katastrof.

Hamas utfärdade tidigt ett ultimatum med krav om att den israeliska ordningsmakten skulle lämna al-Aqsa. När detta inte hörsammades inledde islamisterna i Gaza sin raketbeskjutning, som en bestraffning för det israeliska intrånget på Tempelplatsen. Kriget var ett faktum.

Den israeliska krigsmakten har strängt direktiv att undvika civila offer. Schanzer skriver om Matthias Schmale, chef för det hårt kritiserade FN-organet UNRWA som har till uppgift att sörja för palestinska flyktingars väl och ve och som vanligtvis instinktivt fördömer Israel. Schmale sade den här gången i en intervju att de israelis-

ka bombningarna hade varit ”mycket precisa”, vilket citerades flitigt i internationella medier. Bombattackerna framstod som mycket sofistikerade, framhöll han.

Detta retade upp ledningen för Hamas i Gaza som prompt förklarade Schmale persona non grata.

Alla som hade sakkunskap visste att Schmale hade rätt, men som bekant är det skillnad på att ha rätt och att få rätt. Schmale hade avvikit från den etablerade dramaturgin, uttalat fel replik och för detta straffades han.

Enligt Jonathan Schanzer har Hamasledarna skapat en situation där de kan dra igång krig som visserligen vållar stora materiella skador men som på grund

>>

Hamas: Har Qatar som huvudsponsor.

FOTO: ADEL HANA / TT

av israelernas relativa återhållsamhet får tämligen få döda som följd. Anhöriga till dem som dödas anklagar sällan Hamas för att ha startat kriget eftersom sådana anklagelser kan få allvarliga konsekvenser i det repressiva samhälle som Gaza utgör. Att offra sitt liv i kampen mot Israel betraktas därtill som en heder.

Dessutom är det så att notan för skadorna på fast egendom betalas av ständigt trogna bundsförvanter. Det handlar framför allt om Qatar men även om Iran. Det lilla oljerika Golfemiratet Qatar är Hamas huvudsponsor och förmedlar varje månad väldiga belopp i form av dollarsedlar som fraktas till Gaza i resväskor. Efter kriget i maj krävde Israel och USA att dessa transfereringar skulle upphöra. Då ingrep FN och erbjöd sig att dela ut Qatars dollarsedlar till behövande i Gaza. Israel gick motvilligt med på detta men ville att pengarna skulle delas ut som kuponger istället för kontanter.

Qatar är också hemvist för den statliga tv-kanalen Al-Jazira, vars nyhetsförmedling världen över utgör en opinionspåverkan med avsevärd kraft. De engelskspråkiga sändningarna är ofta till förvillelse lika vilken kommersiell västerländsk tevekanal som helst, medan de arabiskspråkiga är av annan karaktär. Där framträder ofta individer med nära koppling till islamistiska grupper, som exempelvis programledaren Yusuf Qaradawi, som har beskrivits som Hamasledarnas andliga vägledare.

Schanzer skriver att detta omfattande system som handlar om Gaza under Hamas styre, de återkommande krigen mot Israel, kompensationen från muslimska allierade gällande materiell förstörelse, global mediepåverkan och Israels förhållningssätt är en komplicerad struktur som få utomstående begriper. De opinionsbildare som uttalar sig gör det i all-

mänhet utifrån färdiga matriser där rollfördelningen är klar från början. Ytterst få ser vad som rör sig bakom kulisserna på denna teater.

Kriget i maj utlöste de vanliga och förväntade reaktionerna i USA. Där blev Gazakriget ett ämne för inrikespolitik. Ett antal demokrater angrep president Biden från en vänsterposition och krävde att han skulle ta Israel i örat. Demokraten Rashida Tlaib med palestinsk bakgrund sa i en tv-intervju att Bidens retorik var otillräcklig. "Man hör honom inte säga att palestinier förtjänar mänskliga rättigheter, att palestinier förtjänar att existera, att palestinier förtjänar att leva i frihet, att barnen behöver vara trygga och säkra."

Demokraten Alexandria Ocasio-Cortez kallade Israel för en apartheidstat och hennes kollega, demokraten Ilhan Omar liknade Israel vid en terrorgrupp på grund av bombningarna i Gaza. Den demokratiska senatören Bernie Sanders sa att förstörelsen i Gaza var omätlig och att USA borde tänka om gällande sitt stöd till Israel.

Enligt Schanzer betraktades allt detta med stigande tillfredsställelse av ayatollorna i Iran, som efter det att Donald Trump hade lämnat Vita huset nu hade lyckats förmå USA att överväga nya förhandlingar gällande det kontroversiella kärnteknikavtalet som Trump drog sig ur. Om USA går med på att avsluta sanktionerna mot Iran mot löften om att det iranska kärnenergiprogrammet inte syftar till att framställa kärnvapen så kommer det att innebära en ofantlig ekonomisk vinst för Iran. Det kommer i sin tur att innebära ett rejält tillskott i kassan för Irans allierade i regionen.

Ända sedan det förödan-

de kriget mot Irak på 1980-talet har Iran avhållit sig från direkta militära konfrontationer med sina fiender. Istället för man krig genom ombud. Den viktigaste fienden är Israel och de främsta ombuden är Hamas i Gaza och Hizbollah i Libanon, men även Houthirebellerna i Jemen. Att Förenade Arabemiraten, Bahrain, Marocko och Sudan nu har normaliserat sina förbindelser med Israel ska ses mot bakgrund av det regionala hotet från Iran. Att Israel har fått möjliga arabiska allierade innebär ett systemskifte, skriver Schanzer. Konflikten mellan judar och araber är inte längre nummer ett i Mellanöstern.

Hamas gör allt för att motverka det systemskiftet. Schanzer skriver att facit efter kriget i maj i år består av fem viktiga punkter. För det första lyckades Hamas-ledarna skapa intrycket att de hade försvarat al-Aqmoskén i Jerusalem, en av islams allra viktigaste helgedomar. På det viset fick man, för det andra, konflikten att te sig som en religiös kamp. För det tredje fick Hamas den palestinske presidenten och rivalen Mahmoud Abbas och dennes palestinska myndighet att framstå som ointressanta staffagefigurer utan betydelse för det palestinska folket. Det var Hamas som bestämde dagordningen i relationen till Israel. För det fjärde fick Hamas det att se ut som om de israeliska araber som hade skapat kaos på gatorna i Haifa och andra etniskt och religiöst blandade städer, kände större samhörighet med extremistgrupper än med det israeliska samhället som garanterade dem medborgerliga rättigheter.

Sist men inte minst lyckades Hamas med sina raketattacker sätta skräck i invånarna i Tel Aviv på ett sätt som aldrig hade hänt förut.

När man läser *Gaza Conflict 2021* förstår man att receptet "tvåstatslösning" i konflikten mellan Israel och palestinerna för länge sedan har passerat sitt bästföredatum. Kanske fanns det en sådan möjlighet för länge sedan, men motkrafterna har nu vuxit sig alltför starka.

Reportrar från världens nyhetsmedier kan snart återigen slå sig ned på pressläktaren vid Gazagränsen. ✖

Bengt G Nilsson

GAZA CONFLICT 2021
HAMAS, ISRAEL AND
ELEVEN DAYS OF WAR
 JONATHAN SCHANZER
 Foundation for Defense
 of Democracies 2021

Zhou och Kissinger: Den förre imponerade på den senare.

FOTO: GETTY IMAGES

Vargdiplomati

GEOPOLITIK

Den 1 september 2021 publicerade den kinesiska ambassaden i Stockholm ett uttalande på sin hemsida där de menade att världen skulle vara bättre utan mig och mina kolleger på tanke- och frivärld. "Utan dessa självupptagna personer snurrar Jorden fortfarande och den snurrar bättre", ansåg ambassaden.

Ironiskt nog var bakgrunden till uttalandet en rapport av Patrik Oksanen och Jesper Lehto som hade kartlagt den kinesiska ambassadens ofta hotfulla brev och mejl till svenska journalister och politiker. Frilansjournalisten Jojje Olsson (känd för Axess läsekrets) uppmånades, till exempel, att sluta rapportera om Kina eller "möta konsekvenserna av dina handlingar". Ambassadör Gui Congyous uttalanden i svenska medier har varit i samma konfrontatoriska anda, som när han jämförde Sverige med en lättviktsboxare som provocerade en tungviktsboxare. Inom loppet av två år kallades Gui upp till Utrikesdepartementet vid mer än 40 tillfällen för dylika provokationer.

Några veckor efter uttalandet om Frivärld kom dock nyheten att ambassadör Gui skulle avgå och lämna Sverige med omedelbar verkan. "Undrar om det nu blir bättre... eller värre?" spekulerade Expressens kulturredaktör Karin Olsson – en annan av Jojje Olssons uppdragsgivare – i ett inlägg på Twitter.

Den som läser journalisten Peter Martins bok *China's Civilian Army. The Making of Wolf Warrior Diplomacy* blir knappast övertygad om att en drastisk omläggning av Kinas diplomatiska kurs är nära förestående. I boken skildrar Martin hur Kina gått från en utfattig kommuniststat till en statskapitalistisk supermakt, en process där två faktorer hela tiden har förblivit konstanta: inrikespolitisk paranoia och en djup misstro mot omvärlden. Dessa omständigheter har färgat den kinesiska diplomatikåren sedan 1949, och det är genom deras ögon Martin låter läsaren följa Kinas uppgång.

Martins bok är unik såtillvida att han dels har dragit nytta av hundratals självbiografier av pensionerade diplomater som inte använts i tidigare studier av kinesisk utrikespolitik, dels har genomfört förvånansvärt öppenhjärtiga inter-

vjuer med nuvarande och tidigare diplomater. Med hjälp av det rika källmaterialet lyckas Martin teckna en fyllig bild av Kinas relationer med omvärlden sedan 1949. Hans genomgång påvisar framför allt en slående kontinuitet i kinesisk diplomati, även om de senaste åren onekligen har kännetecknats av ett ovanligt högt tonläge.

Grunden till dagens kinesiska diplomati lades när kommunistpartiet kom till makten i Kina 1949 och började bygga en helt ny diplomatikår. Efter två decenniers konflikt med nationalistiska Kuomintang hade man inte råd att ha diplomater vilkas lojalitet kunde ifrågasättas och som riskerade att bli avhoppade utomlands. Folkrepubliken Kinas första utrikesminister Zhou Enlai fick därför i uppdrag av Mao att börja på ny kula. I brist på folk som faktiskt var diplomater fick Zhou kompensera med en pålitlig grupp som skulle följa order: militärer. Kommunistpartiet, vars väg till makten kantades av krig och konflikt, byggde därför sin diplomatikår enligt samma modell som man använt för att bygga upp Folkets befrielsearmé. Zhou uppmanade rentav de nya sändebuden att tänka och age- >>

**Ambassadör Gui Congyou:
konfrontatorisk.**

FOTO: LARS PEHRSON / TT

ra som "Folkets befrielsearmé i civila kläder". Föreställningen att diplomatkåren utgjorde en "civil armé" fungerade som ett effektivt motto, och lät de nya diplomaterna känna ett slags stolthet trots att de oftast inte hade en aning om vad de skulle göra i sina nya roller.

Det de kinesiska diplomaterna saknade i erfarenhet försökte de dock ta igen på andra sätt. Framför allt kännetecknas den kinesiska diplomatkåren alltjämt – precis som en armé – av skarpa hierarkier, kollektiv kontroll och strikt disciplin. Det kanske tydligaste exemplet på detta är hur kinesiska diplomater brukat röra sig i par, inte helt olik tjänarinnorna i den kanadensiska författaren Margaret Atwoods dystopi *Tjänarinnans berättelse* (*Handmaid's Tale*). Ibland har tillämpningen av denna princip gränsat till det absurda, som när en ung diplomat i Vietnam bjöds på en dejt av en kvinna 1961. Han rapporterade det omedelbart till sina överordnade, som beslutade att han kunde gå på dejten under förutsättning att fyra kinesiska studenter följde med honom. Det blev ingen andra dejt.

Kinesiska diplomaters disciplin syns också i hur väl förberedda och pålästa de tenderar att vara. Få händelser illustrerar det så väl som när Zhou Enlai år 1971 träffade Henry Kissinger för att lägga grunden för det historiska mötet mellan Mao och Nixon året därpå. Före Kissingers besök i Peking gjorde Zhou grundliga efterforskningar. Han läste Nixons bok *Six Crises*, läste på om den berömda "köksdebatten" med Sovjetunionens ledare Nikita Chrusjtjov och såg till och med presidentens favoritfilm. Som Martin beskriver deras möte charmade Zhou Kissinger under besöket genom att tala utförligt om diplomats historia och principer, vilket tilltalade den intellektuellt sinnade Kissinger. Zhou var "en av de två eller tre mest imponerande män jag någonsin har träff-

fat", skrev Kissinger senare beundrande i sin självbiografi *The White House Years*.

Impulsen att smickra och charmera för att vinna inflytande trumfas dock ofta av en annan, starkare impuls som sätter käppar i hjulen för kinesiska diplomater: kravet att de ska visa sig tuffa för hemmapubliken. Under kulturrevolutionen fick ambassadörer genomlida såväl kritikmöten som misshandel, en erfarenhet som fortfarande sätter sina spår. Kinesiska diplomater tar sällan egna initiativ, utan inväntar instruktioner från central nivå, och de faller ofta tillbaka till sina talepunkter oavsett vad motparten säger. Det gör visserligen att Kinas budskap till omvärlden blir tydliga – det är, till exempel, svårt att missförstå vilka anspråk Kina gör på Taiwan – men det innebär också att kinesiska diplomater sällan lyckas övertyga någon utomstående.

Det ständiga sneglandet över axeln för att tolka de senaste signalerna från Peking förklarar också varför kinesiska diplomater, som den nyligen avgångne ambassadör Gui, i allt högre grad ägnat sig åt rena förolämpningar. Ingen har nämligen gått i bräsch för den nya, aggressiva diplomatin så tydligt som kommunistpartiets generalsekreterare och Kinas president Xi Jinping. Redan i samband med ett besök i Mexiko 2009 klagade Xi på "utlänningar med fyllda magar

"Kina har gått från en utfattig kommuniststat till en statskapitalistisk supermakt, en process där två faktorer hela tiden har förblivit konstanta: inrikespolitisk paranoia och en djup misstro mot omvärlden."

som inte har något bättre för sig än att peka finger", vilket syftade på västerländska krav på Kina att respektera mänskliga rättigheter. Enligt Martin var det uttalandet ingen slump, utan en del av ett budskap som Xi framförde i tal på kinesiska ambassader runtom i världen medan han förberedde sig på att ta över makten i Kina. Sedan dess har Xi vid upprepade tillfällen uppmanat diplomater att vara påstridiga och har till och med lämnat handskrivna anteckningar där han efterfrågat ännu mer av "fighting spirit". Det är bakgrunden till den så kallade vargdiplomatin, ett begrepp som kommer från en actionfilm om kinesiska specialstyrkor (*wolf warriors*) som har ihjäl utländska legosoldater.

För dem som vill göra karriär inom det kinesiska utrikesdepartementet har Xi förändrat förutsättningarna. Parallellerna till kulturrevolutionen ska inte överdrivas – Xi har större kontroll över kommunistpartiet än vad Mao hade då – men

det finns likheter. Både under kulturrevolutionen och idag har Kina ett styre med svag tolerans för ideologiska avvikelser. I sådana lägen brukar utrikesdepartementets tjänstemän hamna på listan över *the usual suspects*, och för att inte falla offer för utrensningar gäller det att hålla sig väl med ledningen. När Martin intervjuar Obama-administrationens Kinaråd-givare Ryan Haas, menar denne att detta märks tydligt genom vilka som befordras. "Peking belönar diplomater som är aggressiva förespråkare av Kinas perspektiv och föraktar dem som uppfattas som överdrivet försiktiga", enligt Haas.

Mycket tyder på att det är en korrekt bedömning, och Martin tar upp några exempel som stödjer den tesen. Ett är Zhao Lijian, som var posterad i Pakistan när han 2019 gav sig in i ett Twitter-bråk med USA:s tidigare FN-ambassadör Susan Rice. Han uppgraderades senare till officiell talesperson för utrikesdepartementet i Peking. En annan karriärklättrare inom den kinesiska utrikesförvaltningen är Lu Shaye, som befordrades till Kinas ambassadör i Frankrike efter två år i Kanada. Detta trots att han knappast göt olja på vågorna efter att två kanadensare godtyckligt greps som svar på att Huawei finanschef Meng Wanzhou arresterades i Vancouver. Tvärtom ankla-

gade Lu Kanada för "västerländsk egoism och vit makt-fasoner [*white supremacy*]". Det vore således inte konstigt om Gui Congyou, en annan vargkrigare, får ett ännu finare uppdrag efter posteringen i Sverige.

Trots den flodvåg av böcker som har publicerats om Kina på senare år har den kinesiska diplomatkåren inte ägnats särskilt mycket uppmärksamhet. I det avseendet fyller *China's Civilian Army* ett viktigt tomrum. Samtidigt blir Peter Martins fokus på diplomatkåren möjligen för ensidigt eftersom det ofta är andra aktörer än utrikesdepartementet som formar och styr Kinas utrikespolitik. I Kina står kommunistpartiet över staten, vilket innebär att makten över utrikespolitiken snarare ligger hos institutioner som partiets centralkommission för utrikesfrågor. Även Folkets befrielsearmé, en annan central spelare i kinesisk utrikespolitik, är till stora delar frånvarande från Martins exposé.

Samtidigt är det berömvärt att Martin

inte går i fällan att framställa den kinesiska utrikespolitiken som enhetlig och monolitisk. För det råder inte full uppslutning ens bakom vargdiplomat. Cui Tiankai, Kinas dåvarande ambasadör i USA, hörde till dem som var kritiska mot Zhao Lijians utfall mot Susan Rice. I enrum erkänner tjänstemän på det kinesiska utrikesdepartementet för Martin att de var lättade att Cui satte ner foten. Likaså har Yuan Nansheng, Kinas tidigare generalkonsul i San Francisco, varnat för en alltför hård för *China First*-diplomati. Akademiker på forskningsinstitut i Peking har också varnat för att regeringen bör undvika att skaffa sig fler fiender internationellt. Det är en befogad varning med tanke på att synen på Kina försämrats rejält i många länder de senaste åren, i synnerhet i samband med covid-19-pandemin.

Men som Martin konstaterar kommer det att bli svårt för kinesiska diplomater att befria sig från sitt inhemska systems begränsningar. Trots att kommunistpartiet har haft makten i Kina i över 70 år genomsyras institutionerna de har byggt upp, inklusive diplomatkåren, alltjämt av samma rädsla för hot både inifrån och utifrån. Fördelarna med ett sådant system är att det låter det kinesiska kommunistpartiet bevara hemligheter inom mindre kretsar och hålla motsättningar mellan institutioner bortom mediernas vakande ögon. Den uppenbara nackdelen är att det begränsar Kinas förmåga att utöva inflytande utan att använda hot och ekonomiska påtryckningar. Diplomati handlar i hög grad om att bygga förtroliga, personliga relationer och utöva "mjuk makt", men för att kunna göra det behöver Kinas ambasadörer och tjänstemän en flexibilitet som är oförenlig med Xi Jinpings envælde. Så länge kinesiska diplomaters främsta målgrupp är kommunistpartiets höjdare snarare än invånarna i länderna där de verkar kommer Kinas förmåga att vinna *hearts and minds* att förbli begränsad. ❖

Emanuel Örtengren

**CHINA'S CIVILIAN ARMY
THE MAKING OF WOLF
WARRIOR DIPLOMACY**
PETER MARTIN
Oxford University Press 2021

Indiska läkare i USA: omtyckta i alla läger.

FOTO: DEPOSITPHOTOS

Dygdiga signaler

POLITIK

Den 25 maj i år mottog jag ett säregnet e-brev från min arbetsgivare. Vid det tillfället jobbade jag på ett amerikanskt storsjukhus, där jag ibland tjänstgör under somrarna. Brevet var tänkt att hedra George Floyd på årsdagen av hans död och skickades ut till alla sjukhusets medarbetare. Till mejlet bifogades en utförlig förteckning över alla framsteg som ledningen gjort inom "mångfald, jämställdhet och inkludering" under det gångna året. Utöver att donera miljontals dollar till diverse organisationer hade sjukhuset bildat ett flertal kommittéer för social rättvisa och kraftigt ökat rekryteringen av så kallade *people of color*.

Det sista påståendet förvånade mig. Mitt spontana intryck från läkarnas lunchrum var nämligen att demografin snarast hade gått i motsatt riktning. Personalen tycktes vitare och mer asiatisk än någonsin. Bland sjukhusets yngre läkare noterade jag särskilt många indier, men nästan ingen som såg ut som George Floyd.

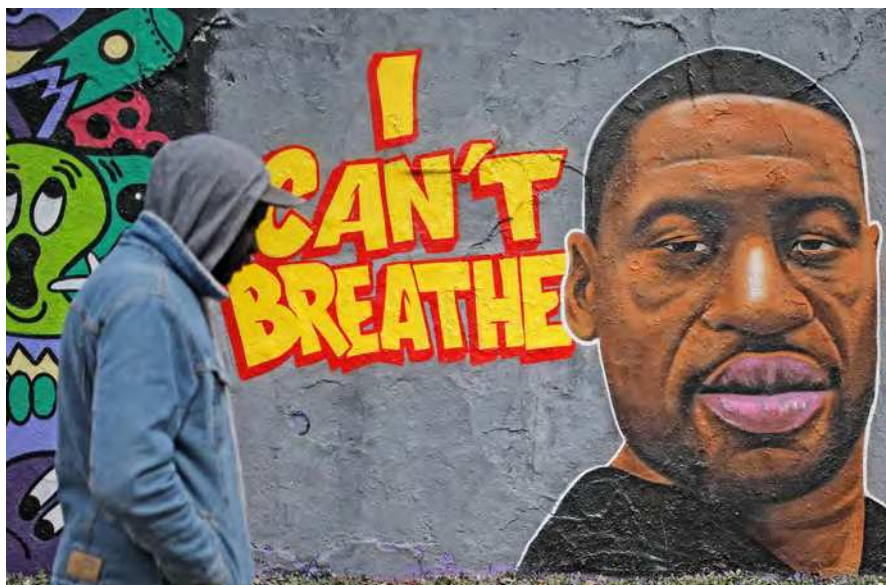
Inte för att det är något fel på indiska läkare. Tvärtom så har indier ett mycket gott rykte inom den amerikanska läkarkåren, där de ofta utmärker sig för sin vänlighet och höga arbetsmoral. Man

kan dock fråga sig på vilket sätt sjukhuset hade hedrat minnet av ett afroamerikanskt offer för polisvåld genom att anställa en massa personal med namn som "Gopal" och "Kumar". Jag föreställer mig att George Floyd själv, ställd inför detta agerande, skulle ha kliat sig i huvudet.

Till den som önskar fördjupa sig i den här sortens personalpolitiska mysterier kan jag varmt rekommendera den nya boken *Woke, Inc. Inside Corporate America's Social Justice Scam*, skriven av entreprenören Vivek Ramaswamy. I boken beskriver han hur moderna storföretag alltmer utnyttjar radikal identitetspolitik (så kallad wokeness) för sina egna syften. Ibland är det bara en fråga om skenhelig kommunikation – som när ett storsjukhus berömmar sig självt för att ha rekryterat vagt definierade "färgade människor". I andra fall utnyttjar företagen wokeness som en täckmantel för djupt omoralisk, eller rentav kriminell, verksamhet.

Själv har Vivek Ramaswamy indiska rötter och är omslagspojke för vår tids globala meritokrati. Vid 36 års ålder har han redan hunnit med att läsa biologi vid Harvard och juridik vid Yale, arbeta för flera storbanker och hedgefonder samt grunda ett framgångsrikt läkemedelsföretag (Roivant). Han hade med

>>

BLM: ropar efter rättvisa.

FOTO: DAVID GANNON/TT

gott samvete kunnat ägna resten av sitt liv åt bekväma styrelseuppdrag och skidåkning i de schweiziska alperna. Istället har den unge entreprenören valt att dra igång en politisk kampanj mot den meritokratiska elit som han själv personifierar. I förordet till *Woke, Inc.* beskriver Ramaswamy sig själv som en "klassförrädare", och det är ingen överdrift. Hans politiska aktivism tvingade honom faktiskt att avgå som vd för Roivant – bolaget som han själv har grundat.

I *Woke, Inc.* förklarar Ramaswamy till att börja med skillnaden mellan *shareholder capitalism* och *stakeholder capitalism*. Under *shareholder capitalism* står företagen enbart till svars inför sina aktieäga-

da förmedlar uthyrning av privat boende. Airbnb var tidigt ute och markerade solidaritet med sina *stakeholders* – en kategori som sades inbegripa såväl kvinnor som etniska minoriteter, organiserade i till exempel *Black Lives Matter*.

Vd:n Brian Chesky hyllades också i medierna för sin vägran att hyra ut bostäder till "högerextremister". Men Chesky har varit förtegen om sitt bolags allra viktigaste stakeholder: det kinesiska kommunistpartiet. I utbyte mot tillträde till den kinesiska marknaden har Airbnb nämligen gått med på att dela konfidentiell information om sina användare med den kinesiska regeringen. När säkerhets-

"Storföretag drivs inte av dumbommar, och de lär sig snabbt att utnyttja ett nytt etiskt regelverk till sin fördel."

re, och ledningens enda uppgift är att dra in så mycket pengar som möjligt. Detta är den traditionella form av kapitalism som vi förknippar med Adam Smith, Milton Friedman och andra liberala tänkare. Under *stakeholder capitalism* står företagen istället till svars inför hela världen, och förväntas bidra till att göra den bättre. Begreppet populariserades av tysken Klaus Schwab, upphovsman till *World Economic Forum* i Davos.

Att bekänna sig till *stakeholder capitalism* har på senare år blivit en trend inom det globala näringslivet, men den för inget gott med sig, om vi ska tro Vinek Ramaswamy. Storföretag drivs inte av dumbommar, och de lär sig snabbt att utnyttja ett nytt etiskt regelverk till sin fördel. Ett av författarens många exempel rör *Airbnb*, ett bolag som via sin hemsida

chefen uttryckte sin oro för att informationen skulle hjälpa kineserna att bevakna både politiska dissidenter och utländska turister svarade Airbnbs ledning med den kryptiska formuleringen att man inte hade till uppgift att "främja amerikanska värderingar". En artikel om händelseförloppet i *Wall Street Journal* kunde ha lett till en präktig korruptionsskandal och skadat Airbnbs image, men eftersom bolaget anses vara *woke* hände ingenting. Amerikanska journalister må ogilla Xi Jinpings regim, men de avskyr verkligen "högerextremister".

Vinek Ramaswamy oroar sig också för att *stakeholder capitalism* är på väg att urholka den amerikanska demokratin. Som exempel på denna tendens nämner han storbolagens reaktioner när delstaten Georgia antog en ny vallag i april i år. Utöver några mindre proceduränd-

ringar innebar den nya lagen att kraven på att visa ID vid röstning skärptes, vilket anses missgynna afroamerikanska väljare. Lagförslaget fördömdes som "rasistiskt" av president Joe Biden, men också av *Coca-Cola*, flygjetten *Delta* och hundratal andra företag. Hot om bojkotter och dyra rättsprocesser kom från alla håll, och Georgias guvernör Brian Kemp pressades hårt att lägga in sitt veto mot förslaget. Vinek Ramaswamy tar inte ställning för eller emot Georgias lagstiftning, men betraktar hela episoden som symptomatisk för storbolagens växande inflytande över den politiska processen. Många demokrater gläds begripligt nog åt att näringslivet går deras ärenden. De borde dock ta sig i akt, menar Ramaswamy. Om republikanska väljare uppfattar att deras röster inte längre spelar någon roll så är det bara en tidsfråga innan de tar till utomparlamentariska metoder för att få sin vilja igenom.

I sin bok ägnar Vinek Ramaswamy även ett par kapitel åt frågor om yttrandefrihet. Det har på senare år blivit allt vanligare att konservativa amerikaner får sparken från sina arbetsplatser av politiska skäl. Yale-juristen Ramaswamy hävdar att denna praktik strider mot USA:s författning. Hans juridiska resonemang går ut på att *wokeness* har blivit en så viktig identitetsmarkör för sina anhängare att ideologin borde uppfattas som religion. Det skulle innebära att författningens första tillägg om religionsfrihet skyddar både *wokeness* och dess motståndare, eftersom ingen har rätt att påtvinga någon annan sin egen tro.

Ramaswamys argumentation om yttrandefrihet är – liksom resten av hans bok – både skarpsinnig och fångslande. Men läsningen leder mig ändå till dystra slutsatser om USA:s framtid. Ett samhälle där minsta vardagskonflikt måste lösas av advokater och domare är inte friskt, oavsett vem som råkar vinna i rätten. Vad gäller författarens egna politiska åsikter så är de lite svåra att få grepp om. I *Woke, Inc.* beskriver Ramaswamy sig själv som konservativ, men han framstår snarare som en klassisk liberal. Han värnar om individens frihet och motsätter sig alla former av särbehandling. Han betraktar USA som en "idé", utan att fästa något avseende vid landets etniska eller kulturella arv. För 20 år sedan hade Ramaswamy nog känt sig lika hemma i det demokratiska som i det republikanska partiet. Men i dagens polariserade, identitetspolitiska landskap ter sig hans liberala idealism desto mindre relevant, och oförmögen att ge svar på våra tids mest brännande frågor.

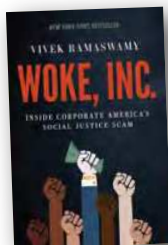
Många är överens om att *wokeness* uppmuntrar till hyckleri och skapar kronisk missämja i det amerikanska samhället. Att

ideologin ändå har fått sådan medvind beror på att det officiella USA inte riktigt vågar erkänna komplexiteten i relationen mellan meritokrati och mångfald. System baserade på ren meritokrati som högskoleprov har hittills inte givit likadana resultat för alla grupper i befolkningen. Detta är onekligen ett svårt dilemma. USA hade nog varit ett mer stabilt och harmoniskt samhälle om dess elitära skikt bättre hade avspeglat befolkningen i dess helhet. Positiv särbehandling kan snygga till statistiken en smula, men medför en del andra obehag och spänningar. Någon riktig lösning på problemet syns tyvärr inte till vid horisonten.

Som ung vd för Roivant motsatte sig Vinek Ramaswamy positiv särbehandling av minoriteter. Hellre än att arbeta för etnisk mångfald valde den unge vd:n att främja "tankarnas mångfald" och aktivt leta efter kandidater som tänkte i annorlunda banor. I *Woke, Inc.* framställs Roivants "tankarnas mångfald" som en rimlig kompromiss mellan meritokrati och positiv särbehandling. Men av Roivants nuvarande styrelse att döma så skiljer sig "tankarnas mångfald" i praktiken föga från den gamla vanliga meritokratin. Styrelse utgörs av samma mix av vita, kineser och indiska *bramner* som jag själv noterade i läkarnas lunchrum. Detta betyder inte att författaren har fel – bara att han undviker problemets själva kärna. Vinek Ramaswamy är extremt duktig på att uttrycka sig i skrift, men hans svärmeri om "tankarnas mångfald" lurar ingen som är väl bekant med sakfrågorna.

Detta för oss tillbaka till mina ursprungliga funderingar: Är indier mångfaldiga? Och går de att räkna som *people of color*? Styrdokumenten på sjukhusets internetportal försåg mig inte med ett svar, om något sådant ens finns. Min gissning är att frågan kommer att hållas öppen så länge som möjligt. Eller åtminstone fram till den 25 maj nästa år. ✳

Erik W Larsson

WOKE, INC.
INSIDE CORPORATE
AMERICA'S SOCIAL
JUSTICE SCAM
VIVEK RAMASWAMY
Center Street 2021

Fall 244.

Abb. 167. Der Würengel (Buntstift).

29x40

Würengel: Målning av Franz Karl Bühler.

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Galenskaparna

HISTORIA

Av en bok med titeln *The Gallery of Miracles and Madness* väntar man sig något extra. Charlie English, före detta *Guardian*-journalist, torde dock inte göra någon besviken. Han berättar historien om hur en samling målningar, teckningar och skulpturer skapade av patienter intagna på tyska mentalsjukhus kom att inspirera expressionister, surrealisterna och dadaisterna, för att därefter bli slagträ i nazisternas kulturras mot den moderna konsten, ett krig som kulminerade i utställningen om urartad konst och som efter beslut av Führern, i hans "konstnärliga" ambition att skapa ett rent ariskt folk, ledde till ett eutanasi-program som kostade omkring 70 000 människors liv och som innebar

en generalrepetition inför Förintelsen.

Historien börjar med att Franz Karl Bühler en vinterdag 1898 hoppar i en kanal i Hamburg för att undkomma sina förmodade förföljare. Bühler är en konsthantverkare som gjort succé på världsutställningen i Chicago 1893, men som efter motgångar på tysk hemmaplan drabbas av paranoia och som efter sitt kanalhopp omhändertas av den tyska psykvården.

En i handlingen träder historiens huvudperson, Hans Prinzhorn, psykiatriker och konsthistoriker, som 1919 anställs vid psykiatriska kliniken vid Heidelbergs universitet och upptäcker ett antal konstverk skapade av patienter. Han samlar in femtusen konstverk gjorda av omkring 450 patienter från mentalsjukhus runt om i Tyskland och publicerar 1922 praktverket *Bildnerei der Geisteskranken*. Kronjuveler i samlingen är Bühlers självporträtt (inte så olik

>>

Munchs "Skriet") och suggestiva Würgengel (stryppande ängel).

I en värld där gamla föreställningar hade kullkastats av Darwin, Nietzsche, Freud och första världskrigets vansinne söker avantgardekonsnärerna efter inspiration i källor som antas oförstörda av västerländsk civilisation: "primitiva" folk, barn och mentalsjuka. "Den schizofrena efterkrigstiden krävde en schizofren efterkrigstidskonst", konstaterar English. Prinzorns samling kommer väl till pass för avantgardister som Max Ernst, Paul Klee, Salvador Dali, André Breton och Hugo Ball. Med Dalis ord: "Enda skillnaden mellan mig och en galning är att jag inte är galen."

Weimarrepubliken erbjuder en fruktbar miljö för konstnärliga experiment. Motreaktionen låter inte vänta på sig. Att det inte går att se skillnad på erkända konstnärers och mentalpatienters verk är *gefundenes Fressen* för den moderna konstens motståndare. Urartning (degeneration) anges som förklaring till att konsten slagit in på sådana banor. Begreppet hade fått spridning genom Max Nordaus arbete *Entartung* (1892) och rörts samman med de ras-teorier som kokats ihop och förfäktats av bland andra Arthur de Gobineau och Richard Wagner. (Carl Müller Fröländs *Nazismens idévärld* rekommenderas till den som vill nysta bland alla trådar som löper samman i den nazistiska väven.)

Reaktionens frontfigur Adolf Hitler, målaren som inte lyckades komma in på konstakademien i Wien, går till oupphörlig attack mot den "judisk-bolsjevikiska" konsten och startar 1928 Kampfband für

deutsche Kultur, vars mest lysande stjärna är arkitekten Paul Schultze-Naumburg, som i *Kunst und Rasse* (1928) presenterar personporträtt gjorda av ledande modernister sida vid sida med foton av psykiskt och fysiskt handikappade. Budskapet är att rasblandning har skapat den modernism som innebär en kapplöpning mot botten.

När Hitler kommer till makten deklarerar han, i ett tal i mars 1933, att den tyska konsten ska vara heroisk, rasren och fri från "kosmopolitisk" modernism. Till den änden ska ett nytt konstmuseum, Haus der deutschen Kunst, inrättas i

"Att det inte går att se skillnad på erkända konstnärers och mentalpatienters verk är gefundenes Fressen för den moderna konstens motståndare."

München. En paraplyorganisation med 250 000 medlemmar bildas som kräver att all konst som uppvisar "kosmopolitiska och bolsjevikiska kännetecken" måste avlägsnas från tyska museer och samlingar. Dessa verk bör ställas ut med information om vem som köpt in dem till vilka priser för att därefter eldas upp i syfte att "värma offentliga byggnader".

Nu är tiden inne för konstnären-Führern att modellera ett renrasigt folk i enlighet med Joseph Goebbels yttrande från 1931 om att "endast med en konstnärers hand kan ett folk skapas utifrån massorna och en nation utifrån folket". Inrikesminister Wilhelm Frick sätter samman en expertkommitté för att driva det ras-hygieniska arbetet framåt. Allt mellan en halv miljon och 13 miljoner tyskar beräknas vara "genetiskt defekta". Nio kate-

gorier med förmodade ärftliga sjukdomar förklaras enligt en lag 1933 lämpade för tvångsterilisering. Omkring 400 000 människor steriliseras i Tredje riket.

Några år senare öppnas *Grosse deutsche Kunstausstellung* i det nya konstmuseet i München. Där visas, med Englishs ord, "en glorifiering av jord och blod och *Nazi-zeit*, där varje *Mann* var en muskulös hjälte, varje *Fräulein* en sexbefriad skönhet och varje *Frau* hade det av staten föreskrivna antalet av åtminstone fyra barn". På Goebbels initiativ öppnas samtidigt en utställning med *Entartete Kunst*. När Hitler inviger denna motutställning rasar

han över konstnärer som måste ha fel på synen eftersom de målar blå ångar och gröna himlar. De som målar på det viset måste antingen vara sjuka eller bedrägare och bör tas om hand av sjukvården eller rättssväsandet. Från och med nu är det förbjudet att för målare att använda andra färger än de som ögat uppfattar i den verkliga världen liksom att skapa konst som kräver "tjocka manualer" för att bli begriplig. Motutställningen blir en hejdundrande succé med två miljoner besökare 1937. Den turnerar sedan runt i Tyska riket fram till andra världskrigets utbrott och är enligt English världshistoriens mest besökta konstutställning. Därefter säljs de modernistiska konstverken till reapris eller eldas upp.

Mentalsjukvården i Tyskland, som hade förbättrats avsevärt under Weimartiden, sjunker under nazieran ner i misär. Attityden avspeglas i en nazistisk sjukhusadministratörs svar på klagomål om överbeläggning: "Om ni har för många patienter på era institutioner, slå bara ihjäl dem och sen har ni plats." Strax före krigsutbrottet skickar Frick ett memorandum till tyska barnmorskor som uppmanar dem att – mot belöning av två mark per skalle – rapportera nyfödda som lider av "idioti och mongolism". Tre läkare får i uppdrag att – utan att undersöka barnen – fatta beslut om liv eller död.

Samtidigt dras planer upp för att avsluta "svårt mentalsjuka patienters värdelösa liv". Motivet är till dels ekonomiskt. Propagandaaffischer informerar skattebetalarna om hur mycket en patient i psykiatri kostar under sin livstid. Bakom denna förmenta omsorg om skattebetalarna ligger den krassa kalkylen att varje pfennig behövs för att utkämpa det kommande kriget.

När kriget väl har brutit ut ger Hit-

Fördömd konst: Handlade det om fel på synen?

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Godkänd konst: Glorifiering av jord och blod.

Aktion T4 pågår i 20 månader utan nämnvärda invändningar från läkare, jurister eller präster. I juli 1941 tar emellertid biskopen i Münster, Clemens August Graf von Galen, till orda mot dödandet i en predikan och några veckor senare avslutar Hitler programmet. Då har kvoten redan uppfyllts och 70 000 människor gått upp i rök. Mordandet på institutionerna fortsätter emellertid i mindre spektakulära former genom svält och överdoser och tar ytterligare uppskattningsvis 130 000 liv.

I bokens längsta mening (sidan 210–211, nästan 150 ord) summerar English med formuleringar som sjuder av förakt och ironi den självutnämnde konstnären-Führerns gärning. En gärning som avslutas den 30 april 1945: "När det kom var Hitlers slut inte så mycket Wagner som en B-film från Hollywood. Han dog med en revolver, några droger och en blondin i en biroll."

Prinzhornsamlingen blir inte bortglömd. På 1960-talet plockas den fram ur sina skåp och restaureras under följande årtionden. År 2001 får den ett eget museum i Heidelberg. Efter murens fall finner historikerna i Stasis arkiv tre rum fyllda med 30 000 journaler efter patienter som mördats i den psykiatriska Förintelsen.

De olika elementen i denna galna historia – Prinzhornsamlingen, nazisternas uppfattning om konst och ras, utställningen om urartad konst, steriliserings- och eutanasi-programmen – är relativt väl kända, men Charlie English har fogat dem samman till en berättelse där skeendet följer en obönhörlig logik utan att de individuella ödena försvinner i den stora malströmmen/mardrömmen. Boken är försedd med ett 20-tal illustrationer och utförliga noter. Den understryker vad alla och envar vid det här laget borde begripa: att ledarkult, masspsykos, rasism och förakt för svaghet leder käpprätt åt helvete. ✚

Benny Carlsson

ler chefen för Führerkansliet Philipp Bouhler och livläkaren Karl Brandt skriftlig order (antedaterad till den 1 september 1939, samma dag som Tyskland invaderar Polen) att sätta ett eutanasi-projekt i verket. Till första mordplats utses slottet Grafeneck i ett otillgängligt skogsområde i sydvästra Tyskland, varpå ett antal "hårt arbetande psykopater" enrolleras för att sköta ruljansen. Aktion T4 sätts i verket med målsättning att avliva 70 000 människor. Långa patientlistor görs upp och medicinska experter markerar namn med blått minustecken för liv eller rött plustecken för död. English konstaterar: "Hitlers regim var redo att starta något ingen stat i historien tidigare hade försökt sig på: industriellt massmord på sina egna medborgare." Bühlers blankett får rött plustecken.

Nu börjar busslasterna rulla till Grafeneck och andra institutioner. Somliga patienter gläder sig åt vad de tror är en utflykt, andra anar ugglor i mossen. En man vill gå upp i rök, varvid Grafenecks chefsläkare Horst Schumann förklarar att hans önskan snart ska gå i uppfyllelse.

Patienterna leds in i en lokal kamouflerad som dusch, kolmonoxid pumpas in, efter cirka 20 minuter släpas de döda ut, eventuella guldänder dras ut och därefter bränns liken i ugnar. Den rutin som ska appliceras på miljontals judar är etablerad. En "kondoleansavdelning" underrättar de anhöriga om att deras släkting gått bort i någon påhittad sjukdom och vill de ha den avlidnes aska gör man ett uttag från den kollektiva askhögen. Personal och besökande läkare kan som avslutning på en festlig kväll betrakta patienternas dödskamp genom ett observationsfönster.

Bühler möter sin strypande/kvävande ängel. Han mördas, med Englishs ord, "för att tjäna en annan sorts konstprojekt: Hitlers *Gesamtkunstwerk*, hans stora och förfärande plan för att omforma tyskarna i enlighet med hans konstnärliga vision, ett hopkok av degenerationsteori, wagnersk myt, senroman-tik och sin egen rasande psykopatologi".

**THE GALLERY OF
MIRACLES AND
MADNESS**
INSANITY, MODERNISM,
AND HITLER'S
WAR ON ART
CHARLIE ENGLISH
Random House 2021

Papper och penna: Här tänker somliga.

FOTO: ISTOCKPHOTO

ögon och ett betydande trassel av nervceller som förgrenar sig ut i kroppen – för mer tankarna till en mardrömsvision av en utomjording som har kapat och växt in i en hög med kött, som den sedan använder som transportmedel, än det för tankarna till en hjärna i en tank. Kött-högen visar sig vara viktig för tänkandet genom de signaler den skickar till hjärnan genom nervtrådarna; signaler som sedan tolkas av hjärnan.

Det är tolkningarna vi upplever, något som har avgörande betydelse för vårt tänkande. I och med modernare forskning har det till exempel blivit alltmer klart att emotioner inte har evolverat som enheter, utan att de istället är sammansättningar av olika slags fysiologisk respons, där kombinationerna är olika vid olika tillfällen. Hur vi klassificerar dessa kombinationer spelar stor roll för vad vi upplever. Emotioner förstås bäst som *koncept* – ilska känns olika vid olika tillfällen för att den faktiskt *är* olika vid olika tillfällen. Hur begränsar vi då "ilska" från andra emotionella tillstånd? Det är något vi lär oss under uppväxten. Att tolkningarna bestämmer vad vi upplever gör emotioner mer åtkomliga för omtolkningar än vad vi tidigare har förstått.

De kroppsliga reaktioner som uppstår när man blir stressad och de som uppstår när man blir exalterad är, till exempel, väldigt lika varandra. Hjärtrytmerna ökar, man blir mer alert och svettas kanske något. Men hur dessa signaler tolkas kan vara avgörande för upplevelsen. Ett starkt stresspåslag när man ska tala inför ett stort auditorium kan vara förlamande. Att istället vara exalterad och alert är tvärtom välkommet. En sådan omtolkning av kroppens signaler är något som går att träna upp. Från att ha varit närmast skräckslagen när jag ska prata inför andra finner jag numera själv en stor tillfredsställelse (nästan jämt) i att göra just detta. Jag blir till och med besviken om kroppen inte signalerar att jag bör hålla mig på tårna och istället får hålla föreläsningen på rutin.

Men det finns större och mer problematiska påståenden i Pauls bok.

Informationsbehandlingen i vårt undermedvetna behandlar mycket mer information än den som behandlas medvetet. Eftersom intuition därför kan sägas vara baserad på en större informationsmängd än genomtänkta beslut, borde vi kanske lyssna mer på vår intuition när vi fattar viktiga beslut? Ibland, visar det sig, blir det bättre resultat om man agerar på intuition. Men ibland blir intuitiva beslut faktiskt sämre. Pauls bok nöjer sig med att ge anekdotisk evidens för att det ibland blir bättre och går sedan vidare.

Vem tänker var?

KOGNITIONSFILOSOFI

I Annie Murphy Pauls bok *The Extended Mind* återges en interaktion mellan Nobelpristagaren i fysik Richard Feynman och historikern Charles Weiner. Den senare refererar i förbifarten till Feynmans anteckningar som "en berättelse om hur tänkandet hände, dag för dag". "Nej", menade Feynman, "jag tänkte på papperet." "Nja", säger Weiner, "tänkandet hände i ditt huvud, men berättelsen finns i anteckningarna". "Nej, det är inte en berättelse om hur jag tänkte", framhärdar Feynman. "Det är *själva tankeprocessen*. Man måste tänka på papper och det här är papperet. Ok?"

Den som någonsin försökt lösa ett någorlunda komplicerat matteproblem förstår precis vad Feynman menar. Med enbart sin nakna hjärna står man sig slätt. Komplex problemlösande underlättas betydligt av att ha papper, penna, miniräknare och böcker – för att inte tala om fördelen av att ha tillgång till en dator. För att lösa komplexa problem behöver man tänka utanför hjärnan (som undertiteln till Pauls bok lyder).

Men vad innebär det, mer specifikt? Jag förväntade mig att Annie Murphy Pauls bok skulle handla just om betydelsen av och risken med olika hjälpmedel för att

inhämta nya idéer, som tankeförstärkare och som avlastning för minnet. Men Paul tar ett helt annat grepp och delar istället upp tänkandet utanför hjärnan i att *tänka med kroppen*, *tänka med omgivningen* och att *tänka med andra*.

Traditionella berättelser om tänkande, menar Paul, "utgår ofta från antagandet att vårt mentala organ är en okroppslig, platslös, asocial enhet – en 'hjärna i ett akvarium'." Det här antagandet stäm-

Imitation: Prima sätt att lära sig.

FOTO: SHUTTERSTOCK

mer förstås inte, och det stämmer inte på ett sätt som närmast är självklart. Modellen av en ensam hjärna i en tank exkluderar alla nervtrådar som förmedlar information till och från hjärnan. Ett komplett blottlagt mänskligt nervsystem – med

Det här vinklade sättet att förhålla sig till vetenskap går igen genom hela boken.

Det är inte bara kroppen vi tänker med, menar Paul, utan hela yttervärlden – naturen, byggnader och själva rymden av idéer. Fast i Pauls version visar det sig inte handla så mycket om att tänka med yttervärlden som att vi *påverkas* av yttervärlden. Vi mår bra av att vistas utomhus och vi mår bra av att röra på oss. Vilket knappast är banbrytande påståenden. Men att gå ut i naturen och röra på sig regelbundet är kanske något man behöver påminnas om, igen och igen?

Vi mår också bra av att ha kontroll över vår arbetsmiljö. De stora teknologifirmorna har förstått detta och bygger genomtänkta utrymmen att mötas i, men också privata utrymmen där man kan stänga om sig när man behöver arbeta fokuserat. Här slår Paul ett slag för vikten av väggar. De väggfria kontor som designats utifrån en önskan att öka sociala interaktioner mellan anställda har visat sig ha motsatt effekt, något som till slut kan resultera i en produktivitetssänkning som åter upp de vinster man kan göra på att spara in på kontorsytan.

Till sist vill Paul också upplysa oss om att vi kan tänka med andra. Här uppmärk-

håll ha kontroll på inkomster och utgifter fast jag personligen inte har någon som helst överblick. Tillsammans tar enheten "familjen" in information och löser ett gemensamt problem, fast det bara är en av fem medlemmar som faktiskt gör något. På min lott har fallit det något mindre intellektuella problemet att göra smutsiga kläder rena igen.

Men "grupptänk" betraktas ofta med misstänksamhet och det har upprepats till leda hur det kan leda till dåliga beslut där ingen enskild person har vare sig överblick, ansvar eller kontroll. Vill vi inte komma bort från sådant tänkande? Inte nödvändigtvis. Grupptänk kan resultera i allt från upptäckten av Higgs-bosonen i Cern till tungomålstalande i frikyrkor. När grupptänk fungerar som bäst leder det till produkter som datorer, logistiklösningar och våra moderna samhällen, där en stor mängd människor tillsammans löser uppgifter utan att någon har kontroll eller ens förstår hur hela systemet fungerar. Men när det fungerar som sämst leder grupptänk till upprätthållande av gemensamma villfarelser. Grupptänk går inte att avfärda eller bekräfta i sig självt. Det beror på.

Som helhet är *The Extended Mind* svårbedömd när det kommer till möjligheten

"Köthögen visar sig vara viktig för tänkandet genom de signaler den skickar till hjärnan genom nervtrådarna; signaler som sedan tolkas av hjärnan."

sammar hon vikten av det rena kopierandet – imitation – och påpekar hur den sortens inläring ligger bakom många praktiska färdigheter och kunskaper. Genom att först försöka härma och sedan förfina sina försök lär man sig mycket.

Paul refererar även till färskare forskning som indikerar att vi generellt inte är tillräckligt självkritiska mot våra egna idéer för att komma framåt, men att vi däremot är vaksamma på andras försök att övertyga oss – och notoriskt kritiska mot andras idéer. Den forskningen har summerats i en bok som jag tidigare har recenserat i *Axess* (Hugo Mercier/ *Not Born Yesterday. The Science of Who We Trust and What We Believe.*) Genom att ogenomtänkta idéer sållas av vår gemensamma kritiska hållning, rör sig den gemensamma kunskapen ändå sakta kollektivt framåt.

Mycket tänkande och många beslutsprocesser sker i grupp. Den som varit gift ett tag brukar kunna relatera till berättelser om hur man lägger ut vissa uppgifter på sin partner. I mitt fall handlar det om privatekonomin, som min fru sköter med den äran. På så sätt kan vi som hus-

att kunna värdera det vetenskapliga bakgrundsunderlaget. Vissa studier som författaren refererar till har gjorts på väldigt små stickprov, andra är korrelationsstudier som på skakig grund används för att dra slutsatser om orsakssamband. Äter andra verkar mest handla om anekdoter av begränsat vetenskapligt värde.

Boken är därför ett skakigt bygge. Påståenden som känns självklara förs fram som vetenskapligt belagda. Studier visar att det ibland är bra att lita på intuitionen ("kroppen") och ibland inte. Men när och hur vet vi det? I generella termer verkar man må bra av frisk luft och besök i naturen. Bygg vackert och funktionellt så blir tillvaron mer uthärdlig för dem som ska verka i byggnaderna. Tag hjälp av andras kunskap skulle vi bokstaveligen inte kunna någonting – men låt dig inte luras av grupptänkande. Jaha?

När boken är färdigläst känns det inte som att ursprungsidén bakom den

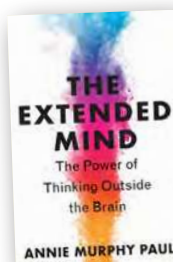
Grupptänk: Kan leda till tal i tungor.

FOTO: ANDRES KUDACKI/TT

ens har blivit berörd. Paul beskriver hur bokprojektet började med en artikel från 1998 av filosoferna Andy Clark och David Chalmers med samma titel som boken: *The Extended Mind*. Där ställde de sig frågan var "the mind" – själen eller kanske sinnet (?), svenskan saknar ett bra begrepp som motsvarar "mind" – slutar och världen börjar. Artikeln handlade om hur vi länge har använt sådana hjälpmedel som andra människor, böcker, papper och penna för att avlasta minnet och som hjälpmedel för att bolla runt idéer. Dessa hjälpmedel har gett oss möjligheten att gemensamt föra upp den mänskliga kunskapen till oanade nivåer.

Men har inte tekniska hjälpmedel nu blivit alldeles för avancerade? Påverkar inte det vårt tänkande negativt? Vi behöver inte längre komma ihåg lika mycket eftersom vi kan googla allt. Vi behöver inte lära oss huvudräkning eftersom telefonerna vi alltid har med oss innehåller miniräknare. Är denna kognitiva *outsourcing* positiv eller negativ? Har vi inte bara fått ännu bättre hjälpmedel som kan ta våra kunskaper till ännu högre höjder? En bok om det hade varit väldigt intressant. Men det hade varit en helt annan bok. ✨

Patrik Lindenfors

THE EXTENDED MIND
THE POWER OF THINKING
OUTSIDE THE BRAIN
ANNIE MURPHY PAUL
Houghton Mifflin
Harcourt 2021

Bengt Ohlsson

Rusta dig

”VETENSKAP – BILDNING – TRADITION” är denna tidnings motto.

Men vad är bildning?

Låt oss gå till akademiens ordbok. Finns som app, bör finnas i varje telefon. Du skulle bli förvånad över hur många ord du har svävande eller bristfällig kännedom om.

”Bildning” betyder: ”goda allmänna kunskaper på många områden, särsk. humanistiska.”

Ordet har fladdrat upp i bakhuvudet när jag läst två garanterat inaktuella böcker.

Den ena börjar, symtomatiskt nog: ”Vad handlar H C Andersens saga *Resekamraten* om?”

Boken heter *K*, är skriven av Katarina Frostenson och kom ut för två år sen. Mitt bestående intryck av den är hur huvudpersonen rör sig genom ett kylslaget Europa och barrikaderar sig bakom sina läsefrukter, Dagerman, Bataille, de Beauvoir, Sapfo... somliga frukter tycks färska för henne, andra halvrudda och lösa i köttet, men under läsningen kände jag en allt starkare avundsjuka mot henne, eller snarare beundran.

Marken under Katarina Frostensons och Jean-Claude Arnaults fötter den där hösten 2017, när ”handlingen” utspelar sig, måste ha varit en av de ensammaste platserna på jorden. Få av oss varken kan eller vill föreställa sig hur det måste ha varit. Men det förunderliga när man läser Frostensons bok är att hon inte verkar det minsta ensam. Tvärtom. Hon har sällskap av sina läsefrukter. De ger henne stöd och tröst och vederkvickelse när det inte står någon annanstans att finna, och när de enda som ringer i telefonen är saliverande journalister.

JAG TÄNKER INTE ägna en stavelse åt anklagelserna mot paret, eller brottet Arnault dömdes för, det har gjorts till leda och jag har inget att tillägga. Men sällan har bildningens välsignelse framstått så tydlig som i Frostensons bok. Bildningen är hennes rustning när stenarna haglar. Läsefrukterna hon plockar upp har åldrats med henne, växt ihop med henne och kommer att finnas med henne så länge hon lever.

En annan bok som möjligen är skriven från en lika ensam plats, åtminstone i ett

yttre avseende, heter *Nattens mänsklighet*. Blott 75 sidor lång, liten nog att rymmas i skjortans bröstficka. Författaren heter Horace Engdahl, och inte heller här tänker jag nagelfara vad han sagt i intervjuer eller vilka åsikter han haft – eller påstått ha haft – om ditten eller datten.

HANS BOK HANDLAR OM den franske författaren Rétif de la Bretonne som var verksam i slutet av 1700-talet, en period när huvuden rullade på ett mer påtagligt sätt än under hösten 2017. (De sattes också upp på pik och fick munnen fullproppad med halm och dynga, berättar Engdahl.)

Rétif de la Bretonne nöter Paris trottoarer under sömnlösa nätter och samlar på olyckliga människoöden. Han är både en snusshummer och en moralist, en motsägelsefull figur med andra ord, precis som tiden han lever i. Inte helt olik vår egen, vilket Engdahl påpekar. Revolutionen väntar bortom hörnet, men Rétif lommar omkring på gatorna och drömmer om en framtid där det inrättats statliga bordeller, där alla går till fots istället

”Men det förunderliga när man läser Frostensons bok är att hon inte verkar det minsta ensam.”

för att åka hästskjuts och där alla prydadsträd huggits ner och ersatts av fruktträd som kommer medborgarna till gagn.

Engdahls lilla bok påminner om något annat livsviktigt som bildningen ger oss, nämligen perspektiv.

Rétif vet lika lite som vi vad som väntar inom den nära och fjärran framtiden. Efter revolutionen kommer Robespierre, Saint-Just och deras anhängare att införa ”lagar som stadgade att det var straffbart inte bara att öppet bekämpa republiken utan även att vara ljum i sitt stöd för den. En rad personer miste livet i giljotinen för påstådd ’ljumhet’.”

Genom att djupdyka i denne bortglömda 1700-talsförfattares skrifter lägger Horace Engdahl en avlägsen mall över vår egen tid. Ibland är likheterna förfärande, ibland är skillnaderna exotiska och rent av rörande.

Också här framstår bildningen som en rustning som skyddar mot hugg och slag, ett fettlager som värmer när ensamheten kryper ner mot fryspunkten. *Nattens mänsklighet* är en bok att läsa och läsa om, och efter varje gång växer lusten att bygga sin egen rustning, glufsa till sig ett eget fettlager.

Förstå vad som händer. Innan det händer. Upptäck Fokus!

Beställ på fokus.se/axess

Ge bort till dig själv
eller en vän:

12 nr 198:-

Telleyrand, en halt fransk diplomat, sa i början av 1800-talet att den som inte hade levt före 1789 aldrig upplevt livets behag. I Tyskland pratade man länge på samma sätt om tiden före 1914. Är det meningsfullt att blicka tillbaka? I ett nyhetsmagasin blir veckans händelser ibland begripligare med hjälp av en blick åt sidan.

I Fokus läser du om politik, vetenskap, litteratur, arkitektur, musik, sport och bildkonst. Om psykologi, beteendeforskning och kartläggningen av det mystiska psykets bastion, människohjärnan.

Fokus tar veckans nyheter på allvar. Men har också Razumichin i Dostojevskijs *Brott och Straff* i örat: »Prata på för all del, men prata på med egna ord – och jag skulle kyssa dig för det. Att prata strunt med egna ord är ju nästan bättre än att tala sanning med andras. I första fallet är man människa, i andra fallet är man en papegoja.»

När vi blir papegojor ska du sluta prenumerera. Men nu är det dags att börja.

Mats Holm, redaktör

Ja tack! Jag vill beställa 12 nummer av Fokus för 198 kronor (lösnummerpris 948 kronor)

Du kan även beställa via webben på fokus.se/axess

SKICKA TIDNINGEN TILL:

NAMN	
E-POST	
TELEFON/MOBIL	
ADRESS	
POSTNUMMER	POSTADRESS

JAG SOM GER BORT PRENUMERATIONEN HETER/
SKICKA INBETALNINGSKORTET TILL:

NAMN	
E-POST	
TELEFON/MOBIL	
ADRESS	
POSTNUMMER	POSTADRESS

Frankeras ej.
Mottagaren
betalar portot.

**FPG Media, Fokus
c/o Flowy AB**

SVARSPOST

204 720 55

110 07 Stockholm

Prenumerationen är tidsbegränsad och avslutas automatiskt efter de nummer du beställt. Erbjudandet gäller tom 15/1 2022 och endast adresser i Sverige. Vid beställning samtycker du till att dina personuppgifter inklusive e-postadress och mobilnummer får lagras och hanteras av FPG Media AB för marknadsföring och digitala tjänster. Samtycket gäller till dess du säger upp det. Läs mer om vår personuppgiftspolicy på www.fokus.se/personuppgiftspolicy.

Prenumerationsservice tel: 08-522 183 15, www.fokus.se

THE GMT-MASTER II

Developed for transatlantic pilots in 1955, the GMT-Master II continues to evolve for the modern traveller, with a patented Cerachrom bezel and ever-increasing standards of precision.

#Perpetual

OYSTER PERPETUAL GMT-MASTER II